

Planbureau voor de Leefomgeving

VERGRIJZING EN RUIMTE

Gevolgen voor de woningmarkt, vrijetijdsbesteding,
mobiliteit en regionale economie

Vergrijzing en ruimte

Gevolgen voor de woningmarkt,
vrijtijdsbesteding, mobiliteit en
regionale economie

PBL

Vergrijzing en ruimte: gevolgen voor de woningmarkt, vrijetijdsbesteding, mobiliteit en regionale economie

© PBL (Planbureau voor de Leefomgeving)

Den Haag, 2013

ISBN: 978-94-91506-41-3

PBL-publicatienummer: 450

Eindverantwoordelijkheid

PBL (Planbureau voor de Leefomgeving)

Contact

Frank van Dam, frank.vandam@pbl.nl

Auteurs

Frank van Dam, Femke Daalhuizen, Carola de Groot, Manon van Middelkoop, Pautie Peeters

Met medewerking van

Hans van Amsterdam, Hans Hilbers

Supervisie

Dorien Manting

Met dank aan

Hans van Amsterdam, Pieter Boot, Olav-Jan van Gerwen, Hans Hilbers, Dorien Manting, Leo Pols, Otto Raspe, Daniëlle Snellen, Niels Sorel, Femke Verwest, Keimpe Wieringa, Ries van der Wouden (allen PBL)

Redactie figuren

Beeldredactie PBL

Eindredactie

Simone Langeweg, Tekst- en Communicatieadvies; Uitgeverij PBL

Productie

Uitgeverij PBL

Foto omslag

Nationale Beeldbank / Barbara Houweling

Opmaak

VijfKeerBlauw, Martin Middelburg

Druk

van Deventer bv

U kunt de publicatie downloaden via de website www.pbl.nl. Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: PBL (2013), *Vergrijzing en ruimte: gevolgen voor de woningmarkt, vrijetijdsbesteding, mobiliteit en regionale economie*, Den Haag: PBL.

Het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is vóór alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en altijd wetenschappelijk gefundeerd.

Voorwoord

Nederland vergrijsst. Maar vergrijzing is meer dan een proces van een ouder wordende bevolking. Inderdaad, in 2040 zal een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65. Maar de nieuwe generatie ouderen is gemiddeld hoger opgeleid, welvarender, vitaler, mobieler en actiever dan eerdere generaties ouderen. Dat werkt door in de woningmarkt, de vrijetijdsbesteding, de mobiliteit, het ruimtegebruik en de regionale economie. In dit rapport verkent het PBL deze 'ruimtelijke' gevolgen van de vergrijzing.

De toename van het aantal oudere ouderen (75+), die vooral over ongeveer tien jaar een vlucht gaat nemen, brengt aanzienlijke ruimtelijke opgaven met zich. Deze toename leidt tot nieuwe kwaliteitseisen aan de (bestaande) woningvoorraad, en vraagt om scherpere eisen aan de toegankelijkheid en veiligheid van de openbare ruimte en de verkeersinfrastructuur. De leefomgeving dient nu al vergrijzingsbestendig te worden gemaakt.

De komende tien, twintig jaar vormt de nieuwe generatie hoogopgeleide en vitale ouderen een omvangrijk reservoir aan tijd, kennis en vaardigheden. Zij is hiermee een potentiële bron voor het leveren mantelzorg en voor vormen van zelforganisatie en nieuwe lokale initiatieven.

Prof. dr. Maarten Hajer
Directeur PBL

Inhoud

Voorwoord 3

Bevindingen 7

Samenvatting 8

Vergrijzing en ruimte: gevolgen voor de woningmarkt, vrijetijdsbesteding, mobiliteit en regionale economie 12

- Aanleiding en vraagstelling 12
- Benadering en aanpak 13
- Context: Nederland vergrijst 15
- De nieuwe ouderen: kenmerken en hulpbronnen 18
- Het gedrag van ouderen nu en straks 22
- De ruimtelijke gevolgen op korte termijn 24
- De ruimtelijke gevolgen over vijftien, twintig jaar 26
- De ruimtelijke opgaven 27

Verdieping 35

1 Vergrijzing in Nederland: ouderen en hun hulpbronnen 36

- 1.1 Inleiding 37
- 1.2 Vergrijzing in Nederland 38
- 1.3 Vergrijzing: internationale en regionale verschillen 48
- 1.4 Vergrijzing: institutionele context 52
- 1.5 Veranderde hulpbronnen en restricties van ouderen 54
- 1.6 Een blik in de toekomst 62

2 Vergrijzing en de gevolgen voor de woningmarkt 66

- 2.1 Inleiding 67
- 2.2 Het verhuisgedrag van ouderen 69
- 2.3 Zelfstandig oud worden in de eigen woning en woonomgeving 75
- 2.4 Eigenwoningbezit onder ouderen 85
- 2.5 De roltrap 'af': van stad naar land? 96
- 2.6 De gevolgen van vergrijzing voor de woningmarkt en de resulterende opgaven 103
- 2.7 Conclusie 114

3 Vergrijzing, vrije tijd en ruimte 120

- 3.1 Inleiding 121
- 3.2 Restricties, voorkeuren en hulpbronnen 122
- 3.3 Vrijetijdsgedrag van ouderen 129
- 3.4 Vrijetijdsbesteding van ouderen: ruimtelijke gevolgen 140
- 3.5 Opgaven en kansen 142

4 Vergrijzing, verplaatsingsgedrag en mobiliteit 148

- 4.1 Inleiding 149
- 4.2 Het veranderende verplaatsingsgedrag van ouderen 152
- 4.3 Ouderen en verkeersveiligheid 160
- 4.4 Verplaatsingsmogelijkheden, verplaatsingen en het dagelijkse leven van ouderen 163
- 4.5 De vergrijzende mobiliteit en de ruimtelijke opgaven 165

5 Vergrijzing, consumptie en regionale economie 168

- 5.1 Inleiding 169
- 5.2 Tijdsbesteding en consumptie 171
- 5.3 De potentiële beroepsbevolking en de toekomstige consumptiebehoefte 177
- 5.4 Ruimtelijke verscheidenheid genereert uiteenlopende opgaven 185
- 5.5 Conclusie 192

Bijlage 200

- Lijst van geïnterviewde en geraadpleegde personen 200

BEVINDINGEN

BEVINDINGEN

Samenvatting

Forse vergrijzing in de komende decennia

- Nederland vergrijst de komende decennia aanzienlijk. Het aandeel ouderen (65+) in de bevolking neemt naar verwachting toe van 16 procent in 2012 tot 22 procent in 2025 en 25 procent in 2040. Hierbij is sprake van een 'dubbele' vergrijzing: het aandeel oudere ouderen (75+) neemt toe van 7 procent nu tot 14 procent in 2040. Op het platteland zijn en blijven de aandelen ouderen het hoogst: soms tot meer dan 30 procent van de lokale bevolking. De meeste ouderen wonen evenwel in de steden.
- De vergrijzing heeft gevolgen voor de woningmarkt, de mobiliteit, het ruimtegebruik, de regionale economie en de realisering van verschillende, ruimtelijk relevante rijksdoelen. Niet alleen omdat het aantal ouderen toeneemt. Ook omdat de nieuwe generatie ouderen, geboren tussen 1945 en 1960 (het gaat hier om zo'n 3,1 miljoen ouderen), in het algemeen hoger opgeleid, welvarender, vitaler, mobieler en actiever is dan eerdere generaties ouderen.

Effecten op de woningmarkt

- Op korte termijn draagt de vergrijzing bij aan een verdere verstopping van de lokale en regionale woningmarkt. De 'nieuwe ouderen' zijn weliswaar heel actief, maar niet op de woningmarkt. De verhuismobiliteit onder ouderen was altijd al gering en is de laatste jaren, mede door het toegenomen eigenwoningbezit onder ouderen, zelfs verder afgenomen. In 1995 verhuisden er per 1.000 65-plussers nog 65; in 2011 waren dit er nog maar 48. De rijksdoelstelling om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te

laten wonen (zorgbeleid), staat derhalve op gespannen voet met het woonbeleid gericht op de doorstroming op de woningmarkt. Het sterkste effect van de veranderde leeftijdsopbouw van de bevolking op de woningmarkt dateert evenwel al van vijftien, twintig jaar geleden, toen het grootste deel van de babyboomgeneratie zich al in een levensfase bevond waarin nog maar weinig wordt verhuisd.

- De lage verhuismobiliteit van ouderen kan een obstakel vormen voor huishoudens die nog aan het begin van hun wooncarrière staan. Dit oplossen door nú de woningvoorraad uit te breiden met eengezinswoningen betekent echter bouwen voor toekomstige leegstand, zeker in regio's met een geringe spanning op de woningmarkt. Immers, over tien tot vijftien jaar komen de woningen van de babyboomers (vooral door overlijden) langzamerhand weer vrij. En dit zijn in toenemende mate koopwoningen: over 25 jaar is bijna 60 procent van de vrijkomende woningen een koopwoning, tegenover zo'n 40 procent in 2012. Het vrijkomende aanbod neemt toe tot meer dan 90.000 woningen per jaar in 2038. Vooral in (toekomstige) krimpregio's kan het toenemende aanbod – zonder ingrijpen – leiden tot een verdere waardedaling van woningen, toenemende verhuurbaarheidsproblemen en een toenemende leegstand.
- De voornaamste opgave door de vergrijzing is eerder een aanpassingsopgave dan een nieuwbouwoopgave. Veel ouderen willen immers in hun woning blijven wonen, óók wanneer zij minder mobiel en vitaal worden. Gezien het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen, verschuift deze aanpassingsopgave in toenemende mate van de woningcorporaties naar de oudere huiseigenaren zelf. Het is hierbij onzeker of oudere huiseigenaren de overwaarde van hun eigen woning willen en kunnen inzetten om woningaanpassingen te financieren of om bijvoorbeeld zorg in te kopen. Bovendien gaat het hier om een tijdelijke *window of opportunity*: de huiseigenaren die over 20 à 30 jaar met pensioen gaan, hebben mogelijk minder overwaarde opgebouwd en vaker een hypotheekschuld dan de ouderen van vroeger en nu. In 1986 was maar liefst 70 procent van de 65-74-jarige huiseigenaren vrij van hypotheekschuld, in 2012 gold dit nog voor slechts 34 procent.

Effecten op de vrijetijdsbesteding, mobiliteit en voorzieningen

- Door de vergrijzing wordt de toename van de totale mobiliteit in Nederland gedempt. Tegelijkertijd draagt de vergrijzing bij aan een gelijkmatiger spreiding van het (auto) verkeer over de dag en hiermee aan een geringere congestie. Immers, ouderen verplaatsen zich minder vaak, minder ver en op andere tijdstippen dan jongere generaties. Zij mijden de ochtendspits, en in mindere mate de avondspits. Wel neemt door de 'vergrijzing van de mobiliteit' de verplaatsingsveiligheid af en het aantal verkeersongevallen toe. De hiermee gepaard gaande maatschappelijke kosten zijn hoog.

- De steeds grotere groep ouderen biedt kansen voor de vrijetijdssector. Ouderen zijn namelijk zeer actief in hun vrije tijd. Door de vergrijzing neemt op korte termijn het aantal (binnenlandse en buitenlandse) vakanties toe. De positieve effecten voor de lokale en regionale economie hangen vooral samen met de sterke toename van het aantal oudere huishoudens. Want hoewel de vrijetijdsbestedingen van ouderen over de jaren wel stijgen, besteden oudere huishoudens gemiddeld minder dan jongere huishoudens. Over ongeveer zo jaar, wanneer de toename van het aantal huishoudens afvlakt en de meeste ouderen minder actief en vitaal worden, neemt het positieve effect af en heeft de vergrijzing juist een licht dempend effect op de vrijetijdsbestedingen.
- De toename van het aantal ouderen biedt – zowel in de stad als op het platteland – een nieuw perspectief voor het draagvlak van bestaande winkel-, vrijetijds- en zorgvoorzieningen. Ondanks hun actieve bestaan, brengen ouderen hun vrije tijd vooral door in en om het huis en in hun directe woonomgeving. En naarmate zij ouder worden, neemt hun actieradius af. Afhankelijk van het gedrag van aanbieders en het veranderend consumptiegedrag van ouderen (denk aan het toenemend internetgebruik), kan in de komende tien, vijftien jaar het voorzieningslandschap in steden, buurten en dorpen dan ook geleidelijk veranderen.

Vergrijzing stelt nieuwe eisen aan de leefomgeving en biedt nieuwe kansen

- De vergrijzing brengt een einde aan de uitbreidingsopgave van de woningvoorraad en de infrastructuur in zicht, vooral in die regio's waar het aantal inwoners en huishoudens naar verwachting stabiliseert of zelfs afneemt. De ruimtelijke opgave die resteert, is er vooral een van herstructurering, aanpassing en anticipatie.
- De toename van het aantal oudere ouderen (75+), die vooral over ongeveer tien jaar een vlucht gaat nemen, brengt aanzienlijke ruimtelijke opgaven met zich en leidt tot nieuwe kwaliteitseisen aan de leefomgeving in stad en land. Het gaat hier om nieuwe eisen aan de (grotendeels bestaande) woningvoorraad, en om scherpere eisen aan de (toegankelijkheid en veiligheid van de) openbare ruimte en de verkeersinfrastructuur. Daarnaast zijn er eisen aan de kwaliteit en (fysieke en virtuele) bereikbaarheid van voorzieningen in buurten, wijken en dorpen, en dan vooral aan het lokale aanbod van zorgvoorzieningen. Het vergrijzingsbestendig maken van de leefomgeving is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van private partijen (waaronder de ouderen zelf, maar ook woningcorporaties), maatschappelijke organisaties en overheden op alle niveaus. Deze opgave is nu al relevant.
- De vergrijzing vormt een *window of opportunity* voor het realiseren van enkele opgaven die de vergrijzing zelf stelt. De komende tien, twintig jaar vormen de nieuwe hoogopgeleide en vitale ouderen een omvangrijk reservoir aan tijd, kennis en vaardigheden. Zij zijn hiermee een potentiële bron voor mantelzorg en voor vormen van zelforganisatie en nieuwe lokale initiatieven, bijvoorbeeld met betrekking tot de

organisatie van zorg (zorgcoöperaties), onderlinge hulp en het aanbod van voorzieningen en diensten. De ‘energieke samenleving’ kan op de korte termijn mede drijven op dit reservoir aan hoogopgeleide en vitale ouderen.

- Over tien tot twintig jaar zal dit reservoir aan actieve ouderen weer geleidelijk kleiner worden en sluit deze *window of opportunity* zich gedeeltelijk. Vanaf 2020-2025 verruimt deze omvangrijke generatie ouderen de actieve ouderdom geleidelijk voor de kwetsbare ouderdom, met een bijbehorende zorgvraag, in het bijzonder de vraag naar ‘zorg aan huis’.
- De vergrijzing heeft op het platteland andere gevolgen dan in de steden. Juist in plattelandsregio’s die relatief snel en sterk vergrijzen, krimpt de potentiële beroepsbevolking die de consumptiebehoeften van ouderen kan realiseren. Een verhoging van de arbeidsparticipatie onder ouderen compenseert de te verwachten vraag niet voldoende. Bovendien stijgt de vraag naar (zware) arbeidsintensieve diensten, zoals de zorg, waarvoor jongere arbeidskrachten nodig zijn. Waar in 2010 voor elke baan in de zorg voor ouderen gemiddeld 27 potentiële arbeidskrachten beschikbaar waren, zijn dit er in 2040 gemiddeld nog 14.
- Vooral op het platteland valt veel te winnen met investeringen in technologische en organisatorische oplossingen. Denk aan e-health en domotica en aan oplossingen in de sfeer van de ‘energieke samenleving’, zoals de oprichting van zorgcoöperaties, zodat minder mobiele en zorgbehoevende ouderen in hun dorp kunnen blijven wonen. Paradoxaal genoeg komen technologische investeringen eerder van de grond in regio’s met een hogere bevolkingsdichtheid en daarmee met een groter draagvlak dan in plattelandsregio’s, waar de urgentie juist groter is. Door de toename van het aandeel ouderen neemt het draagvlak op het platteland hiervoor mogelijk wel toe. De overheid (gemeente en Rijk) kan bij investeringen hierin het voortouw nemen (voorfinanciering).
- De toename van het aantal vitale ouderen vormt, zeker in de komende vijftien jaar, een *window of opportunity* om bepaalde rijksambities dichterbij te brengen. Denk aan de stimulering van vrijwilligerswerk, de zorg voor kinderen, en het realiseren van een ‘energieke samenleving’. De vergrijzing zet echter ook een rem op het realiseren van sommige andere, ‘ruimtelijk relevante’ rijksdoelstellingen. Specifiek valt hierbij te denken aan het (op korte termijn) in beweging krijgen van de woningmarkt, het realiseren van een aanzienlijke energiebesparing in de gebouwde omgeving, het verbeteren van de leefbaarheid in huidige en toekomstige krimpregio’s, en het streven naar een verdere structurele verbetering van de verkeersveiligheid. En de rijksdoelstelling om ouderen langer zelfstandig te laten wonen, komt in de knel als investeringen in en aanpassingen van de woningvoorraad, de verkeersinfrastructuur, de publieke ruimte en het lokale (zorg)voorzieningenaanbod achterwege blijven.

Vergrijzing en ruimte: gevolgen voor de woningmarkt, vrijtijdsbesteding, mobiliteit en regionale economie

Aanleiding en vraagstelling

In 2012 was 16 procent van de Nederlandse bevolking 65 jaar of ouder en een kleine 2 procent 85 jaar of ouder. In 2011 werden de eerste vertegenwoordigers van de naoorlogse babyboomgeneratie 65 jaar. Zij zijn een voorbode van een forse toename van het aantal en aandeel ouderen in Nederland in de komende jaren. In 2025 is 22 procent van de Nederlandse bevolking 65 jaar of ouder, en 6 procent is ouder dan 80. In 2040, op de top van de vergrijzingsgolf, zal een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65. Er wonen dan zo'n vijf miljoen ouderen in Nederland. De grijze druk – het aantal ouderen (65+) gedeeld door het aantal potentiële arbeidskrachten (20-65 jaar) – is dan tweemaal zo groot als nu.

De ouderen van nu en de nabije toekomst zijn in het algemeen hoger opgeleid, welvarender, vitaler en mobieler dan de ouderen van vroeger. De verwachting is daarom dat de oudere van nu en straks zich anders gedraagt dan de oudere van vroeger. De huidige generatie ouderen is bovendien tot op hogere leeftijd actief dan vorige generaties ouderen.

In de lopende maatschappelijke discussies wordt de vergrijzing benaderd met zowel pessimisme (als probleem) als optimisme (als kans). De veronderstellingen waarop deze discussies zijn gebaseerd, zijn echter niet altijd goed onderbouwd of doordacht. Zo zou de vergrijzing een toenemend tekort aan voor ouderen geschikte woningen betekenen: een tekort dat soms al snel wordt vertaald naar een nieuwbouwpoging. En in het kader van het maatschappelijk debat over de toekomst van wonen, zorg en pensioenen gaat de belangstelling uit naar het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen. Vooral de overwaarde in de eigen woningen van ouderen biedt veronderstelde kansen voor de

bekostiging van zorg en woningaanpassingen (Bovenberg 2012; Schnabel 2012). Ten slotte wordt in de vrijetijdsector met optimisme gekeken naar de groeiende groep welvarende en mobiele ouderen. Ook zou de groeiende groep ouderen een impuls kunnen geven aan de regionale economie van landschappelijk aantrekkelijke regio's. Vooral de pensioenmigratie van welgestelde oudere stedelingen naar het platteland zou een nieuwe kans zijn voor het platteland en een remedie tegen demografische krimp (Manting & Vernooij 2007; Van Wissen 2008).

De vergrijzing en de veranderingen in het gedrag van ouderen hebben mogelijk consequenties voor de woningmarkt, de mobiliteit, het ruimtegebruik, de regionale economie en de realisering van verschillende (ruimtelijk relevante) rijksdoelen. In dit rapport beantwoordt het PBL (Planbureau voor de Leefomgeving) de vraag wat deze 'ruimtelijke' gevolgen zijn van de toename van het aantal en aandeel ouderen in Nederland. In deze Bevindingen vatten we de in de verdiepende hoofdstukken gepresenteerde thematische onderzoeksresultaten samen. Achtereenvolgens beantwoorden we de vraag waar de vergrijzing in Nederland neerslaat, wat de kenmerken en hulpbronnen van de 'nieuwe ouderen' zijn, hoe zij zich gedragen, welke ruimtelijke gevolgen dit gedrag heeft, en welke ruimtelijke opgaven als gevolg van de vergrijzing zijn te benoemen. Tevens benoemen we welke 'ruimtelijk relevante' rijksdoelen door de vergrijzing in het gedrag komen. Hierbij houden we bovengenoemde (beleids)veronderstellingen tegen het licht.

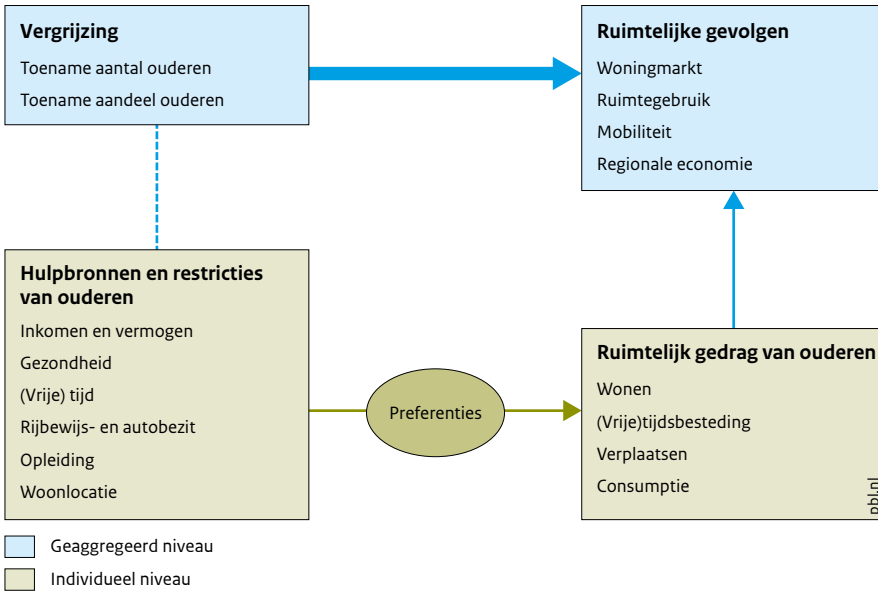
Benadering en aanpak

De mogelijke ruimtelijk relevante gevolgen van de vergrijzing vormen het geaggregeerde en het gecombineerde effect van (veranderend) gedrag op verschillende deelterreinen van het dagelijks bestaan. Dit gedrag is op zijn beurt weer het gevolg van (veranderde en veranderende) gedragsmogelijkheden, maatschappelijke en conjuncturele omstandigheden en individuele behoeften en preferenties.

Om de (geaggregeerde) ruimtelijke gevolgen van de vergrijzing te verkennen, is het dan ook noodzakelijk om de gedragsveranderingen op het individuele niveau in beeld te brengen. In dit onderzoek kiezen we daarom voor een micro-macrobenadering (zie figuur 1): we analyseren het effect van de vergrijzing op het geaggregeerde niveau van de woningmarkt, het ruimtegebruik, de mobiliteit en de regionale economie via het niveau van het individuele gedrag.

Deze individuele gedragingen zijn in de loop van de tijd aan veranderingen onderhevig (geweest), en wel op drie verschillende manieren. Gedrag verschilt namelijk per leeftijd, per generatie (cohort) en per tijdsperiode. Om plausibele uitspraken te kunnen doen over de te voorziene 'ruimtelijke' effecten van de vergrijzing is het noodzakelijk deze leeftijds-, cohort- en periode-effecten van elkaar te onderscheiden (zie het tekstkader).

Figuur 1
Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing

Leeftijdseffecten, cohorteffecten en periode-effecten

In de gedragswetenschappen wordt een onderscheid gemaakt in leeftijdseffecten, cohorteffecten en periode-effecten. In het kader van dit onderzoek naar de ruimtelijke gevolgen van vergrijzing is dit onderscheid van wezenlijk belang. De variatie en/of verandering in bepaald gedrag (bijvoorbeeld het verplaatsingsgedrag) kan immers worden verklaard door de leeftijd van het individu (vanwege lichamelijke beperkingen zijn mensen op hogere leeftijd steeds minder mobiel), door de generatie waartoe iemand behoort (de 75-plussers van nu zijn minder welvarend dan de 75-plussers van over tien jaar en hun rijbewijs- en autobezit is geringer), en door allerlei maatschappelijke omstandigheden en ontwikkelingen in de tijdsperiode waarin iemand dat gedrag vertoont (economische crisis of niet, het gebruik van internet). Periode-effecten gelden voor iedereen; ze gelden voor alle cohorten. In de onderzoekspraktijk is het soms lastig om periode-effecten van cohorteffecten te onderscheiden. In het kader van de verkenningen in dit onderzoek is het vooral relevant om een onderscheid te maken tussen leeftijdseffecten enerzijds en cohorteffecten en periode-effecten anderzijds. In de literatuur worden cohorteffecten ook wel generatie-effecten genoemd.

Naast leeftijds-, cohort- en periode-effecten is nog een vierde type effect van belang: het volume-effect. In het kader van dit onderzoek naar de gevolgen van de vergrijzing is dit effect bijzonder relevant. Immers, het aantal ouderen neemt fors toe: een gegeven dat, zeker op geaggregeerd niveau, mede in de beschouwing moet worden betrokken.

Naarmate mensen ouder worden, vertonen ze een ander woon- en verhuisgedrag, een ander tijdsbestedingsgedrag, een ander verplaatsingsgedrag en een ander consumptiegedrag. Maar niet alleen verandert het gedrag naarmate de leeftijd toeneemt, ook verandert het gedrag door de tijd heen: de oudere van de nabije toekomst gedraagt zich waarschijnlijk anders dan de oudere uit het recente verleden. Het woongedrag, de (vrije)tijdsbesteding, het verplaatsingsgedrag en het consumptiegedrag zijn bovendien sterk met elkaar verbonden. Deze dwarsverbanden belichten we nader in dit rapport.

Context: Nederland vergrijst

Nederland vergrijst de komende decennia aanzienlijk. Hierbij is bovendien sprake van een dubbele vergrijzing: niet alleen het aandeel ouderen in de bevolking wordt groter, ook het aandeel oudere ouderen (75+). Deze vergrijzing speelt in heel Nederland, maar vooral op het platteland.

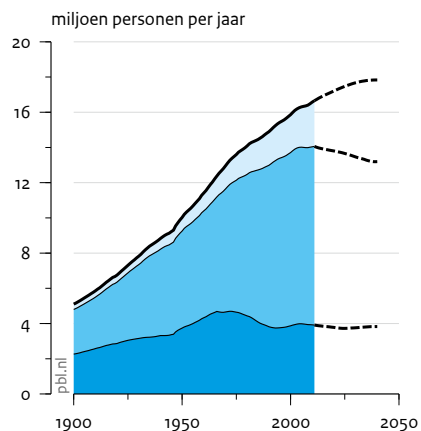
Het aandeel ouderen neemt toe

De vergrijzing van de Nederlandse bevolking doet zich vanaf 2011 versneld voor (zie figuur 2). Dat is namelijk het jaar waarin de eerste vertegenwoordigers van de naoorlogse geboortegolf (babyboom) 65 jaar zijn geworden. Het ouder worden van deze babyboomgeneratie, in combinatie met het vrij stabiele vruchtbaarheidscijfer, leidt ertoe dat de grijze druk – het aantal ouderen (65+) gedeeld door de potentiële beroepsbevolking – de komende decennia sterk toeneemt. Waar vandaag de dag tegenover bijna vier potentiële arbeidskrachten één persoon staat van 65 jaar of ouder, neemt deze verhouding naar verwachting gestaag af naar drie tot één in 2020 en naar twee tot één in 2040. In dat jaar wordt het hoogtepunt van de vergrijzing verwacht. In 1900 was deze verhouding nog één op acht.

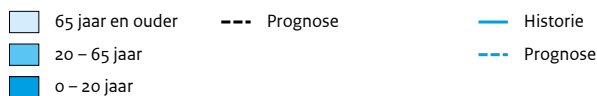
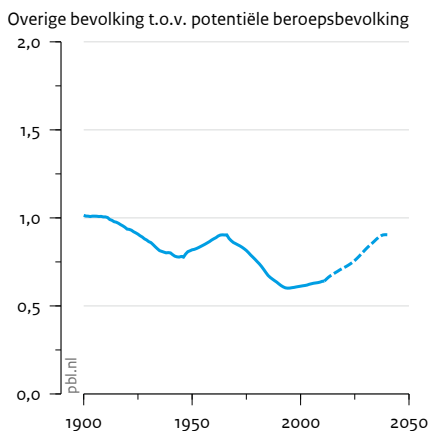
Volgens de bevolkingsprognose van het CBS neemt de demografische druk – het aantal ouderen (65+) plus het aantal kinderen (jonger dan 20 jaar) gedeeld door de potentiële beroepsbevolking – toe van 0,65 in 2012 tot 0,90 in 2040 (figuur 2). Anders gezegd, waar vandaag de dag tegenover ieder ‘inactief’ persoon anderhalve potentiële arbeidskracht staat, neemt deze verhouding naar verwachting gestaag af naar bijna één op één in 2040, ook bij een oplopende wettelijke pensioenleeftijd. Vijftig jaar geleden was sprake van een vergelijkbare demografische druk, zij het dat de hoge demografische druk toentertijd werd veroorzaakt door het grote aandeel 0-19-jarigen (figuur 2). Bekeken vanuit historisch perspectief is deze demografische druk dus niet uniek te noemen, al moet daarbij direct worden aangetekend dat ouderen (AOW, zorg) zwaarder op de collectieve begroting rusten dan jongeren (onderwijs, ordehandhaving).

Figuur 2
Bevolkingsopbouw

Naar leeftijdsklasse

Demografische druk

Bron: CBS; bewerking PBL

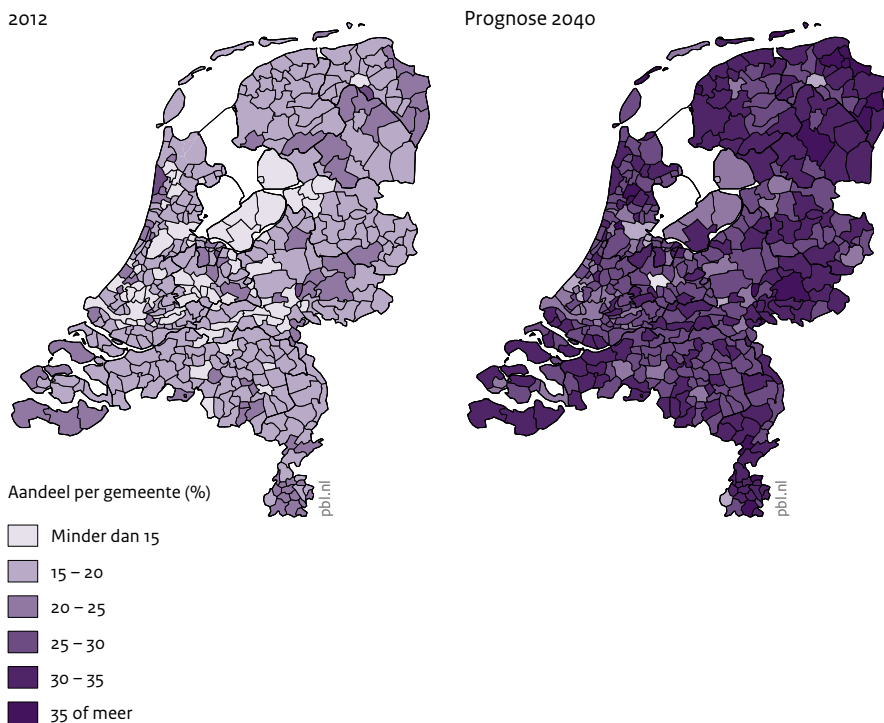
Ouderen worden steeds ouder

Het tempo van de vergrijzing wordt nog versterkt doordat ouderen steeds langer blijven leven. Van de mensen die in 2011 65 werden, wordt in 2025 naar verwachting ruim 70 procent 80 jaar; van de mensen die in 1990 65 werden, werd slechts 60 procent ouder dan 80 jaar (De Jong & Van Duin 2010). Sinds de invoering van de AOW in 1957 is deze 'resterende levensverwachting' voor mannen met ongeveer een kwart toegenomen tot circa 18 jaar. Het CBS verwacht dat deze in 2040 verder is gestegen naar ongeveer 20 jaar. Tussen 1957 en 2011 steeg de resterende levensverwachting van 65-jarige vrouwen van 16 naar 21 jaar; in 2040 is de resterende levensverwachting van vrouwen waarschijnlijk zo'n 23 jaar. Hoewel vrouwen nog altijd een hogere levensverwachting hebben dan mannen, is sinds 1981 het verschil in (resterende) levensverwachting tussen mannen en vrouwen kleiner geworden. Het aandeel 75-plussers in de bevolking neemt toe, van 7 procent in 2012 tot zo'n 14 procent in 2040.

Heel Nederland vergrijst

De komende decennia krijgen alle Nederlandse gemeenten te maken met een sterke vergrijzing, ook de gemeenten die van oudsher worden gekenmerkt door een relatief jonge bevolking, zoals de grote steden en de nieuwe steden (groeikernen) (zie figuur 3). In de steden neemt in de nabije toekomst het aantal ouderen het sterkst toe, simpelweg

Figuur 3
Aandeel 65-plussers per gemeente

Bron: CBS/PBL (PEARL); bewerking PBL

omdat hier al de meeste (oudere) mensen wonen (zie figuur 4). Zo neemt het aantal ouderen in de 14 zeer sterk stedelijke gemeenten tot 2040 toe met zo'n 310.000 en in de 62 sterk stedelijke gemeenten met zo'n 590.000 ouderen. In de 150 weinig verstedelijkte gemeenten neemt het aantal ouderen toe met zo'n 460.000 en in de 110 niet-stedelijke gemeenten met 275.000. Toch zijn het vooral de plattelandsgemeenten die relatief het sterkst vergrijzen. In deze gemeenten is het *aandeel* ouderen nu al het hoogst, en dit blijft ook in de toekomst toenemen. Het verschil in de mate van vergrijzing tussen 'stad' en 'platteland' blijft hiermee de komende jaren bestaan (zie figuur 3).

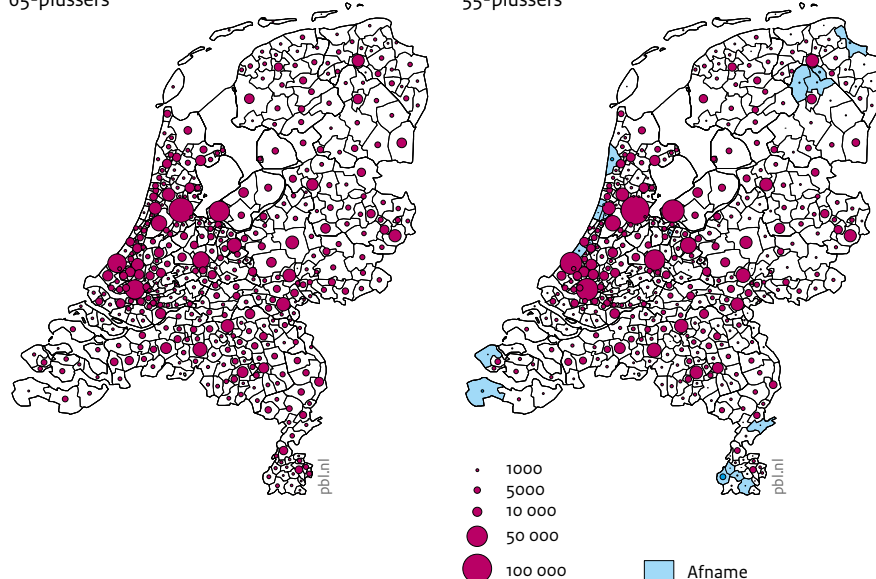
In de meest vergrijzende gebieden krimpt bovendien de potentiële beroepsbevolking het meest. De verhouding tussen het aantal potentiële arbeidskrachten en de 65-plussers daalt op het platteland, en in het bijzonder in de krimpgebieden, nog verder dan het landelijk gemiddelde van twee op één in 2040. Het verhogen van de arbeidsparticipatie van ouderen door de AOW-leeftijd op te schuiven, levert in deze gebieden niet voldoende compensatie voor het dubbele effect van vergrijzing en een krimpende potentiële beroepsbevolking.

Figuur 4

Prognose van toename 65- en 55-plussers per gemeente, 2012 – 2040

65-plussers

55-plussers

Bron: CBS/PBL (PEARL); bewerking PBL

Overigens blijkt uit de ontwikkeling van het aantal 55-plussers dat de vergrijzing na 2040 over het hoogtepunt heen is. Hoewel het aantal 65-plussers dan nog steeds groter is dan nu, is in enkele gemeenten het aantal 55-plussers dan geringer dan nu. Deze afname van het aantal 55-plussers kondigt het eind van de vergrijzingsgolf aan.

De nieuwe ouderen: kenmerken en hulpbronnen

De ouderen van nu beschikken over andere kenmerken en hulpbronnen dan de ouderen van voorheen. Ze zijn gemiddeld welvarender, hoger opgeleid, vitaler en mobieler dan de ouderen van gisteren.

Ouderen steeds welvarender

Hoewel ouderen hun inkomen zien dalen nadat zij de werkzame carrière hebben beëindigd, is de inkomenspositie van ouderen de laatste jaren verbeterd (zie ook Soede 2012). Dit komt ten eerste door het grotere aandeel ouderen die hun hele werkzame leven aanvullend pensioen hebben opgebouwd, mede als gevolg van de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen. Ten tweede komt dit door de versterkte vermogenspositie van ouderen: zo is in deze groep het aandeel huiseigenaren sterk

toegenomen. Was in 1981 slechts 30 procent van de 65-plussers eigenaar van hun woning, in 2009 gold dit al voor 45 procent van de 65-plussers, en dit aandeel neemt verder toe. Een toenemende groep ouderen heeft daarmee vermogen opgebouwd. Naast dit cohorteffect is er sprake geweest van het periode-effect van een sterk gestegen welvaart en een sterke toename van de waarde van de eigen woningen. Met de (ook wettelijk) oplopende pensioenleeftijd zullen de ouderen van de nabije toekomst langer aan het arbeidsproces deelnemen. Dit heeft zowel gevolgen voor hun hulpbronnen (inkomen, tijd) als voor hun gedrag (verplaatsingsgedrag, vrijetijdsbesteding, consumptie). Dit effect wordt waarschijnlijk nog versterkt door het toenemende aantal zzp'ers onder de ouderen. Een toenemend aantal ouderen blijft in de toekomst ook na hun zevenenzestigste nog werken.

Ouderen steeds vaker hoger opgeleid

De ouderen van de babyboomgeneratie hebben gemiddeld een hogere opleiding gevolgd dan hun voorgangers. Van hun voorgangers heeft ruim een derde van de mannen boven de 75 jaar alleen lager onderwijs gevolgd. Van de vrouwen boven de 75 heeft maar liefst de helft alleen lager onderwijs gevolgd. Het opleidingsniveau van ouderen stijgt bij vrouwen echter harder dan bij mannen. Hierdoor is het verschil tussen mannen en vrouwen in 2025 naar verwachting nog maar minimaal. Van de huidige 55-65-jarigen heeft nog maar 13 procent alleen lager onderwijs gevolgd. Meer dan 25 procent van hen heeft hoger onderwijs (hbo, wo) voltooid, en dit percentage neemt in de volgende generaties nog geleidelijk toe. Het sociaal kapitaal van de nieuwe en toekomstige ouderen is dus groot.

Het (ruimtelijk) gedrag is sterk gerelateerd aan het opleidingsniveau; dat geldt ook voor ouderen. Hoger opgeleide babyboomers participeren vaker op de arbeidsmarkt en zijn langer gezond (minder beperkingen) en vitaler dan hun voorgangers. Hierdoor kunnen zij bijvoorbeeld langer zelfstandig blijven wonen. Een hogere opleiding en een hoger inkomen betekenen doorgaans ook een andere leefstijl, consumptie en vrijetijdsbesteding. De nieuwe ouderen gaan vaker en langer dan vorige generaties ouderen op vakantie en verplaatsen zich vaker met de auto en het vliegtuig.

Ouderen niet gezonder, wel vitaler

Nederlanders worden gemiddeld steeds ouder. Die ouderdom komt hoe dan ook met gebreken. Ondanks de gestegen levensverwachting is het aantal jaren dat een 65-jarige gemiddeld nog vrij is van chronische ziekten afgenomen van ongeveer zeven jaar in 1981, naar drie (vrouwen) tot vier (mannen) jaar in 2009. Opvallend daarbij is de snelle afname bij vrouwen.

Het zijn evenwel niet zozeer de chronische aandoeningen zelf, maar vooral de beperkingen die ermee samenhangen die ouderen kunnen belemmeren in hun zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie. En juist daar tekent zich een positieve trend af: het aantal jaren dat 65-jarigen gemiddeld nog vrij zijn van (matige tot ernstige) beperkingen is, ondanks de toegenomen chronische aandoeningen, in de afgelopen decennia toegenomen. Voor vrouwen gaat het om een toename van acht jaar in 1983 naar twaalf jaar in 2009 en voor mannen van tien naar dertien jaar. Het CBS verwacht

dat dit aantal beperkingsvrije jaren in de komende jaren nog verder toeneemt. Met andere woorden: ouderen worden misschien niet gezonder, maar blijven wel langer vitaal, en daarmee actief.

Ouderen steeds (auto)mobieler

Ouderen bezitten steeds vaker een rijbewijs en een auto. De toename is vooral groot geweest onder vrouwen. Bezat in 1985 nog geen één op de drie ouderen (30 procent) een rijbewijs, inmiddels (2010) is dat twee op de drie (66 procent). Onder vrouwen nam dit aandeel toe van 13 naar 49 procent. Het autobezit onder ouderen is sinds 1985 toegenomen van 24 naar 48 procent. Het hoge autobezit (meer dan 90 procent) onder de huidige 45-65-jarigen is bovendien een duidelijke voorbode van een hoog autobezit onder de ouderen van de toekomst. En wie een auto heeft, gebruikt hem, zelfs bij stijgende brandstofprijzen.

Steeds meer alleenstaande en kinderloze ouderen

De meeste mensen wonen samen met hun partner op het moment dat zij de pensioengerechtigde leeftijd bereiken. Met het verstrijken van de jaren neemt het aandeel alleenstaanden onder hen vervolgens toe. In de toekomst zijn ouderen op 65-jarige leeftijd steeds vaker alleenstaand: waar vandaag de dag circa 31 procent van de 65-plussers alleenstaand is, geldt dit in 2040 voor 36 procent van de 65-plussers. Ondanks de convergerende levensverwachting van mannen en vrouwen is in 2040 het aandeel alleenstaanden onder oudere vrouwen nog altijd hoger dan onder oudere mannen. Niet alleen blijft hun levensverwachting iets hoger, ook gaan vrouwen doorgaans relaties aan met mannen die enkele jaren ouder zijn dan zijzelf, waardoor zij na het overlijden van hun partner gemiddeld vaker en langer alleen achterblijven. In de toekomst zijn ouderen niet alleen vaker alleenstaand, maar ook vaker kinderloos. Het aandeel kinderloze vrouwen van 65 jaar en ouder stijgt naar verwachting van 11 procent nu naar zo'n 18 procent in 2040. Op de lange termijn kunnen dus steeds minder ouderen terugvallen op een partner of kinderen, bijvoorbeeld voor hulp en mantelzorg, en doen ze steeds vaker een beroep op de formele zorg.

De ene oudere is de andere niet

De huidige en toekomstige groep 65-75-jarigen is een bij uitstek welvarende, mobiele en actieve groep ouderen. Er bestaan evenwel nog steeds grote verschillen tussen ouderen, zowel tussen als binnen de verschillende leeftijdscohorten, bijvoorbeeld als het gaat om hun gezondheid (resterende levensverwachting) en mobiliteit. De verschillen in welvaart (koopkracht) lijken onder ouderen zelfs groter te (zijn ge)worden.

Zo zijn de vermogens en inkomens ongelijker verdeeld geraakt binnen de groep ouderen. Aan de ene kant zijn er de welgestelde oudere paren met aanvullende pensioenen en een afgeloste, sterk in waarde gestegen koopwoning, en aan de andere kant de lager opgeleide ouderen en degenen die op latere leeftijd op de arbeidsmarkt zijn ingetreden (zoals immigranten en vrouwen), met een bescheiden pensioen en een huurwoning. Deze tweedeling zal over tien, vijftien jaar langzaam overgaan in een driedeling, met als nieuwe groep het toenemend aandeel ouderen dat weliswaar een

eigen woning bezit maar ook een restschuld op de hypotheek. Ter illustratie: in 1986 was maar liefst 70 procent van de ouderen met een eigen woning vrij van een restschuld op de hypotheek; in 2012 gold dit nog voor slechts 34 procent. Deze ontwikkeling hangt samen met het feit dat een deel van de huidige oudere huiseigenaren een (gedeeltelijk) aflossingsvrije hypotheek heeft afgesloten. Doordat de rente op deze onafgeloste hypothecaire leningen na 30 jaar niet meer mag worden afgetrokken van het belastbaar inkomen, stijgen de woonlasten rondom of na de pensionering: dit terwijl ook de pensionering zelf meestal gepaard gaat met dalende inkomsten. Dit kan voor sommige oudere huiseigenaren problematisch zijn.

Met het ontstaan van deze derde groep ouderen, die na 30 jaar een restschuld op de koopwoning overhouden, is de verwachting dat de oudere van over twintig jaar een gemiddeld lager besteedbaar inkomen heeft dan de oudere van nu en de nabije toekomst. Daarbij moet wel worden benadrukt dat – mede gezien de huidige recessie – verwachtingen over het besteedbaar inkomen van ouderen in de nabije en wat verder weg gelegen toekomst met onzekerheden zijn omgeven. Deze ontwikkelingen hangen in sterke mate af van de algemene conjuncturele ontwikkelingen in Nederland en van allerlei mogelijke financiële en fiscale beleidsmaatregelen. Zo zal, gezien de reeds doorgevoerde beleidsmaatregelen ten aanzien van de verstrekking van aflossingsvrije hypotheekleningen, de omvang van de toekomstige ‘derde’ groep (cohort) van oudere woningeigenaren met een restschuld op de hypotheek kleiner worden. Wel kan met een redelijke mate van zekerheid worden voorspeld dat de tijd van forse prijs- en waardestijgingen van woningen definitief achter ons ligt (Van Dam & Haffner 2011). De oudere huiseigenaren van straks zullen daarom in mindere mate overwaarde op de woning hebben opgebouwd dan de oudere huiseigenaren van nu. En dit beperkt de mogelijkheden om de overwaarde aan te wenden voor bijvoorbeeld een aanpassing in de woning of voor de consumptie van zorg. De *window of opportunity* die de overwaarde in eigen woningen biedt, staat eigenlijk vooral open voor de huidige generatie ouderen (de babyboomgeneratie), en in mindere mate voor de oudere huiseigenaren van straks. Hierbij hoort wel de kanttekening dat kan worden verwacht dat de huidige groep welvarende ouderen anticipeert of reageert op beleidsmaatregelen die een afroming van hun vermogen impliceren, bijvoorbeeld door nu al een deel van hun opgebouwde vermogen aan hun kinderen of kleinkinderen te schenken.

Ouderen als dragers van de ‘energieke samenleving’

Bij uitstek de babyboomgeneratie heeft geprofiteerd van de opeenstapeling van de toegenomen opleidingsmogelijkheden, de toegenomen arbeidsparticipatie onder vrouwen, de gestegen waarde van woningen aangeschaft onder volledig afgeloste hypotheekleningen en de in het algemeen toegenomen welvaart (inclusief verbeterde gezondheidszorg en technologische innovaties). De nieuwe ouderen zijn gemiddeld hoger opgeleid, vitaler en actiever dan de eerdere generaties ouderen. Deze nieuwe ouderen vormen daarmee de komende vijftien jaar een omvangrijk reservoir aan tijd, kennis, vaardigheden en sociale netwerken. Zij zijn hiermee een potentiële bron voor mantelzorg, vrijwilligerswerk en nieuwe lokale initiatieven, bijvoorbeeld op het terrein van lokale energiewinning, natuurbeheer en zorg (zorgcoöperaties). De ervaringen tot

nu toe wijzen erop hoe goed ouderen in staat zijn hun eigen mantelzorg te organiseren en bovendien zelf een maatschappelijke bijdrage te blijven leveren, als mantelzorger of als vrijwilliger (Bolding & Bleyenbergh 2012; Van Campen & De Klerk 2012). Wel waarschuwt Broese van Groenou (2012) voor een al te groot optimisme: zij stelt dat de nieuwe generatie ouderen mogelijk minder bereid en in staat is te voldoen aan het expliciete appel op het leveren van informele zorg, dit vanwege de toegenomen complexiteit van familiestructuren, de toegenomen individualisering, vooral onder babyboomers, en de afnemende fysieke nabijheid van ouders en hun kinderen. Daarbij speelt bovendien een rol dat de ouderen van straks, doordat ze langer blijven werken, minder tijd hebben voor andere tijdsbestedingen (van mantelzorg en vrijwilligerswerk tot vrijetijdsbesteding).

Ouderen participeren op diverse ruimtelijke en bestuurlijke niveaus: van buurtvereniging tot zetels in de Tweede Kamer van de Ouderenpartij. Door eigenhandig een zinvolle bijdrage te leveren aan de samenleving vergroten of verlengen zij de eigen zelfredzaamheid. De 'energieke samenleving' – 'een samenleving van mondige burgers en met een ongekeerde reactiesnelheid, leervermogen en creativiteit' (Hajer 2011) – kan vooral op de korte termijn voor een belangrijk deel drijven op dit hoogopgeleide reservoir aan actieve, vitale en mobiele ouderen. De uitdaging is op welke wijze en in welke mate dit potentiële reservoir kan worden aangesproken.

Het gedrag van ouderen nu en straks

De ouderen van nu en morgen zijn hoger opgeleid, welvarender, vitaler en mobieler dan de ouderen van gisteren. Hierdoor krijgen zij nieuwe gedragsmogelijkheden. En waar gedragsmogelijkheden veranderen, verandert meestal ook het daadwerkelijke – in dit geval ruimtelijk relevante – gedrag.

Ouderen zijn actief ...

Na hun pensionering beschikken ouderen over meer vrije tijd. De vitale en mobiele ouderen van nu en van de toekomst zullen vaker hun vrijetijdsactiviteiten buitenshuis besteden dan hun voorgangers. Wel is hierbij sprake van een compenserend cohorteffect. Deze toegenomen uithuizigheid in de vrije tijd wordt in de nabije toekomst enigszins gedempt door de hogere arbeidsparticipatie van 55-plussers (vooral van vrouwen), en door de toekomstige verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd. Meer tijd besteed aan werk betekent immers minder vrije tijd. Desalniettemin zal, door de huidige golf babyboomers, in het komend decennium het volume van vrije tijd en bestedingen buitenshuis toenemen. Sikkels en Keehnen (2004a) berekenden dat tussen 2001 en 2025 alleen al door de groei van het aantal ouderen (volume-effect) en door een verandering van hun consumptiepatronen (cohorteffect) het aantal vakanties door 50-plussers toeneemt met 60 procent. Even los van de kanttekening dat het hier een al wat oudere en in een situatie van hoogconjunctuur opgestelde prognose betreft, blijft de conclusie overeind dat actieve ouderen de komende vijftien jaar een sterk groeiende

doelgroep voor ondernemers in de vrijetijdsindustrie en een motor voor werkgelegenheidsgroei in de cultuur- en vrijetijdssector kunnen vormen.

... behalve op de woningmarkt

De ouderen van nu en morgen zijn weliswaar actief en mobiel in werk en vrije tijd, maar niet op de woningmarkt: daar zijn ze nauwelijks actief en mobiel. Ouderen verhuizen niet of nauwelijks (leeftijdseffect); zij blijven het liefste wonen in de woning waar ze op dat moment wonen. Hoewel rondom de pensionering sprake is van een kleine opleving in de verhuismobiliteit, is deze nog altijd zeer gering. Dit zal in de toekomst niet veranderen, ook niet als de pensioenintrede wordt verlaagd of gespreid (tussen beroepsgroepen, en daarmee mogelijk ook binnen huishoudens). Bovendien wordt het aandeel huiseigenaren onder ouderen steeds groter (cohorteffect). Dit remt de verhuismobiliteit onder ouderen nog verder af. In toenemende mate worden mensen dus oud in een eigen woning. Inmiddels verhuist nog maar minder dan 5 procent van de 65-plussers per jaar; in 1995 gold dit voor nog circa 6,5 procent.

Oude ouderen benutten vooral hun directe woonomgeving

Het grootste deel van hun vrije tijd brengen ouderen door in, om of op korte afstand van hun woning. Zij verplaatsen zich zowel minder vaak als minder ver dan jongere generaties (leeftijdseffect). Hoewel ouderen in de leeftijd van 65 tot 75 jaar nog heel actief, uithuizig en mobiel zijn, neemt vanaf de 75-jarige leeftijd het gemiddeld aantal verplaatsingen per dag en de gemiddelde lengte daarvan snel af. Dit geldt zeker voor de uithuizige vrijetijdsbesteding. Naarmate ouderen ouder worden, wordt hun dagelijkse actieruimte steeds kleiner. Hiermee wordt de kwaliteit van de directe woonomgeving steeds belangrijker.

Over tien jaar worden de eerste babyboomers 75 jaar en gaat het aantal oude ouderen dus toenemen. Gezien de steeds geringere actieradius van deze groep, is te verwachten dat zij een steeds groter beroep doen op voorzieningen in de nabijheid van de woning. Met het teruglopen van de mobiliteit zijn zij voor de dagelijkse behoeften immers steeds nadrukkelijker aangewezen op nabije buurtwinkels. Mogelijk kunnen virtuele verplaatsingen (internet) een deel van de fysieke verplaatsingen overbodig maken, maar vooralsnog lijken ouderen het internet eerder te gebruiken als aanvulling op dan als vervanger voor hun fysieke winkelgedrag. Vooral in de steden loopt het aantal ouderen sterk op, hetgeen gevolgen heeft voor de intensiteit van het gebruik van de directe woonomgeving.

Als over twintig jaar een groot deel van de ouderen 85 jaar of ouder wordt, wonen zij steeds minder vaak zelfstandig en lopen ook hun bestedingen aan huis en tuin en in de lokale winkels geleidelijk terug. Bij deze 85-plussers groeit voornamelijk de vraag naar zorgvoorzieningen in de buurt.

De ruimtelijke gevolgen op korte termijn

Het gedrag van ouderen en de veranderingen daarin leiden tot allerlei geaggregeerde ruimtelijke effecten. Het woongedrag, de (vrije)tijdsbesteding, het verplaatsingsgedrag en het consumptiegedrag van ouderen, alsmede de veranderingen daarin, zijn bovendien sterk met elkaar verbonden. Bij de gevolgen van de vergrijzing speelt ook het volume-effect een belangrijke rol, want niet alleen het aandeel ouderen in de bevolking maar ook het aantal ouderen neemt de komende jaren en decennia sterk toe. Op korte termijn – de komende tien, vijftien jaar – zijn de ruimtelijke gevolgen anders dan op de langere termijn.

Vergrijzing heeft op korte termijn een negatief effect op de doorstroming op de woningmarkt

De verhuismobiliteit onder ouderen is de laatste jaren, mede door het toegenomen eigenwoningbezit onder ouderen, steeds verder afgenomen. In 1995 verhuisden er per 1.000 65-plussers nog 65, in 2011 waren dit er nog maar 48. Doordat ouderen zo weinig verhuizen neemt ook het aantal verhuizingen per 1.000 inwoners gestaag af. En minder verhuizingen betekent minder doorstroming. Het sterkste effect van de veranderde leeftijdsopbouw van de bevolking op de doorstroming dateert evenwel al van vijftien, twintig jaar geleden – de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw –, toen het grootste deel van de babyboomgeneratie in een levensfase kwam waarin nog maar weinig wordt verhuisd.

Vooraf in gebieden met een schaarste aan woningen draagt de geringe verhuismobiliteit onder ouderen bij aan een verstopping van de woningmarkt. De woningen waarin ouderenuitwoners wonen, en dit zijn steeds vaker eengezinskoopwoningen, komen immers (althans voorlopig) nog niet beschikbaar op de woningmarkt. Hierdoor kan een kwalitatieve *mismatch* ontstaan tussen vraag en aanbod op de woningmarkt, met een tekort aan eengezinskoopwoningen, onder andere in suburbane en groenstedelijke woonmilieus. Dit tekort kan leiden tot een opwaartse druk op de woningprijzen.

Vergrijzing heeft een groot effect op vrijetijdsbesteding

De toename van het aantal vitale en welvarende ouderen in de komende jaren heeft een groot effect op de vrijetijdsbesteding en mogelijk op de daarmee gepaard gaande consumptie, bijvoorbeeld op het terrein van gezondheid, welzijn en wellness en voor de vraag naar vakantieaccommodaties die meer comfort en luxe bieden. De veronderstelde kansen die deze *active ageing* biedt voor bijvoorbeeld ondernemers in de vrijetijdssector en de landschappelijk aantrekkelijke regio's worden vaak beschreven in termen als 'verzilvering' of 'babybooming business'. *Active ageing* gaat gepaard met kansen om de lokale en regionale economie te vitaliseren en de lokale leefbaarheid te vergroten.

Vergrijzing heeft (daarmee) effect op het verplaatsingsgedrag

De overgang van een werkend naar een gepensioneerd bestaan met veel vrijetijdsactiviteiten buitenshuis heeft gevolgen voor het verplaatsingsgedrag. Ouderen mijden weliswaar de ochtendspits, maar de avondspits wordt mogelijk langer en

drukker: mogelijk, aangezien kan worden verwacht dat ouderen naast de ochtendspits ook de avondspits proberen te mijden. Ouderen zijn door hun flexibeler tijdsbesteding immers gevoeliger voor prikkels die het gedrag beïnvloeden.

Een steeds groter deel van de totaal afgelegde verplaatsingen en kilometers komt voor rekening van ouderen: de mobiliteit vergrijst. Dit komt enerzijds door het toenemend aandeel ouderen in de bevolking, en daarmee in het verkeer (volume-effect), en anderzijds doordat deze nieuwe ouderen zich ook vaker en verder verplaatsen dan de ouderen van vroeger (cohorteffect). Niettemin blijft er sprake van een leeftijdseffect: naarmate mensen ouder worden, verplaatsen zij zich minder ver, minder vaak en op andere tijdstippen dan voorheen. De verwachting is dan ook dat – ondanks de toenemende totale mobiliteit in Nederland – de vergrijzing leidt tot een steeds grotere demping van de groei van de automobiliteit en van de congestie. Wel neemt door de ‘vergrijzing van de mobiliteit’ – *ceteris paribus* – de verplaatsingsveiligheid af en het aantal verkeersongevallen toe. Het betreft hier een forse maatschappelijke kostenpost. Het toenemend autobezit onder ouderen heeft – naast de dempende effecten op de congestie – nóg een positieve keerzijde: het draagt namelijk in sterke mate bij aan de onafhankelijkheid en zelfredzaamheid van ouderen en daarmee aan de (ervaren) kwaliteit van het dagelijks leven. En daarmee aan het welbevinden en de fysieke en mentale gezondheid van ouderen.

Vergrijzing leidt tot verschuivende vraag naar en aanbod van diensten en voorzieningen

De vergrijzing gaat gepaard met geleidelijke verschuivingen in de vraag naar bepaalde producten, diensten en voorzieningen. Op korte termijn zullen de grotendeels actieve en mobiele ouderen vooralsnog zelf in staat zijn boodschappen te doen en hun vrije tijd buitenshuis te besteden. Het aanbod aan specifiek op ouderen gerichte producten, diensten en voorzieningen is evenwel nog relatief beperkt.

Vitale ouderen zijn niet alleen vragers, maar ook aanbieders van diensten, zoals mantelzorg. Ouderen kunnen met hun kennis, tijd en vaardigheden het lokale zelforganiserend vermogen verrijken en ondersteunen. Vooral op het platteland, waar de sociale cohesie traditioneel wat sterker is en het voorzieningenaanbod schraler dan in de steden, kunnen ouderen de ‘energieke samenleving’ (Hajer 2011) dragen (Van Dam & Daalhuizen 2013; vergelijk Uitermark 2012) en bijdragen aan mantelzorg, onderlinge hulp en de (zelf)organisatie van allerlei diensten en voorzieningen.

Een andere verschuiving betreft de toename van de werkgelegenheid in de zorgsector. Om de verhouding tussen het aantal ouderen en het aantal zorgbanen in verzorgings- en verpleeghuizen, ouderenwelzijn en thuiszorg gelijk te houden, moet de totale werkgelegenheid worden uitgebreid met ruim 1,5 procent in 2020 (en 4 procent in 2040). Hierbij is geen rekening gehouden met allerlei onzekere ontwikkelingen in zorgstelsel, e-health of domotica: ontwikkelingen die kunnen ingrijpen op de vraag naar en het aanbod van zorgdiensten. Verder is de bouwnijverheid gebaat bij een toename van het aandeel 65-plussers. Enerzijds hangt dit samen met de benodigde ontwikkeling van de verzorgings- en verpleeghuizen en aanleunwoningen, anderzijds met het feit dat honkvaste ouderen eerder hun woning aanpassen dan dat zij verhuizen. Hoewel

ouderenhuishoudens doorgaans minder onderhoud aan de woning plegen dan jongere huishoudens, besteden zij dit werk beduidend vaker uit.

De ruimtelijke gevolgen over vijftien, twintig jaar

Over tien jaar worden de eerste vertegenwoordigers van de omvangrijke babyboomgeneratie 75. In de jaren daarna neemt het aantal en aandeel oudere ouderen (75+) sterk toe. Deze ontwikkeling heeft nieuwe effecten op de woningmarkt, en voortgaande effecten op de mobiliteit en actieradius van ouderen. Het belang van de kwaliteit van de directe woonomgeving wordt steeds groter.

Op langere termijn kans op onderdruk op regionale woningmarkten

Over vijftien, twintig jaar, wanneer de babyboomgeneratie geleidelijk komt te overlijden, komt een groot aantal woningen beschikbaar op de woningmarkt. Het aantal vrijkomende woningen neemt toe van zo'n 75.000 woningen in 2008 tot ruim 90.000 woningen per jaar in 2038. Minstens zo belangrijk is de verschuiving in de samenstelling van de vrijkomende voorraad. Komen nu nog relatief veel huurwoningen vrij als ouderen de woningmarkt verlaten, straks zijn dit in toenemende mate koopwoningen. Ouderen zijn immers steeds vaker huiseigenaar. Ter illustratie: in 2038 bestaat 57 procent van het vrijkomend aanbod uit koopwoningen, tegenover 37 procent in 2008. Het vrijkomende aanbod in de koopsector zal rond 2038 ongeveer dezelfde orde van grootte hebben als de huidige nieuwbouwproductie van rond de 53.000 woningen per jaar (zie ook Eskinasi & De Groot 2013).

Dit toenemend aanbod leidt evenwel niet overal tot meer dynamiek en doorstroming op de woningmarkt. In regio's die te maken krijgen met een stabilisatie of zelfs terugloop van het aantal huishoudens (krimp), zal het moeilijk zijn om de vrijgekomen woningen te verkopen of te verhuren, zeker indien deze woningen niet zijn aangepast aan de dan geldende kwaliteitseisen. Vooral in die regio's is dan een verdere neerwaartse druk op de woningprijzen te verwachten, evenals verder toenemende verhuurbaarheidsproblemen en een toenemende leegstand (zie ook Van Dam et al. 2006).

De directe woonomgeving wordt steeds belangrijker

Over tien, vijftien jaar gaat ook het patroon in de individuele, en daarmee collectieve, mobiliteit en vrijetijdsbesteding veranderen. Door deze verdergaande 'vergrijzing van de mobiliteit' vlakkt de totale mobiliteit in Nederland verder af. De ouderen die nog kunnen en willen, gaan nog steeds op stap en op reis, maar de meeste anderen besteden hun uithuizige vrije tijd in de nabije woonomgeving. De aard en bestemming van de vrijetijdsbesteding van ouderen is niet alleen afhankelijk van hun eigen fysieke capaciteiten, maar evenzeer van de toegankelijkheid van de vrijetijdsvoorzieningen, de publieke ruimte, het openbare groen en de verkeersinfrastructuur in de woonbuurten. Er bestaat een wederkerig verband tussen het ouderen zo lang mogelijk in staat te stellen hun vrije tijd actief te besteden, en daarmee te participeren in de samenleving,

enerzijds en anderzijds het welzijn van de ouderen zelf, waardoor de (maatschappelijke) kosten van de zorg voor ouderen beperkt kunnen blijven. Investerings in het (lokale) ruimtelijk domein kunnen daarmee de kosten in het (nationale) zorgdomein beperken.

Ruimtelijke effecten ook afhankelijk van aanbieders van producten, diensten en voorzieningen

Anders dan bij de woningmarkt en de mobiliteit, is het effect van de vergrijzing op het ruimtegebruik en het ruimtebeslag bescheiden te noemen. Waar op korte termijn sprake is van een toenemende vraag naar en gebruik van vrijetijdsvoorzieningen (van golfbanen tot wellnesscomplexen), en daarmee mogelijk ook van een groter ruimtebeslag door dergelijke vrijetijdsvoorzieningen, heeft de vergrijzing op de langere termijn eerder een dempend effect op het gebruik van vrijetijdsvoorzieningen. Doordat ouderen in toenemende mate afhankelijk raken van hun directe woonomgeving, kan op langere termijn het voorzieningenaanbod in steden, buurten en dorpen langzaamaan veranderen. De toename van het aantal ouderen biedt mogelijk hernieuwd perspectief voor het draagvlak van bestaande lokale winkel-, vrijetijds- en zorgvoorzieningen. Maar daadwerkelijke veranderingen in dit voorzieningenaanbod zijn evenzeer afhankelijk van de beslissingen en het gedrag van de ondernemers die dergelijke producten, diensten en voorzieningen kunnen aanbieden.

Evenzeer bepalend voor het voorzieningenaanbod in de toekomst is welke diensten nog meer toegankelijk en ingeburgerd raken via internet: niet alleen online winkelen en boodschappen doen, maar ook e-health-toepassingen en de inzet en het gebruik van sociale media. Want hoewel ouderen het internet vooralsnog gebruiken als aanvulling op en niet als vervanger van het fysieke winkelen (e-mail en internetbankieren zijn de voornaamste internetdoeleinden van ouderen), maken zij wel een zichtbare inhaalslag op de jongeren. De ervaringen met en de acceptatie van de sociale en technologische innovaties van de laatste tien jaar doet verwachten dat deze ontwikkeling het perspectief voor de aanwezigheid en de bereikbaarheid van allerlei diensten en voorzieningen snel kan doen veranderen.

De ruimtelijke opgaven

De belangrijkste ruimtelijke effecten van de vergrijzing hangen samen met enerzijds de overgang van een werkend bestaan naar een leven met veel vrije tijd, en anderzijds de overgang van deze periode van *active ageing* naar de 'kwetsbare ouderdom'. De belangrijkste ruimtelijke beleidsopgaven vloeien evenwel grotendeels voort uit deze laatste overgang. Waar in het komend decennium het omvangrijke cohort drukke uithuzige ouderen in de leeftijd van 65 tot 75 jaar het huidige consumptiepatroon voortzet en een steeds grotere stempel drukt op de totale mobiliteit en vrijetijdsbesteding, raken in de periode daarna (vanaf 2020-2025) deze dan oude ouderen vooral aangewezen op hun directe woonomgeving; de actieradius voor hun dagelijkse behoeften en activiteiten loopt terug. Gekoppeld aan deze ontwikkeling zullen zich – door veranderende consumptiepatronen – geleidelijke veranderingen

voordoen in de regionale bedrijvigheid en werkgelegenheid. Wel is hierbij de ontwikkeling van het besteedbaar huishoudensinkomen een belangrijke factor. En die is weer afhankelijk van (onzekere) conjuncturele ontwikkelingen en van allerlei mogelijke financiële en fiscale beleidsmaatregelen.

Overigens vindt de overgang van *active ageing* naar 'kwetsbare ouderdom' niet voor elke oudere geboren in een bepaald jaar op het zelfde moment plaats. Immers, de cohorten van ouderen vormen geen uniforme groepen en ook binnen leeftijdscohorten nemen de verschillen in inkomen, vitaliteit en mobiliteit toe. Dit stelt nu al eisen aan de kwaliteit van de woningvoorraad, de publieke ruimte, de verkeersinfrastructuur en het voorzieningenaanbod.

Met andere woorden: waar de actieve ouderdom vooral ruimtelijke effecten genereert, stelt de kwetsbare ouderdom ons vooral voor aanzienlijke ruimtelijke opgaven. Op deze ruimtelijke opgaven dient nu al te worden geanticipeerd. Want ouderen blijven langer actief in de samenleving als deze – letterlijk – goed toegankelijk is. Kunnen zij zich minder makkelijk over straat bewegen, dan nemen hun isolement en vervolgens hun zorgbehoefte navenant toe. In die zin kunnen ruimtelijke investeringen de investeringen en kosten in de zorg beperken.

De woningmarkt heeft een kwantitatieve aanpassingsopgave ...

Op de korte termijn leidt de toenemende honkvastheid onder ouderen tot een afname van de dynamiek op de woningmarkt. Deze constatering roept de vraag op welke beleidsstrategieën (lokale) overheden kunnen hanteren om de doorstroming op de woningmarkt te bevorderen en de mogelijkheden van andere huishoudens te vergroten. Deze vraag is lastig te beantwoorden.

Een gangbare beleidsveronderstelling (op lokaal niveau) is dat ouderen wel zullen verhuizen als er maar voldoende voor ouderen geschikte woningen beschikbaar zijn. Zo zouden niet alleen ruimere (eengezins)woningen vrij komen op de woningmarkt maar zou ook de doorstroming worden bevorderd. Een dergelijke gedachte verdient evenwel nuancering. Onderzoek laat immers zien dat ouderen zo weinig verhuizen omdat zij in hun eigen woning willen blijven wonen (voorkeur) en niet zo zeer door een gebrek aan mogelijkheden op de woningmarkt. Daarom valt het nog maar te bezien of een uitbreiding van het aanbod van voor ouderen geschikte woningen of het actief stimuleren van verhuizingen onder ouderen het beoogde effect zal hebben.

Een andere strategie die gemeenten kunnen volgen, is de woningvoorraad uit te breiden met bijvoorbeeld eengezinswoningen om zo de woningmarktpositie van jongere huishoudens op korte termijn te verbeteren. Toch kleven ook aan deze strategie bezwaren, zeker in regio's met weinig spanning op de woningmarkt. Op de lange termijn, wanneer de babyboomers (vooral door overlijden) de woningmarkt gaan verlaten, neemt het aanbod van grotere eengezinswoningen namelijk toe. Nú de woningvoorraad uitbreiden met dit type woningen kan betekenen dat wordt gebouwd voor toekomstige leegstand. Deze risico's lopen overigens regionaal uiteen. Hoe het ook zij, gemeenten zullen (in onderling overleg) in hun uitbreidings- en herstructurerings-programmering rekening moeten houden met deze grote uitstroom en het toenemend vrijkomend aanbod op de langere termijn (zie ook Verwest & Van Dam 2010). Overigens

delen gemeenten het probleemeigenaarschap met particuliere woningbezitters (of hun erfgenamen), woningcorporaties en hypotheekverstrekkers. Maar ook het Rijk deelt, gezien zijn doelstelling de leefbaarheid in (toekomstige) krimpregio's te behouden, mee in het probleemeigenaarschap. De vergrijzing voert de ruimtelijke (en financiële) opgave immers vooral in krimpregio's verder op.

Ook de strategie (van gemeenten en regio's) om met het aantrekken van (koopkrachtige) ouderen de lokale bevolkingskrimp een halt toe te roepen verdient nuancering. Ouderen verhuizen niet alleen weinig, maar als ze dit al doen, dan is dat het liefst binnen de vertrouwde woonomgeving of woonplaats, dus over korte afstand. Ouderen die over lange afstand verhuizen, vormen – ondanks alle anekdotiek van pensioenmigratie, drenthenieren en tweede woningbezit – slechts een zeer kleine minderheid binnen de al kleine groep ouderen die verhuist. En of dit in de toekomst zal veranderen is nog maar de vraag. Initiatieven zoals seniorenclaves, die gericht zijn op het aantrekken van ouderen van elders, zijn daarom naar verwachting weinig succesvol. Regio's die inzetten op het aantrekken van senioren van buiten de regio, hoeven daarvan in elk geval vrij weinig te verwachten. Die spoeling is uiterst dun en de concurrentie bovendien navenant groot.

... én een kwalitatieve: vooral bestaande woningen moeten worden aangepast

De vergrijzing heeft grote gevolgen voor de behoefte aan voor ouderen geschikte woningen. Deze toenemende behoefte, in combinatie met het bestaande aanbod, resulteert in een toenemend tekort aan voor ouderen geschikte woningen. Een tekort dat soms te gemakkelijk wordt vertaald naar een nieuwbouwopgave, zoals we hierboven constateerden (zie bijvoorbeeld ook ANBO 2012). In de wetenschap dat veel ouderen in hun huidige woning willen blijven wonen, ook bij toenemende mobiliteitsbeperkingen, lijkt de grootste opgave op de woningmarkt er meer een van aanpassing dan van nieuwbouw te zijn. Door kleine en grotere aanpassingen van de woningen waarin zij wonen, zoals het plaatsen van een traplift tot het installeren van 'smart-home'-achtige toepassingen, kunnen ouderen tot op hoge leeftijd zelfstandig blijven wonen.

Op dit moment huren ouderen nog vaak hun woning. Hierdoor ligt het grootste potentieel aan seriematig en tegen beperkte investeringen aan te passen woningen duidelijk in de huursector. Daarentegen zijn de toekomstige generaties ouderen vaker huiseigenaar. De aanpassingsopgave, het probleemeigendom en de verantwoordelijkheid voor de woningaanpassingen verschuift daarmee in toenemende mate van de corporaties naar de individuele huiseigenaren zelf. De huidige generatie oudere huiseigenaren is echter (nog) weinig bereid te investeren in grote woningaanpassingen. Voor particuliere huiseigenaren vertalen dergelijke investeringen zich niet altijd in een verhoging van de waarde van hun woning. Voor corporaties zijn dergelijke investeringen 'rendabeler' dan voor particuliere huiseigenaren omdat zij de huurwoning, wanneer deze weer vrijkomt, opnieuw kunnen verhuren aan een ander (ouder) huishouden.

Als oudere huiseigenaren besluiten over te gaan tot de benodigde woningaanpassingen, dan kunnen zij deze in theorie bekostigen met de overwaarde op de eigen woning. Toch

gebeurt dit laatste weinig. Dit komt enerzijds doordat ouderen weinig bereid zijn het vermogen dat de eigen woning vertegenwoordigt, in te zetten om woningaanpassingen en de zorg van de 'oude dag' te bekostigen (zie bijvoorbeeld Toussaint 2010). Anderzijds is het, op dit moment, ook lastig de overwaarde van de woning te verzilveren (Mulder & Tang 2012). Voor de toekomstige ouderen speelt bovendien mee dat zij mogelijk minder vaak hypotheekschuldvrij zijn en minder overwaarde hebben opgebouwd dan de huidige oudere huiseigenaren. De *window of opportunity* die de overwaarde in de eigen woning biedt voor de financiering van woningaanpassingen of bijvoorbeeld zorg, staat voor de oudere huiseigenaren van straks minder ver open dan voor de huidige generatie oudere huiseigenaren.

Hoewel de opgave van de vergrijzing meer een aanpassings- dan een nieuwbouwoopgave is, is nieuwbouw wel degelijk nodig. Deze nieuwbouw dient bij voorkeur binnen bestaande vergrijsde woonbuurten te worden gerealiseerd. Ouderen zijn immers sterk gehecht aan hun vertrouwde woonomgeving. Als ze al willen verhuizen, verhuizen ze bij voorkeur naar een woning in dezelfde buurt. En het ontbreken van het juiste aanbod in de gewenste (vaak huidige) buurt is een van de belangrijkste redenen waarom verhuisgeneigde 65-plushuishoudens nog niet zijn verhuisd.

Aanbod van voorzieningen aanpassen aan verschuivende vraag

De babyboomgeneratie is opgegroeid in een tijd van groeiende welvaart en keuzevrijheid. Hierdoor ondernemen zij meer dan de ouderen van vroeger dagtochten en bezoeken ze musea en theaters. *Active ageing* lijkt dan ook op korte termijn kansen te bieden voor de vitalisering van de lokale en regionale economie. De opgave voor zowel het regionale bedrijfsleven en de toeristisch-recreatieve sector als voor regionale en lokale overheden is om het aanbod aan vrijetijdsvoorzieningen en -infrastructuur aan te passen aan de veranderende vraag. Hierbij gaat het zowel om fysieke aanpassingen, zoals de verbetering van de toegankelijkheid en de beschikbaarheid van e-oplaadpunten, als om de vernieuwing van producten en diensten, zoals wellnessvoorzieningen gericht op ouderen.

Op langere termijn echter verschuift de opgave naar het vergroten van de lokale leefbaarheid. Met het vorderen van de leeftijd loopt de mate van zelfredzaamheid langzaam terug, hetgeen zich in het dagelijks bestaan uit in een afnemende verplaatsingsfrequentie en actieradius en een toenemende afhankelijkheid van voorzieningen in de nabijheid van de eigen woning. Het aanbod aan producten en diensten van lokale voorzieningen moet gaandeweg worden afgestemd op een sterker vergrijzende buurtbevolking. Dit biedt mogelijke (fysieke en/of digitale) kansen aan ondernemers in buurten, wijken en dorpen die sterk zullen vergrijzen. Daarnaast is er de maatschappelijke opgave om te voorzien in dagelijkse publieke voorzieningen op wijk- en buurtniveau, zoals het creëren van zorgsteunpunten en het op zijn minst behouden van de bereikbaarheid (fysiek en/of virtueel) van eerstelijnsgezondheidszorgvoorzieningen zoals huisartsen en fysiotherapeuten. Gezien de voorziene groei van het aantal ouderenhuishoudens betreft dit een aanzienlijke opgave, niet alleen in de grote steden maar ook op het platteland. Met in het

achterhoofd de rijksdoelstelling om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen, dient nu al te worden geanticipeerd op een efficiënte kleinschalige organisatie van de zorg voor ouderen op lokaal niveau.

Deze nu al actuele opgave ligt vooral op het bord van gemeenten, maar het belang ervan strekt zich uit tot het Rijk. Want lokale investeringen in de ruimtelijke inrichting hangen onder andere samen met de nationale uitgaven aan zorg. Een verbeterde toegankelijkheid van de directe woonomgeving maakt dat ouderen langer in staat zijn in de samenleving te participeren en minder snel aanspraak maken op hulpverlening. Vooral nog ontberen veel gemeenten de financiële armslag voor deze herinrichting van de publieke ruimte. En de vraag is in hoeverre zij in staat zijn hun financiële positie op termijn te verbeteren (BZK 2011; Van Marwijk et al. 2012). Het Rijk dient hierbij, bijvoorbeeld als 'systeemverantwoordelijke' voor de zorg, het voortouw te nemen.

Op het platteland sociale cohesie benutten en connectiviteit vergroten

In de steden is het, vanwege de kleine afstanden en de grote en nog verder groeiende concentraties van ouderen, relatief makkelijk om 'zorg aan huis' te organiseren. Op het platteland is dit een volstrekt ander verhaal. In plattelandsregio's, waar de bevolkingsdichtheid laag is en de afstanden groot zijn, is het niet vanzelfsprekend rendabel of haalbaar om het voorzieningenaanbod in de dorpskernen aan te passen. Bovendien krimpt juist in de regio's waar de vergrijzing relatief gezien het snelst en het sterkst toeneemt, de potentiële beroepsbevolking die tegemoet zou kunnen komen aan de zorg- en consumptiebehoeften van ouderen.

Vergrijzende plattelandsgemeenten staan daarom voor een forse opgave. Op het platteland, en dan vooral in de kleine afgelegen dorpen, kan het voor ouderen die in de fase van kwetsbare ouderdom komen noodzakelijk worden te verhuizen naar een centrale dorpskern of een nabijgelegen stad waar meer voorzieningen en zorgmogelijkheden zijn. Maar niet noodzakelijkerwijs: dit alles hangt ook af van de ontwikkeling, de acceptatie en het gebruik van nieuwe technologieën, zoals online winkelen, e-health en domotica. Ook de oprichting van zorgcoöperaties, het collectief inkopen van zorg en mantelzorg (niet alleen verticaal van jong naar oud, maar ook horizontaal van oud naar oud) kan minder mobiele en zorgbehoevende ouderen in staat stellen in hun dorp te blijven wonen. De horizontale mantelzorg kan vooral de komende vijftien jaar een vangnet vormen: ouderen kunnen elkaar bijvoorbeeld ondersteunen met vervoer of hulp in het huishouden, en daarbij verschillende diensten uitwisselen. Mobiliteit, connectiviteit en sociale cohesie blijven dan ook belangrijke pijlers onder het dagelijks bestaan van bewoners van plattelandsregio's (Van Dam en Daalhuizen 2013). Hierbij is overigens sprake van een paradox. In plattelandsregio's zijn ingrijpende organisatorische en technologische vernieuwingen nodig dan in de steden om de krimpende beroepsbevolking te compenseren en de afstanden te overbruggen. Nu is een investering in een nieuwe technologie of organisatie vaak juist rendabeler naarmate deze meer huishoudens bedient. Leveranciers rollen hun glasvezelnet bijvoorbeeld pas in een gemeente uit als een minimum aantal huishoudens zich hierop abonneert. En dat is niet vanzelfsprekend op die plaatsen waar de toegevoegde waarde per huishouden het grootst kan zijn. Zo is aansluiting op het glasvezelnet noodzakelijk voor zorg op

afstand: alleen dan is ook de uploadsnelheid vanuit huis voldoende voor het verzenden van bijvoorbeeld medische informatie (Samelink & Strijker 2012). Dergelijke investeringen in nieuwe technologieën kunnen in potentie veel opleveren. Bijvoorbeeld voor de rijksdoelstelling om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen, ook op het platteland. Ook voor het Rijk ligt hier daarom een opgave om een dergelijke digitale infrastructuur (mede) te realiseren.

Nú investeringen achterwege laten en vertrouwen op de zelfredzaamheid en de sociale cohesie onder ouderen kan op korte termijn succesvol en kostenbesparend lijken. Op korte termijn zijn wellicht ook nog weinig investeringen nodig. Op de wat langere termijn echter wordt de verhouding tussen zorg- en steunbehoevende ouderen en informele steunverleners (partners, kinderen, kleinkinderen, burens) dermate kwetsbaar dat grote aantallen ouderen tegelijkertijd beroep moeten doen op (dan) verschaalde formele hulp. Een investering in connectiviteit, bijvoorbeeld in het glasvezelnet, bedient bovendien niet alleen de ouderen, maar vergroot ook het voorzieningenaanbod voor andere burgers.

Tot slot gaat op het platteland ook de gerealiseerde en nog voorziene schaalvergroting in het aanbod van allerlei publieke voorzieningen (zoals ziekenhuizen) steeds sterker wringen naarmate de vergrijzing voortschrijdt. De huidige en komende generaties ouderen zijn dan wel zeer automobiel, maar naarmate zij ouder worden, neemt hun actieradius af. De bereikbaarheid van allerlei bovenlokale voorzieningen komt dan in het geding. De door het Rijk voorgestane en gestimuleerde schaalvergroting van bovenlokale publieke voorzieningen verdient vanuit het perspectief van een voortgaande vergrijzing dan ook heroverweging.

De eindigheid van de door ouderen gedragen energieke samenleving

Op korte termijn kunnen de nieuwe, hoogopgeleide, actieve en mobiele ouderen (mede) dienen als dragers van vrijwilligerswerk, mantelzorg en lokale initiatieven: ofwel van de 'energieke samenleving'. Zo kunnen ouderen zich zinvol inzetten voor hun woonomgeving, met zowel sociale als fysieke resultaten. Fysieke ingrepen die ouderen zelf kunnen organiseren zijn bijvoorbeeld het beheer en onderhoud van buurtgroen, en de inrichting van veilige oversteekplaatsen en veilige wandelroutes. Zowel de organisatie als het gebruik van dergelijke voorzieningen genereert sociale contacten. Enerzijds behoedt dit ouderen voor een sociaal isolement en vergroot het hun zelfredzaamheid, anderzijds kan de samenleving zo het sociaal kapitaal van de ouderen blijven benutten. Burgerinitiatieven zoals de oprichting van zorgcoöperaties en mantelzorg waarbij actieve senioren kwetsbare ouderen helpen, dragen bij aan een samenleving waarin ouderen langer thuis kunnen blijven wonen. Zeker op de korte termijn, wanneer de babyboomers zelf nog weinig zorgbehoevend zijn, biedt de energieke samenleving een *window of opportunity*, in het bijzonder op het platteland. Hiervoor is het wel nodig dat lokale overheden deze initiatieven ondersteunen en dat – soms – de bestaande wet- en regelgeving wordt aangepast. De overheid schept zo als het ware met kennis, kunde en regels het kozijn van dit *window*.

Op de langere termijn echter kennen het belang en de inzet van ouderen in een dergelijke energieke samenleving hun grenzen. Over zo'n tien, vijftien jaar bereiken de babyboom-

ers in steeds groteren getale de 75-jarige leeftijd en neemt hun vitaliteit, mobiliteit en actieradius geleidelijk af. Vanaf 2025 neemt dit grote reservoir aan actieve ouderen met een groot sociaal kapitaal in omvang dus weer af en zal deze *window of opportunity* een stuk minder ver openstaan.

Verkeersinfrastructuur aanpassen aan ouderen

De verkeersinfrastructuur moet worden aangepast aan de toename van het aantal en aandeel ouderen in het verkeer. Ouderen zijn kwetsbaar in het verkeer. Zij zijn vaker slachtoffer van een verkeersongeval en lopen ook een groter overlijdensrisico in het verkeer.

Bij de aanpassing van de verkeersinfrastructuur gaat om het vergroten van de overzichtelijkheid van verkeerssituaties en van de kwaliteit van de bewegwijzering, en daarmee van de algemene verplaatsingsveiligheid. Ook gaat het om het vergroten van de bereikbaarheid, de toegankelijkheid en het comfort van openbaarvervoersvoorzieningen, zoals stations en bus- en tramhaltes. De rijksdoelstelling om te komen tot een structurele verbetering van de verkeersveiligheid en een reductie van het aantal verkeersslachtoffers, vereist in een vergrijzende samenleving extra inspanningen van alle wegbeheerders, en daarmee van alle overheidslagen. Een reductie van het aantal verplaatsingsongevallen drukt bovendien de – maatschappelijk gedragen – zorgkosten aanzienlijk. Ook die zijn een zorg voor het Rijk.

Want mobiliteit heeft ook een positief effect: zij draagt bij aan de zelfredzaamheid en sociale en maatschappelijke participatie van ouderen en daarmee aan hun welbevinden en gezondheid. Bovendien leidt mobiliteit tot extra consumptie (voorzieningen) en heeft zij daarmee een positief effect op de lokale en regionale economie. Een vergrijzende samenleving brengt namelijk niet alleen kosten, maar ook opbrengsten met zich mee.

Ook Rijkswaterstaat gaat uit van het principe dat een verkeersinfrastructuur die geschikt is voor ouderen, geschikt is voor iedereen. Kleine, simpele ingrepen kunnen hier al heel veel betekenen. Bij toch al gepande vernieuwingen van de weginfrastructuur dienen deze aanpassingen aan de groeiende groep ouderen te worden meegenomen.

Kortom: de leefomgeving vergrijzingsbestendig maken

Het aantal en aandeel ouderen (65+) in de Nederlandse bevolking neemt snel toe, tot zo'n 25 procent in 2040, het aandeel oudere ouderen (75+) bedraagt 14 procent. De 'ruimte' en de leefomgeving moeten zowel in de stad als op het platteland beter geschikt worden gemaakt voor deze steeds grotere groep. Gezien de steeds beperktere actieradius van oudere ouderen zijn op de langere termijn ook in de directe woonomgeving – de straat, de buurt, het dorp – aanpassingen nodig die rekening met hen houden. Het gaat dan om de aanwezigheid, bereikbaarheid, toegankelijkheid, veiligheid en kwaliteit van het groen, om de kwaliteit van de openbare ruimte en de bestrating, om de sociale en de verkeersveiligheid in de buurt (ouderen moeten zich veilig en zonder nodeloze obstakels kunnen verplaatsen) en om de aanwezigheid en toegankelijkheid van voorzieningen. Deze opgave ligt er nu al. Het

probleemeigenaarschap wordt gedeeld: door de ouderen zelf, maar ook door private partijen, maatschappelijke organisaties, lokale en provinciale overheden en het Rijk. Van een vergrijzingsbestendige leefomgeving heeft uiteindelijk iedereen profijt.

VERDIEPING

VERDIEBING

Vergrijzing in Nederland: ouderen en hun hulpbronnen

- De komende decennia krijgt Nederland te maken met een versnelde en een ‘dubbele’ vergrijzing. In 2040 is volgens de prognoses meer dan een kwart van de Nederlanders ouder dan 65 jaar. Het aandeel 75-plussers verdubbelt van 7 procent in 2012 tot 14 procent in 2040.
- Waar vandaag de dag tegenover zo’n vier potentiële arbeidskrachten één persoon staat van 65 jaar of ouder, neemt deze verhouding gestaag af naar drie tot één in 2020, en naar twee tot één in 2040. Deze forse toename van ‘de grijze druk’ is het resultaat van twee ontwikkelingen: een toename van het aantal ouderen en een afname van de potentiële beroepsbevolking.
- Zowel de grote steden (vanwege de universiteiten en hogescholen) als de Biblebeltgemeenten zijn ook in 2040 relatief jonge gemeenten. De nieuwe steden (groeikernen) echter vergrijzen in een snel tempo. Plattelandsgemeenten zijn, zowel nú als in de toekomst, in het algemeen ‘grijzer’ dan zeer stedelijke gemeenten. In absolute aantallen wonen de meeste ouderen evenwel in de steden.
- Ouderen zijn in de toekomst vaker alleenstaand. Onder hen blijft het aandeel vrouwen groot. Het aandeel kinderloze vrouwen van 65 jaar en ouder neemt bovendien toe.
- De vermogens en inkomens van ouderen raken ongelijker verdeeld: enerzijds zijn er oudere paren met een volledige pensioenopbouw en een afgeloste hypotheek op hun woning, anderzijds diegenen die later op de arbeidsmarkt zijn ingetreden (waaronder immigranten en vrouwen) zonder koopwoning.
- De ouderen van de toekomst zijn hoger opgeleid, vitaler, mobieler en actiever dan de huidige generatie ouderen. De komende generatie ouderen heeft in het algemeen een fysiek minder zware arbeidscarrière achter de rug. En bij mensen met chronische

ziekten is met hulp- en geneesmiddelen het aantal beperkingen steeds verder terug te dringen.

- De ouderen van de toekomst zijn bovendien mobieler dan de huidige generatie ouderen. De meesten van hen beschikken over een auto.

1.1 Inleiding

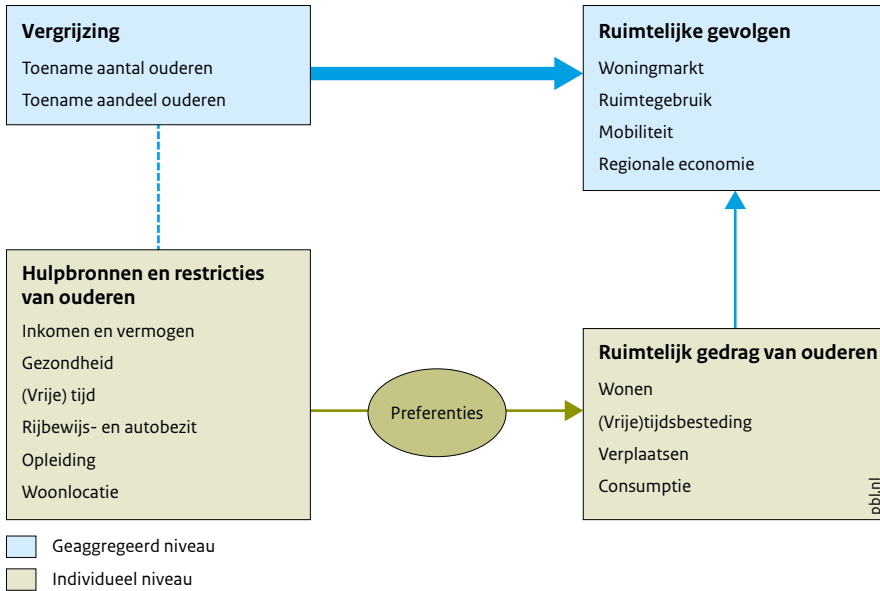
De eerste vertegenwoordigers van de babyboomgeneratie zijn inmiddels 65 jaar geworden. Gezien de omvang van deze generatie, geboren tussen 1945 en 1960, zal de Nederlandse bevolking de komende decennia sterk vergrijzen. Temeer daar er niet voldoende kinderen worden geboren om de huidige generatie ouderen te vervangen. Het aandeel ouderen (65+) onder de Nederlandse bevolking neemt dan ook toe, van ruim 16 procent in 2012 tot 25 procent in 2040. Daarna neemt het aandeel ouderen weer af, zij het zeer geleidelijk. Het aantal ouderen is in 2040 tot ongeveer 4,6 miljoen toegenomen.

De babyboomgeneratie heeft veel ingrijpende veranderingen meegemaakt, zowel op sociaal, economisch als op politiek vlak. Deze nieuwe generatie ouderen is opgegroeid in een periode waarin de overgang is gemaakt van een conservatieve maatschappij naar een meer liberale maatschappij gekenmerkt door ingrijpende sociaal-culturele veranderingen, detraditionalisering en verregaande individualisering (zie bijvoorbeeld Huber & Skidmore 2003; zie ook Andersson & Abramsson 2011). Ook zijn ze opgegroeid in een periode van toenemende welvaart; de generaties geboren na de Tweede Wereldoorlog gaan dan ook veel welvarender hun pensionering in dan de generaties geboren voor 1930 (zie ook Van der Schors et al. 2007). Sociale banden zijn daarnaast minder lokaal geworden en komen minder voort uit fysieke nabijheid, maar meer uit gedeelde interesse (Huber & Skidmore 2003).

Kortom, de ouderen van nu en de ouderen van de toekomst zijn niet meer te vergelijken met de ouderen van vroeger. Waar de ouderen vroeger op hogere leeftijd hun wereld steeds kleiner zagen worden, boeken moderne ouderen vliegvakanties via internet of halen daarmee de wereld in huis. De ouderen van nu en straks zijn in het algemeen niet alleen welvarender, maar ook fitter, mobieler en gemiddeld hoger opgeleid dan de ouderen van het verleden. Vanuit dat perspectief mag worden verwacht dat de toenemende vergrijzing – via het gedrag in de sfeer van het wonen en werken, het verplaatsen, de vrijetijdsbesteding en overige consumptieve activiteiten – effecten zal hebben op het ruimtegebruik, de regionale economie en het milieu (zie figuur 1.1).

In dit eerste hoofdstuk gaan we in op de linker helft van het schema in figuur 1.1. We bespreken in paragraaf 1.2 de aard en omvang van de vergrijzing en in paragraaf 1.3 de regionale spreiding van de toename van het aantal en aandeel ouderen in Nederland. Vervolgens gaan we in paragraaf 1.4 in op de veranderende kenmerken, voorkeuren en gedragsmogelijkheden van ouderen. Er is immers sprake van veranderingen in de zogenoemde hulpbronnen en restricties van ouderen. Ouderen lijken gemiddeld steeds welvarender, vitaler en mobieler te worden en dit heeft naar verwachting effecten op

Figuur 1.1
Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing

hun (ruimtelijk en ruimtelijk relevant) gedrag. Dit (veranderende) gedrag staat in de volgende vier hoofdstukken centraal.

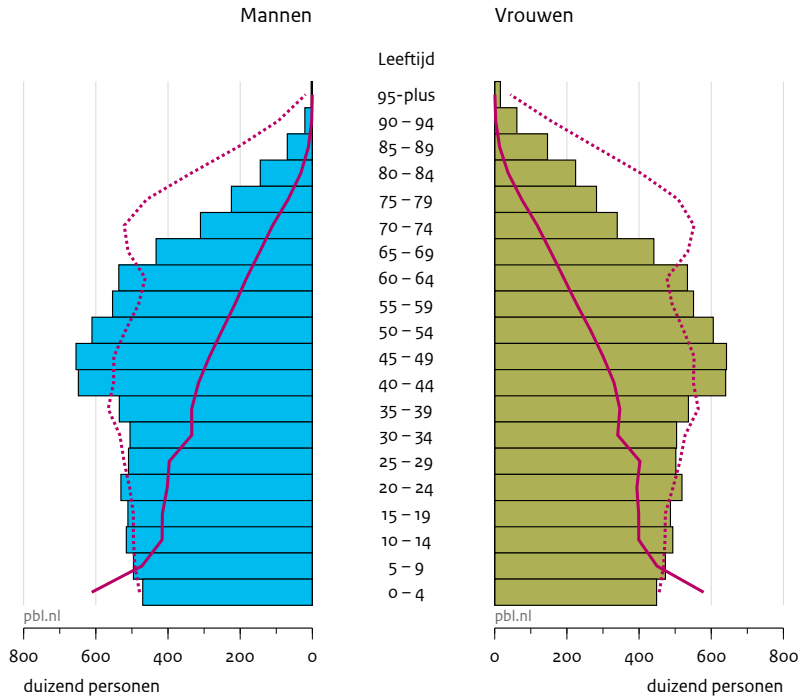
1.2 Vergrijzing in Nederland

Prognose: aandeel ouderen neemt toe

De bevolking van Nederland is sinds halverwege de vorige eeuw geleidelijk aan en in toenemende mate aan het vergrijzen. Onder vergrijzing verstaan we hier de toename van het *aandeel* ouderen in de totale bevolking. Hoewel vergrijzing daarmee een relatief begrip is, geldt dat de absolute toename van het *aantal* ouderen uiteraard wel zeer relevant is voor de ruimtelijke gevolgen van de vergrijzing.

De bevolkingspiramides weergegeven in figuur 1.2 laten goed zien dat de Nederlandse bevolking in de afgelopen decennia in toenemende mate is vergrijsd. Met de grootschalige geboortegolf na de Tweede Wereldoorlog vertoonde de leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking rond 1950 een piramidepatroon met veel jongeren en weinig ouderen. In de verbreding van de roze lijn aan de voet van de piramide is de golf babyboomers zichtbaar. In de loop der jaren is het zwaartepunt van de piramide steeds verder naar boven geschoven waardoor de leeftijdsopbouw in 2040 meer het uiterlijk zal hebben van een paddenstoel dan van een piramide. In deze paddenstoelvormige

Figuur 1.2
Bevolkingsopbouw naar leeftijd en geslacht

■ Mannen 2012 — 1950
■ Vrouwen 2012 ⋯ Prognose 2040

Bron: CBS

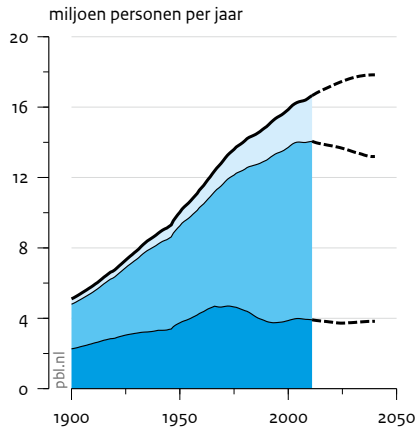
bevolkingspiramide zijn ouderen talrijker dan jongeren. De toekomstige ouderen hebben 'te weinig' kinderen gekregen om hen volledig te vervangen.

Momenteel is ruim 16 procent van de Nederlandse bevolking ouder dan 65 jaar. In 1900 was dat nog slechts 6 procent. Volgens de bevolkingsprognose voor de lange termijn van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) uit 2011 is in 2040 maar liefst meer dan een kwart van de Nederlandse bevolking 65 jaar of ouder (figuur 1.3) en circa 37 procent ouder dan 55 (2012: 29 procent). Het aandeel 75-plussers verdubbelt: van ruim 7 procent in 2013 tot 14 procent in 2040.

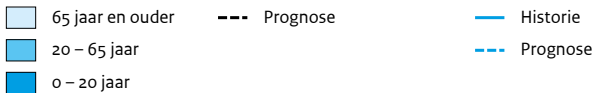
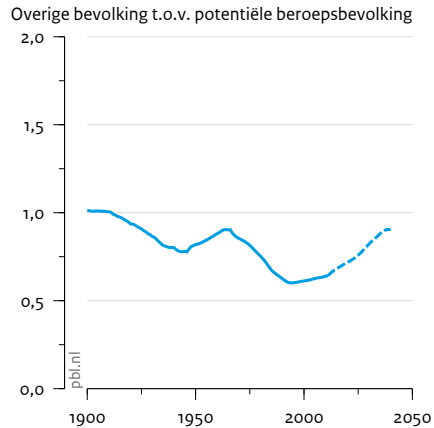
Daarnaast is er sprake van een 'dubbele vergrijzing', wat inhoudt dat binnen de groep 65-plussers het aandeel 80-plussers het sterkst stijgt. In de periode 2012-2040 komen er naar verwachting een kleine 900.000 80-plussers bij. In 2040 wonen er circa 4,6 miljoen 65-plussers in Nederland, tegenover 2,7 miljoen vandaag de dag, wat betekent

Figuur 1.3
Bevolkingsopbouw

Naar leeftijdsklasse

Demografische druk

Bron: CBS

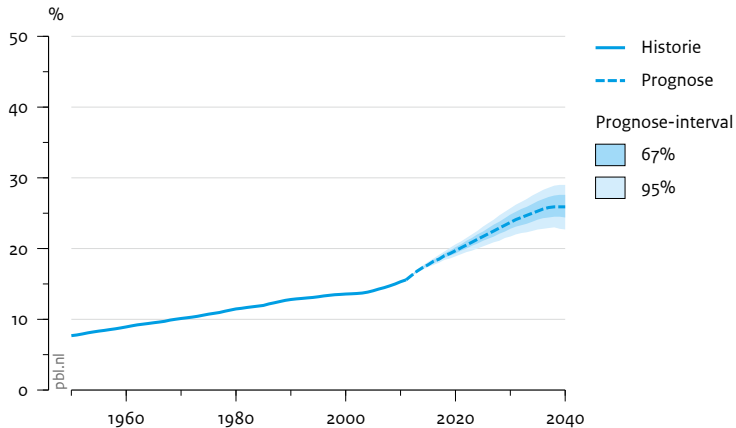
dat er in de periode tussen 2012 en 2040 een kleine 2 miljoen 65-plussers bij zullen komen. Volgens de bevolkingsprognoses van het CBS komt de vergrijzing rond 2039 met bijna 26 procent 65-plussers tot een hoogtepunt. Daarna gaat het percentage 65-plussers licht dalen, omdat de omvangrijke babyboomgeneratie dan vrijwel geheel is overleden. Vanaf de jaren veertig ligt dus enige vergroening in het verschiet (zie ook Beets 2007; Beets & Fokkema 2005).

Onzekerheidsmarges

Hoewel veel van wat in de toekomst gaat gebeuren, wordt bepaald door het verleden (Garsen & Van Duin 2007), zijn demografische prognoses met onzekerheden omgeven. Dit geldt op nationaal niveau maar zeker op het niveau van regio's en gemeenten (zie paragraaf 1.3). Demografische ontwikkelingen hangen samen met sociaal-culturele en economische ontwikkelingen, en deze zijn nu eenmaal lastig te voorspellen, zeker op een langere termijn. Zo hangen geboortecijfers af van individuele keuzes ten aanzien van gezinsvorming, en sterftcijfers van ontwikkelingen in welvaartsziekten en medische technologieën.

Bij onderzoek naar de gevolgen van de vergrijzing is het van belang te weten hoe waarschijnlijk de voorspelde ontwikkeling is (Aalders 2001; zie ook PBL 2011). Daarvoor loont het om te kijken naar de zogenoemde prognose-intervallen; deze geven onder- en

Figuur 1.4
Aandeel 65-plussers in bevolking

Bron: CBS

bovengrenzen aan waarvan wordt aangenomen dat de kans 67 dan wel 95 procent is dat de voorspelde aantallen en aandelen hiertussen zullen liggen. Figuur 1.4 laat zien dat het zeer waarschijnlijk is dat rond 2040 minstens 22 procent van de bevolking 65 jaar of ouder is. De kans is immers 95 procent dat het percentage in dat jaar tussen de 22 en 29 ligt. Omdat sterfte een onvermijdelijke demografische gebeurtenis is, en daarmee met een grotere mate van zekerheid is omgeven dan demografische gebeurtenissen als internationale migratie (immigratie en emigratie), is de ontwikkeling van het aantal 65-plussers redelijk goed te voorspellen (Garssen & Van Duin 2007). Dit geldt ook op regionaal en zelfs gemeentelijk niveau, aangezien ouderen nauwelijks meer verhuizen (zie hoofdstuk 2).

Grijze druk neemt toe

De vergrijzing heeft grote gevolgen voor de verhouding tussen het aantal gepensioneerden en het aantal mensen behorend tot de potentiële beroepsbevolking (20 tot 65-jarigen). Deze zogenoemde *grijze druk* – het aantal ouderen (65+) gedeeld door het aantal potentiële arbeidskrachten – zal tot 2040 naar verwachting bijna verdubbelen: van circa 0,27 in 2012 naar 0,49 in 2040. Anders gezegd, waar vandaag de dag bijna vier potentiële arbeidskrachten tegenover één persoon staat van 65 jaar of ouder, daalt deze verhouding naar verwachting gestaag naar drie tot één in 2020 en naar twee tot één in 2040. In 1900 stonden tegenover één 65-plusser nog maar liefst acht potentiële arbeidskrachten.

De toename van de grijze druk is het resultaat van twee ontwikkelingen: een toename van het aantal ouderen en een afname van de potentiële beroepsbevolking (Garssen &

Van Duin 2007; zie ook figuur 1.3 en hoofdstuk 5). Hierbij is geen rekening gehouden met het feit dat de pensioengerechtigde leeftijd inmiddels is verhoogd naar 67 jaar. Met het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd is de omvang van de potentiële beroepsbevolking echter hoogstens op peil te houden. De grijze druk neemt dus hoe dan ook toe. Naar verwachting blijft de oplopende grijze druk steken op 2,6 potentiële arbeidskrachten tegenover één pensioengerechtigde.¹

Analoog aan de grijze druk kan ook de *demografische druk* worden bepaald. De demografische druk geeft de totale druk op de potentiële beroepsbevolking weer en weerspiegelt de verhouding tussen het totaal aantal niet-actieven, bestaande uit 0-19-jarigen en ouderen (65+) enerzijds, en het totaal aantal 20-64-jarigen (de potentiële beroepsbevolking) anderzijds. Volgens de prognose van het CBS neemt de demografische druk toe van 0,65 in 2012 tot 0,90 in 2040. In de jaren zestig van de vorige eeuw was sprake van een vergelijkbare demografische druk, zij het dat de hoge demografische druk toentertijd niet werd veroorzaakt door een groot aantal ouderen maar door het grote aantal 0-19-jarigen (Aalders 2001). Bekeken vanuit historisch perspectief is de demografische druk dus niet uniek te noemen (zie ook Van Dalen 2006). Wel moet daarbij worden aangetekend dat ouderen (AOW, collectieve uitgaven aan zorg) zwaarder op de collectieve begroting rusten dan jongeren (onderwijs, ordehandhaving). Hoewel jongeren duidelijk profiteren van overheidsuitgaven aan onderwijs en bijvoorbeeld kinderbijslag, hebben ouderen het grootste netto profijt: zij betalen veel minder aan de overheid dan ze van de overheid ontvangen, waardoor ouderen een veel groter beslag op de collectieve begroting leggen dan jongeren (Van der Horst et al. 2010).

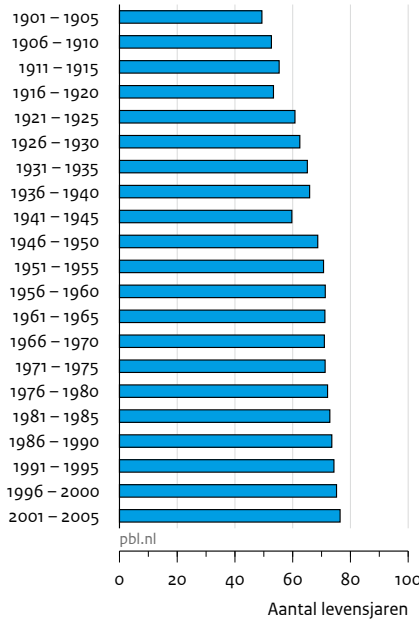
Oorzaak van de vergrijzing: afgenomen vruchtbaarheid

Figuur 1.2 en 1.3 maken duidelijk dat de vergrijzing geen recent fenomeen is. Feitelijk is de Nederlandse bevolking al meer dan honderd jaar aan het vergrijzen; wel nieuw is het rappe tempo waarin de bevolking verouderd (zie ook Beets & Fokkema 2005). Vanaf 2010 is het percentage 65-plussers extra hard gaan toenemen doordat de babyboomgeneratie – de generatie geboren in de periode 1945-1965 – de 65-jarige leeftijd heeft bereikt of in de komende jaren gaat bereiken. Nooit eerder werden in Nederland in één kalenderjaar zoveel kinderen geboren als in 1946, wat betekent dat er in 2011 veel mensen de pensioengerechtigde leeftijd bereikten (Beets 2011). De naoorlogse geboortegolf hield tot het einde van de jaren zestig aan en pas in de jaren zeventig nam het aantal geboorten snel af. Dit betekent dat in de komende 25 jaar het aantal mensen dat 65 jaar wordt nog hoog blijft. Ter illustratie: waar tot 1985 circa 110.000 mensen per jaar 65 jaar werden, zullen dit er in de periode 2011 tot 2038 ten minste 200.000 per jaar zijn (De Beer & Beets 2012).

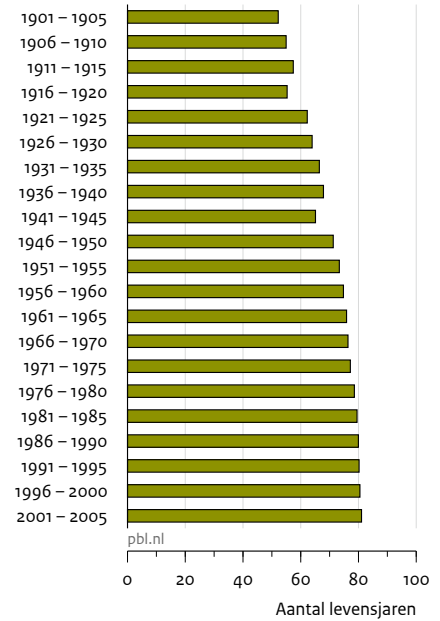
Het opvallend hoge aantal geboorten na de Tweede Wereldoorlog in combinatie met de dalende vruchtbaarheid vanaf het eind van de jaren zestig van de vorige eeuw zijn volgens Beets en Fokkema (2005) de belangrijkste oorzaak van de toenemende vergrijzing. De babyboomers komen veelal uit grote gezinnen, maar hebben zelf vaak minder kinderen gekregen. Aangezien deze mensen in de komende jaren de pensioengerechtigde leeftijd zullen bereiken en de bevolking niet wordt aangevuld met

Figuur 1.5
Verwacht aantal levensjaren bij geboorte, naar geboortecohort

Mannen

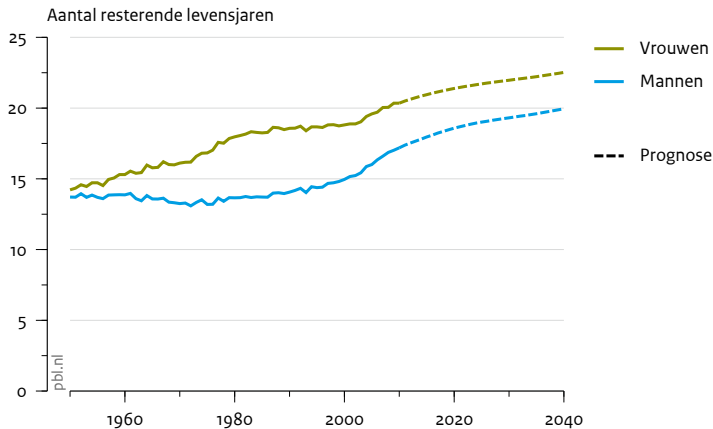
Vrouwen

Bron: CBS

eenzelfde aandeel kinderen en jongeren, ontstaat vergrijzing. Immers: als er minder kinderen worden geboren, neemt het aandeel ouderen per definitie toe. Vooral sinds halverwege de jaren zestig is het totaal vruchtbaarheidscijfer (het gemiddeld aantal kinderen per vrouw) afgenomen, dit als gevolg van een combinatie van individualisering, secularisering, een stijgende arbeidsparticipatie van vrouwen en de introductie van de anticonceptiepil (Fokkema & Dykstra 2007). In 2011 bedroeg het totaal vruchtbaarheidscijfer nog geen 1,8. Dat is beduidend lager dan het vervangingsniveau van 2,1 kinderen per vrouw, oftewel het aantal kinderen dat nodig is om de ene generatie precies te vervangen door de volgende (Beets 2007). Overigens is de vruchtbaarheid naar Europese maatstaven nog vrij hoog. In de Europese Unie bedraagt het gemiddeld kindertal per vrouw 1,5, waarbij vrouwen in de oude lidstaten gemiddeld iets meer kinderen (1,6) krijgen dan vrouwen in de nieuwe lidstaten (1,3) (Van Nimwegen & Heering 2009).

Figuur 1.6
Levensverwachting van 65-jarigen

Bron: CBS

Stijgende levensverwachting brengt kosten met zich mee

De snelle vergrijzing wordt versterkt doordat ouderen steeds langer blijven leven. Volgens Garssen en Hoogenboezem (2005) is de levensverwachting het meest gestegen door een daling van de sterfte door hart- en vaatziekten. Van de mensen die in 2011 65 werden, wordt naar verwachting in 2025 ruim 70 procent 80 jaar; van de mensen die in 1990 65 jaar werden, werd slechts 60 procent ouder dan 80 jaar (De Jong & Van Duin 2010). En waar de levensverwachting van meisjes geboren aan het begin van de vorige eeuw 52 jaar was, gold een levensverwachting van 71 jaar voor meisjes die direct na de Tweede Wereldoorlog zijn geboren (figuur 1.5). Voor de mannelijke babyboomers bedroeg de levensverwachting toen 68,7 jaar. Hoewel vrouwen nog altijd een hogere levensverwachting hebben dan mannen, is sinds 1981 het verschil in levensverwachting tussen mannen en vrouwen wel kleiner geworden.

Voor de houdbaarheid van collectieve regelingen als de AOW en zorgvoorzieningen speelt vooral de vraag hoe lang mensen zullen leven vanaf het moment dat zij hun vijftenzestigste verjaardag vieren. Deze 'resterende levensverwachting' is voor mannen sinds de invoering van de AOW in 1957 met ongeveer een kwart opgelopen tot circa 18 jaar (figuur 1.6). In 2040 zal deze verder zijn gestegen naar ongeveer 20 jaar. Tussen 1957 en 2011 steeg de resterende levensverwachting van 65-jarige vrouwen van 15,7 naar 21,2 jaar; in 2040 zal de resterende levensverwachting verder zijn gestegen naar circa 22,5 jaar. Meer mensen doen dus steeds langer een beroep op de AOW (zie ook SZW 2009). Voor de kosten die de vergrijzing met zich meebrengt, is niet alleen de algemene levensverwachting van belang, maar vooral ook de vraag hoeveel gezonde jaren mensen gemiddeld nog voor de boeg hebben vanaf hun vijftenzestigste levensjaar. In

paragraaf 1.4 wordt nader ingegaan op de vraag in welke mate de gestegen levensverwachting gepaard gaat met een toename van het aantal (on)gezonde levensjaren.

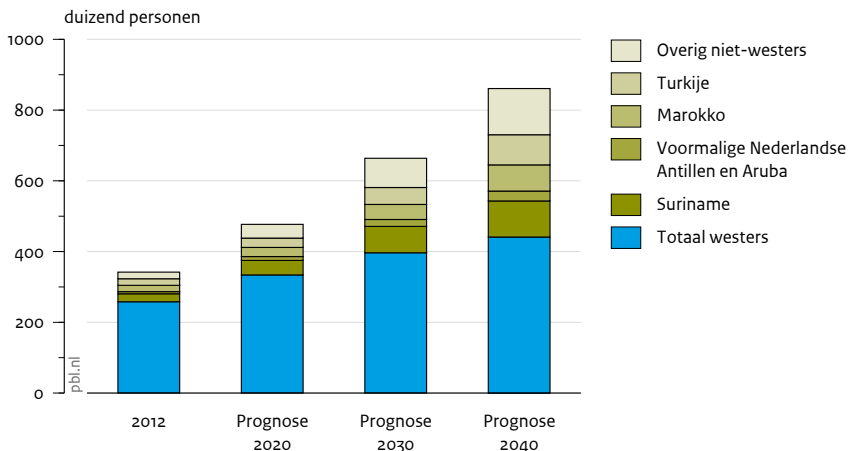
Immigratie als rem op vergrijzing?

Naast versterkende factoren zijn er ook factoren die de vergrijzing afremmen; de instroom en aanwezigheid van niet-westerse allochtonen is zo'n factor (Garssen 2011). Dit komt doordat immigranten gemiddeld aanzienlijk jonger zijn dan de rest van de Nederlandse bevolking. Waar de gemiddelde leeftijd van niet-westerse allochtonen 30 jaar was in 2012, was dit 41,3 jaar voor autochtone Nederlanders.

Maar de voormalige immigranten (en hun kinderen) worden ook steeds ouder. Op dit moment zijn 65-plussers nog schaars onder de niet-westerse allochtonen, maar in de komende decennia zal dit snel veranderen. In toenemende mate zullen niet-westerse allochtonen dan ook een bijdrage gaan leveren aan de vergrijzing (Garssen 2011). De groep ouderen zal daarmee zeer geleidelijk 'verkleuren'. Waar in 2012 circa 3 procent van de 65-plussers tot de niet-westerse allochtone bevolking behoort, is dit percentage in 2040 gestegen tot circa 9 procent. Het aantal ouderen met een niet-westerse achtergrond zal in 2040 ruim vijf keer zo groot zijn dan vandaag de dag het geval is (zie figuur 1.7). In de periode 2012-2040 komen er naar verwachting een kleine 340.000 niet-westerse allochtone 65-plussers bij. De meeste oudere allochtonen behoren tot de eerste generatie immigranten en velen van hen wonen in een van de vier grote steden, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht (zie ook Manting & Vernooij 2006). Hoewel ook de niet-westerse allochtone groep in toenemende mate vergrijst, wordt de groep 65-plussers in 2040 nog altijd gedomineerd door autochtonen. In 2040 is naar verwachting 81 procent van alle ouderen autochtoon tegen 87 procent in 2012. Het aandeel 65-plussers met een westerse allochtone achtergrond blijft volgens de bevolkingsprognoses stabiel in de tijd en schommelt rond de 10 procent.

Met enige regelmaat wordt geopperd dat de vergrijzing kan worden afgeremd door het aantrekken van immigranten. Hoewel immigratie doorgaans een licht dempend effect heeft op de vergrijzing (De Beer & Beets 2012), bestaat er onder demografen consensus dat migratie nauwelijks een structureel 'verjongend' effect heeft. Immigrant worden zelf immers ook ouder. Zij krijgen aanvankelijk misschien gemiddeld nog wel iets meer kinderen dan de autochtone bevolkingsgroep, maar dit geldt meestal nauwelijks meer voor de tweede generatie migranten (Beets 2007; Beets & Fokkema 2005). Van Imhoff en Van Nimwegen (2000) rekenen uit dat als de immigratie moet worden ingezet als remedie tegen de vergrijzing, Nederland 17 miljoen immigranten zou moeten aantrekken gedurende de periode 1997-2050. Deze absurde aantallen maken duidelijk dat migratie niet helpt tegen bevolkingsveroudering (Van Imhoff & Van Nimwegen 2000).

Figuur 1.7
Aantal allochtone 65-plussers naar herkomst

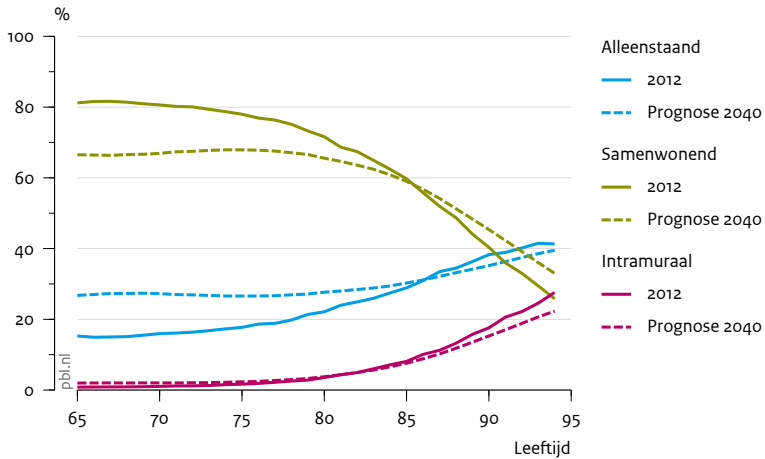
Bron: CBS

Ouderen in toekomst vaker alleenstaand en kinderloos

Wanneer mensen de pensioengerechtigde leeftijd bereiken, wonen zij veelal samen met een partner (figuur 1.8 en 1.9). Voor mannen geldt dit in sterkere mate dan voor vrouwen. Ook op hogere leeftijd zijn mannen veel vaker samenwonend dan vrouwen. Waar oudere vrouwen vanaf het zevenenzeventigste levensjaar vaker alleenstaand zijn dan samenwonend, vindt deze omslag bij mannen gemiddeld pas na het negentigste levensjaar plaats. De eenvoudige verklaring hiervoor is dat vrouwen gemiddeld twee tot drie jaar jonger zijn dan hun mannelijke partner en daarom, in combinatie met de geringere levensverwachting van mannen, een grotere kans lopen hun partner te verliezen op jongere leeftijd.

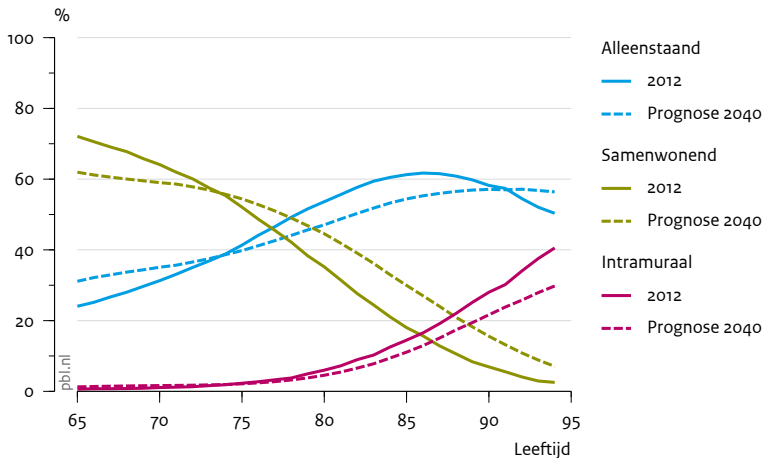
In 2040 is het aandeel alleenstaanden onder oudere vrouwen naar verwachting nog altijd hoger dan onder oudere mannen, om dezelfde redenen (Fokkema & Dykstra 2007). Maar in de toekomst zal het omslagpunt, zowel bij vrouwen als bij mannen, plaatsvinden op hogere leeftijden. Opvallend genoeg zijn vrouwen en mannen in 2040 vaker alleenstaand op 65-jarige leeftijd dan nu het geval is, terwijl ze op hogere leeftijd (voor mannen vanaf 86 jaar, voor vrouwen vanaf 74 jaar) juist vaker hun oude dag samenwonend zullen doorbrengen (figuur 1.8 en 1.9). Dit komt doordat mensen tegenwoordig minder vaak gehuwd dan wel ongehuwd samenwonen dan vroeger. De nieuwe generatie ouderen kenmerkt zich duidelijk door een toenemende diversiteit in de huishoudenssituatie. Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is er sprake van een afnemende huwelijks- en hertrouwintensiteit, een toenemende echtscheidingskans en een toenemende pluriformiteit van leefvormen (Van den Troost 2000). Waar de levensloop van veel huidige ouderen nog een traditioneel verloop heeft gekend – uit

Figuur 1.8
Aandeel mannelijke 65-plussers naar woonsituatie en leeftijd

Bron: CBS

Figuur 1.9
Aandeel vrouwelijke 65-plussers naar woonsituatie en leeftijd

Bron: CBS

huis gaan om te trouwen, kinderen krijgen en getrouwd blijven tot de dood van een van de partners (zie bijvoorbeeld Latten 2004) –, zullen de ouderen van straks vaker alleenstaand en kinderloos zijn (Van Iersel et al. 2009). Het aandeel kinderloze vrouwen ouder dan 65 jaar stijgt naar verwachting van 11 procent in 2009 naar 20 procent in 2050 (Van Duin 2009).

Tot slot wonen de meeste senioren tot op hoge leeftijd nog zelfstandig (of grotendeels zelfstandig, zoals in een zogenoemde aanleunwoning). Pas vanaf het tachtigste levensjaar neemt het aandeel ouderen dat in een instelling (zoals een verzorgings- of verpleeghuis) woont, snel toe. Ter illustratie: woont op 80-jarige leeftijd circa 6 procent van de vrouwen in een zorginstelling, tien jaar later, dus op 90-jarige leeftijd, geldt dit voor 28 procent. Figuur 1.8 en 1.9 laten evenwel de verwachting zien dat in 2040 een kleiner aandeel van de Nederlandse ouderen in een verzorgings- of verpleeghuis woont dan in 2012. Deze laatste ontwikkeling hangt enerzijds samen met het overheidsbeleid om ouderen zolang mogelijk zelfstandig te laten wonen, al dan niet gecombineerd met zorg-aan-huis, en anderzijds met de wens van ouderen zelf om zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen (zie ook hoofdstuk 2). Ook in het huidige coalitieakkoord (VVD & PvdA 2012) wordt ingezet op het langer zelfstandig wonen van ouderen.

1.3 Vergrijzing: internationale en regionale verschillen

Nederland nog relatief jong

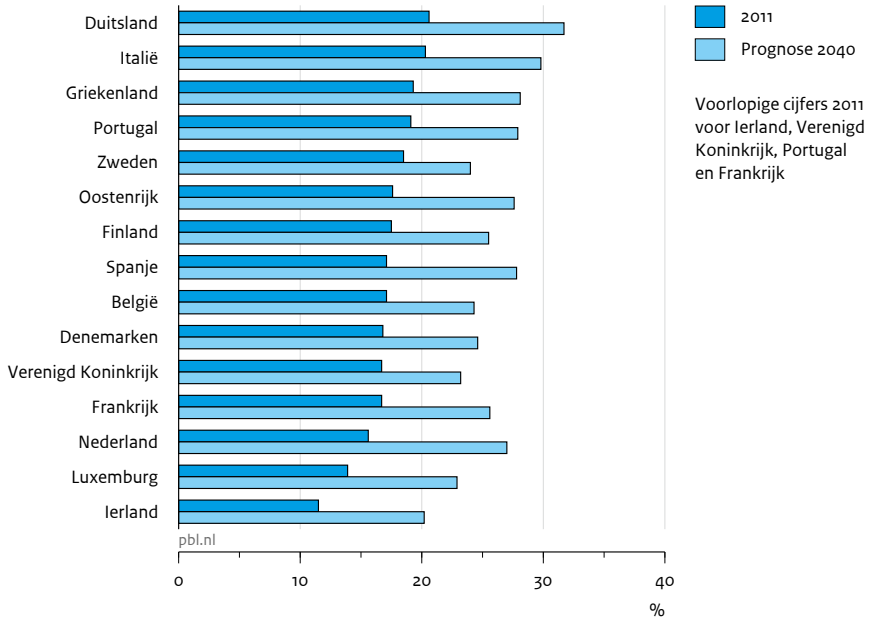
Het proces van vergrijzing is niet alleen voorbehouden aan Nederland; ook de landen om ons heen zijn in een rap tempo aan het vergrijzen. Afgezet tegen de ontwikkelingen in andere Europese landen, geldt dat Nederland vandaag de dag zelfs nog een relatief jonge bevolking kent: Nederland valt in elk geval buiten de top 10 van de meest vergrijsde EU-15-landen (figuur 1.10). Vooral door een naar Europese maatstaven langdurig aangehouden hoog geboortecijfer is Nederland op dit moment minder sterk vergrijsd dan zijn buurlanden en de meeste andere Europese landen (Garssen 2011; zie ook De Beer & Beets 2012).

Duitsland is het meest vergrijsd, gevolgd door Italië en Griekenland. In deze landen is circa een op de vijf inwoners de 65 gepasseerd. In de toekomst zal dit beeld echter flink veranderen, want juist de Europese landen die nu een vrij jonge bevolking hebben, zoals Nederland, gaan in een rap tempo vergrijzen (Fokkema & Dykstra 2007). In 2040 is Nederland naar verwachting een middenmoter voor wat betreft het aandeel 65-plussers in de bevolking (figuur 1.10).

Regionale verschillen: jonge steden en vergrijsd platteland

Niet alleen in Europa, ook binnen Nederland zijn er grote regionale verschillen te zien in de leeftijdsopbouw van de bevolking. Binnen Nederland worden regionale verschillen in de leeftijdsopbouw van de bevolking vooral bepaald door selectieve migratiestromen en verhuisbewegingen (Van der Meer 2006). Jongeren trekken veelal vanuit de overige landsdelen naar de Randstad (of vanuit de dorpen naar de centrale steden binnen de regio) voor werk en opleiding. Grote steden en studentensteden kennen daardoor een

Figuur 1.10
Aandeel 65-plussers in bevolking van EU-15

Bron: Eurostat (2012)

relatief jonge bevolking (zie tabel 1.1; vergelijk De Jong & Van Duin 2010). Ook gemeenten in de zogenoemde Biblebelt (gemeenten die traditioneel veel gereformeerde en hervormde inwoners tellen) en gemeenten met veel nieuwbouwwoningen zoals Almere en Houten hebben een vrij jonge bevolking (De Jong & Van Duin 2010); het geboortecijfer in deze gemeenten is hoog. Aan de andere kant van het spectrum bevinden zich vergrijsde gemeenten; anno 2012 zijn vooral de welbekende welvarende gemeenten zoals Wassenaar, Bergen, Laren en Bloemendaal en gemeenten in de perifere delen van Nederland sterk vergrijsd (figuur 1.11). Dat sommige gemeenten een hoger aandeel ouderen hebben dan andere gemeenten, zegt overigens niet per definitie iets over de aantrekkelijkheid van een bepaalde gemeente voor ouderen. De woonlocatie is immers vaak bepaald door keuzes die zijn gemaakt in eerdere fasen van de levensloop (zie hoofdstuk 2).

De meest recente regionale bevolkingsprognose van het CBS/PBL uit 2011² laat zien dat de komende decennia alle gemeenten te maken krijgen met een sterke vergrijzing (figuur 1.11). Dit geldt dus ook voor gemeenten die van oudsher worden gekenmerkt door een relatief jonge bevolking. Waar de zogenoemde nieuwbouwgemeenten in een

Tabel 1.1

Top 10 van gemeenten met de laagste en hoogste aandelen 65-plussers in de bevolking, 2012 en 2040 (prognose)

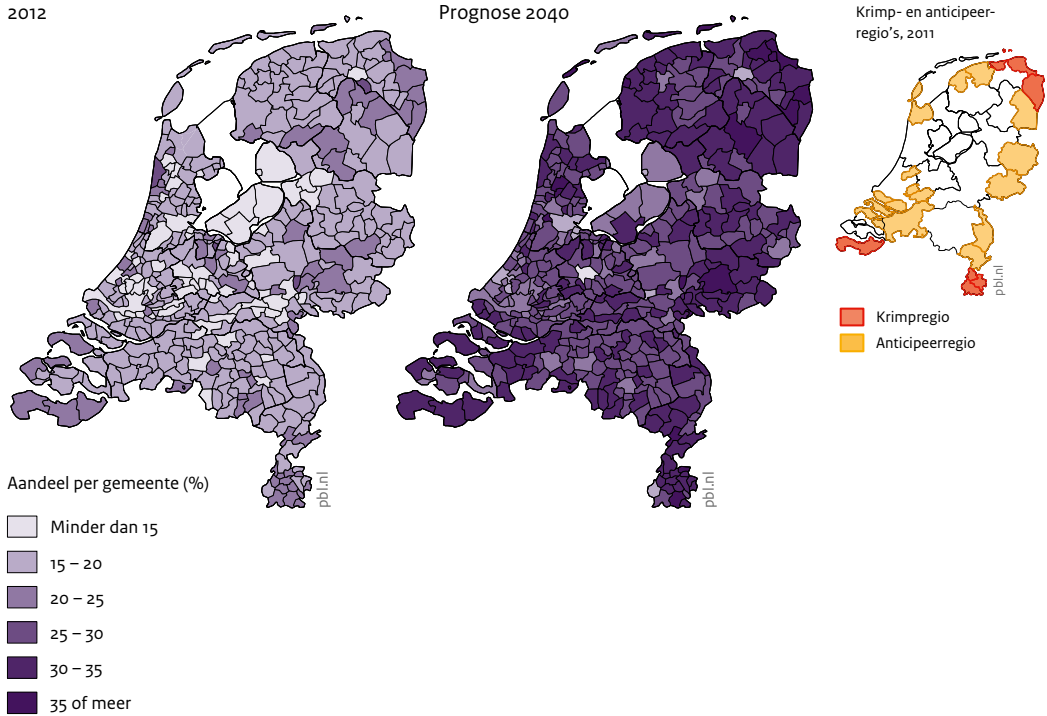
	2012		2040	
	Gemeente	%	Gemeente	%
Top 10 laag	Urk	7,9	Utrecht	14,6
	Almere	8,2	Delft	16,1
	Zeewolde	9,9	Urk	17,0
	Utrecht	10,0	Amsterdam	17,6
	Houten	10,2	Wageningen	17,6
	Amsterdam	11,3	Diemen	18,3
	Groningen	11,4	Den Haag	19,1
	Pijnacker-Nootdorp	12,0	Groningen	19,2
	Renswoude	12,3	Maastricht	19,6
	Lelystad	12,4	Amstelveen	20,3
Top 10 hoog	Laren (NH)	27,7	Rozendaal	39,5
	Rozendaal	26,4	Schiermonnikoog	38,2
	Haren	25,6	Bellingwedde	37,8
	Bergen (NH)	25,6	Gulpen-Wittem	37,3
	Bloemendaal	24,8	Haarlemmerliede en Spaarnwoude	36,9
	Schiermonnikoog	24,8	Millingen aan de Rijn	36,8
	Valkenburg a/d Geul	24,3	Loppersum	36,7
	Sluis	24,0	Midden-Drenthe	36,7
	Renkum	24,0	Delfzijl	36,5
	Rheden	23,9	Zeevang	35,5
NL gemiddelde		16,2		26,0

Bron: CBS/PBL

rap tempo zullen vergrijzen, zijn zowel de Biblebeltgemeenten als de grote steden en studentensteden ook in 2040 relatief ‘groene’ gemeenten (zie ook tabel 1.1). Het percentage 65-plussers in de bevolking van de vier grote steden, studentensteden als Delft, Groningen en Maastricht, en Biblebeltgemeenten als Urk, Staphorst, Katwijk en Barneveld komt naar verwachting niet boven de 23 uit. De minst vergrijzde gemeente in 2040 is naar verwachting de gemeente Utrecht; in deze gemeente komt het aandeel 65-plussers niet uit boven de 15 procent.

Gemeenten die naar verwachting het sterkst zullen vergrijzen en die in 2040 voor meer dan 30 procent uit ouderen (65-plussers) bestaan, zijn vooral te vinden in de zogenoemde krimpregio’s Zeeuws-Vlaanderen (Hulst en Sluis), Parkstad Limburg (Heerlen, Landgraaf, Nuth, Simpelveld en Voerendaal) en de Eemsdelta (Delfzijl en

Figuur 1.11
Aandeel 65-plussers per gemeente en locatie krimpregio's

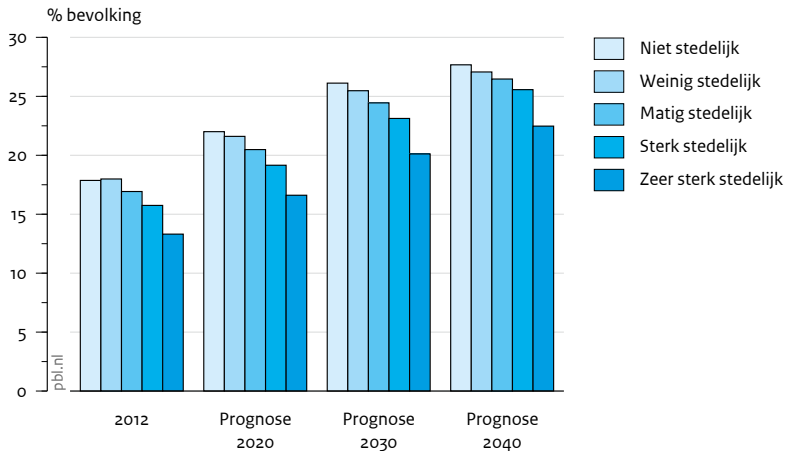

Bron: CBS/PBL (PEARL)

Appingedam) alsmede in de zogenaamde anticipeerregio's, regio's waar in de nabije toekomst naar alle waarschijnlijkheid sprake zal zijn van demografische krimp (zie ook Verwest 2011; Verwest & Van Dam 2010).

Zowel nu als in de toekomst zijn plattelandsgemeenten in het algemeen 'grijzer' dan de zeer stedelijke gemeenten: de vier grote steden, enkele randgemeenten daarvan en de studentensteden (figuur 1.12).³ Hoewel ook in de meest verstedelijkte gemeenten het aandeel ouderen zal oplopen, blijft het verschil in vergrijzing tussen 'stad' en 'platteland' de komende jaren bestaan (zie ook De Jong & Van Duin 2010).⁴

Figuur 1.12
Aandeel 65-plussers naar stedelijkheidsgraad woongemeente

Bron: CBS/PBL

1.4 Vergrijzing: institutionele context

Vergrijzing voert druk op het pensioenstelsel op

In Nederland – en in meerdere westerse landen waar de grijze druk oploopt – ontstaan problemen met de pensioenverstrekking. Steeds minder werkenden moeten voldoende pensioenuitkeringen bij elkaar verdienen voor steeds meer ouderen.

Met de toenemende grijze druk komt de stabiliteit van de pensioenvoorziening in Nederland op twee manieren in gevaar. Wat betreft het door de staat geregelde basispensioen (AOW) dreigt het omslagstelsel aan de basis te worden aangetast. De essentie van dit omslagstelsel is dat de belasting of premie die de huidige generatie werkenden inlegt, in wezen wordt benut voor uitkering aan de huidige groep gepensioneerden. Toekomstige gepensioneerden zouden vervolgens worden bediend door de jongeren die dan werkzaam zijn. Dit stelsel werkt alleen bij een gelijkblijvende leeftijdsopbouw van de bevolking, waarbij de verhouding tussen werkenden en gepensioneerden stabiel blijft over de generaties heen. Zodra de verhouding tussen het aantal gepensioneerden en het aantal werkenden verschuift in de richting van eerstgenoemden, groeit de noodzaak de pensioenuitkering te korten of de premie op te schroeven: 'With the costs of public pensions absorbing upwards of 15% of GDP in some countries, there is an emerging consensus that pension systems should be revamped to rely less on traditional public-benefit formulas and to require more from private accounts and individual-worker savings' (Kinsella & Phillips 2005).

Wat betreft het pensioendeel dat ouderen zelf dienen op te bouwen (in aanvulling op de AOW), is niet iedereen in staat tijdig voldoende inkomensvoorzieningen te treffen.

Bijvoorbeeld omdat ze tijdens het werkzame leven langere tijd werkloos zijn geweest, niet voldoende kapitaal opzij hebben weten te zetten of omdat er bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd een hypotheekschuld rest (hetgeen zwaarder weegt met de stagnerende waardeontwikkeling van woningen; zie ook hoofdstuk 2). Zo is de scheve verdeling in vermogen tot op hoge leeftijd bepalend voor verschillen in de bestedingsruimte van ouderen. En zo komt door de verschuivende verhouding tussen werkenden en gepensioneerden zelfs het basispensioen onder druk te staan. Naast de in Nederland reeds gevoerde discussie over het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd, heeft de Tweede Kamer daarom recent het debat geopend over het eventueel korten van pensioenuitkeringen als het pensioenfonds te weinig geld in kas heeft.⁵

Langer werken of dynamische pensioenen

Er zijn twee oplossingen om zowel de verhouding tussen gepensioneerden en werkenden weer gelijk te trekken als de inkomensvoorzieningen voor ouderen te verruimen. De eerste is het verhogen van de gefixeerde pensioengerechtigde leeftijd. Op 10 juli 2012 is na de Tweede Kamer ook de Eerste Kamer akkoord gegaan met het wetsvoorstel de AOW-leeftijd vanaf 2013 stapsgewijs te verhogen naar 67 jaar. Maar momenteel zijn er in Nederland een paar specifieke regelingen die het verlengen van de deelname van ouderen op de arbeidsmarkt remmen. Om te beginnen worden werknemers beschermd tegen ontslag. Deze ontslagvergoeding stijgt met de duur van het dienstverband. Voor ouderen is het daarom niet aantrekkelijk om na een lang dienstverband nog van baan te wisselen en de ontslagvergoeding weer van vooraf aan op te bouwen: het Centraal Planbureau noemt dit de 'gouden kooi'. Daarnaast zijn er de zogenoemde ontsiaatregelen, waarbij oudere werknemers extra verlofdagen krijgen of minder hoeven te werken met behoud van loon. Dit maakt hen relatief dure werknemers. Verder liggen de pensioenlasten van oudere werknemers voor de werkgever hoger dan van jongere werknemers. Tot slot heeft het huidige periodiekenstelsel tot gevolg dat oudere werknemers die vaak langer bij een bedrijf werken duurder zijn dan (jongere) nieuwkomers, terwijl hun productiviteit niet evenredig meestijgt (Scheer & Vijselaar 2010; Van Dalen & Henkens 2008). Gevolg is dat de Nederlandse arbeidsmarkt voor oudere werknemers tot dusver te kenmerken is door een lage baanmobiliteit en een lage arbeidsparticipatie (Euwals et al. 2009). Bovendien is het de vraag met hoeveel jaar de pensioengerechtigde leeftijd moet worden verhoogd om de pensioenuitkeringen ook op langere termijn veilig te stellen.⁶

De tweede oplossing is verdergaand en betreft het vervangen van een gefixeerde pensioengerechtigde leeftijd door een flexibele pensioenopbouw en -uitkering. Kinsella en Phillips (2005) spreken in dit verband van *gradual retirement instead of early retirement* (zie ook Olhansky et al. 2011; REA 2006). In Nederland spreekt men van 'het dynamisch pensioen': dit heeft niet alleen betrekking op de wettelijke ingangsdatum maar ook op de flexibilisering tussen pensioenopbouw en -uitkering (Bovenberg et al. 2011; zie ook REA 2006; SZW 2009). Bovenberg et al. (2011) bepleiten dat deze dynamische toekomstvoorziening uit twee componenten bestaat: vermogen dat werknemers vastzetten met daarboven een budget dat ze naar eigen inzicht kunnen besteden. Dit

kan bijvoorbeeld betekenen dat werknemers zelf een beperkt gedeelte van hun opgebouwde pensioenvermogen naar eigen inzicht kunnen besteden aan specifieke doelen zoals omscholing, het opstarten van een eigen bedrijf, zorgverlof of deeltijdpensioenen. Het draait niet alleen om flexibiliteit in tijd, maar ook in tempo of omvang. Zo kunnen gepensioneerden momenteel alleen beschikken over de maandelijkse netto uitkering uit het pensioenfonds. Door een grotere uitbetaling ineens zijn huishoudens beter in staat piekmomenten, van bijvoorbeeld een medische ingreep of aanpassing van de woning, op te vangen. Flexibilisering van de financiering kan zo de mogelijkheid vergroten dat ouderen hun eigen huis aanpassen om er langer te kunnen blijven wonen (zie ook hoofdstuk 2).

1.5 Veranderde hulpbronnen en restricties van ouderen

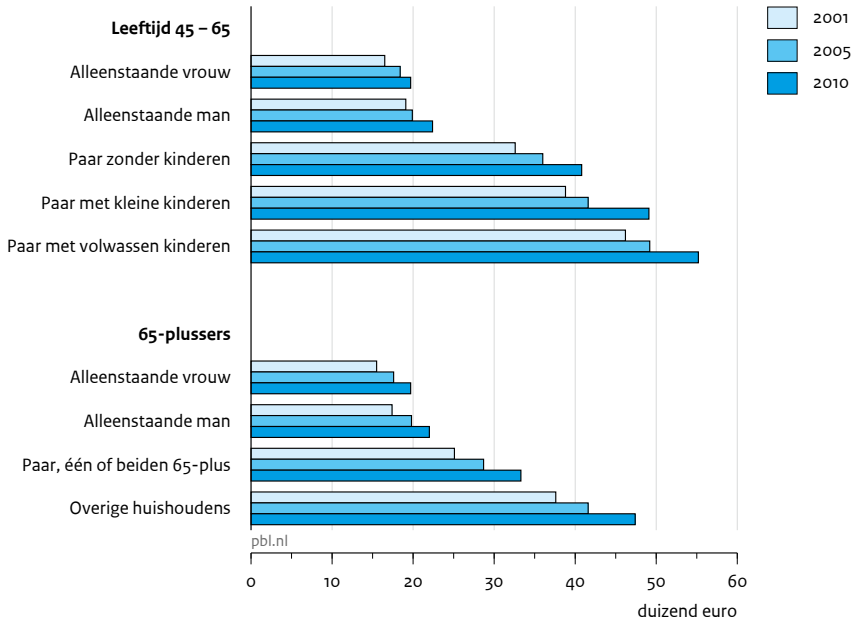
De oudere van nu heeft andere capaciteiten dan de oudere van gisteren, en de oudere van morgen heeft weer andere capaciteiten dan de oudere van vandaag. Ouderen zijn vitaler en welvarender geworden. In deze paragraaf bespreken we de mate waarin de hulpbronnen van ouderen in de loop van de tijd veranderen. Verruiming van het arsenaal aan hulpbronnen geeft ouderen immers de mogelijkheid zich anders te gaan gedragen in tijd en ruimte. En waar gedragsmogelijkheden veranderen, verandert ook het daadwerkelijke gedrag. Op het verander(en)de gedrag wordt in de volgende hoofdstukken ingegaan. In dit hoofdstuk besteden we achtereenvolgens aandacht aan veranderingen in de opleiding, het inkomen, de gezondheid, de vrije tijd en de verplaatsingsmogelijkheden van ouderen.

Opleiding

Babyboomers hebben langer, meer en een gemiddeld hogere opleiding genoten dan hun voorgangers. Van hun voorgangers heeft ruim een derde van de mannen boven de 75 jaar slechts lager onderwijs gevolgd. Van de vrouwen boven de 75 heeft ongeveer de helft slechts lager onderwijs gevolgd (Sikkel & Keehnen 2004a). Daar is sinds de jaren zestig en zeventig verandering in gekomen, toen de babyboomers, geboren tussen 1955 en 1970, opgroeiden in een periode van economische voorspoed. Zij profiteerden van de brede toegang tot het hoger onderwijs (De Lange 2008). In de toekomst zullen de verschillen in opleiding tussen generaties, maar ook die tussen mannen en vrouwen, dan ook kleiner worden (cohorteffect). Het opleidingsniveau van ouderen stijgt duidelijk en bij vrouwen gaat dit zelfs harder dan bij mannen, waardoor de verwachting is dat het verschil tussen mannen en vrouwen in 2025 nog maar minimaal is (Sikkel & Keehnen 2004a). Van de huidige 55-65-jarigen heeft slechts 13 procent alleen lager onderwijs gevolgd. Meer dan 25 procent van hen heeft hoger onderwijs (hbo, wo) voltooid, en dit percentage neemt in de volgende generaties nog geleidelijk toe (CBS 20xx). Het sociaal kapitaal van de nieuwe en toekomstige ouderen is dus groot.

Het opleidingsniveau bepaalt in zekere zin het gedrag van ouderen. Babyboomers die door hun opvoeding in een culturele omgeving en een hogere opleiding bepaalde competenties hebben ontwikkeld, participeren vaker op de arbeidsmarkt en zijn langer

Figuur 1.13
Gemiddeld besteedbaar inkomen van 65-plussers naar huishoudenssamenstelling

Bron: CBS-RIO; bewerking PBL

gezond (met minder beperkingen) en vitaler, waardoor zij langer zelfstandig kunnen blijven wonen. Een hogere opleiding betekent doorgaans een hoger inkomen en een andere leefstijl, waardoor ouderen meer te besteden hebben en ook meer besteden dan hun voorgangers. Zij gaan vaker en langer op vakantie en verplaatsen zich vaker in een auto dan vorige generaties ouderen (zie hoofdstuk 3 en 4).

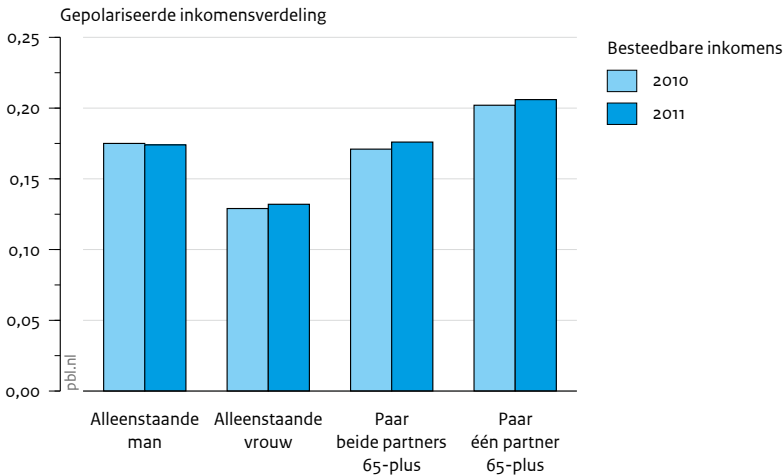
Inkomen en vermogen

Inkomen

In figuur 1.13 is het gemiddeld besteedbaar inkomen voor 65-plussers weergegeven naar geslacht en huishoudenssamenstelling.⁷ Ter vergelijking zijn ook de besteedbare inkomens van huishoudens met kostwinners tussen de 45 en 65 jaar weergegeven.

In elke leeftijdscategorie ligt het gemiddeld besteedbaar inkomen van mannen een fractie hoger dan dat van vrouwen. Maar inkomensverschillen tussen huishoudens doen zich vooral voor naar omvang en leeftijd. Het verschil in gemiddeld besteedbaar inkomen is het grootst tussen alleenstaanden en paren, waarbij de paren tussen de 45

Figuur 1.14
Polarisatie-index van inkomens van 65-plussers naar huishoudenssamenstelling

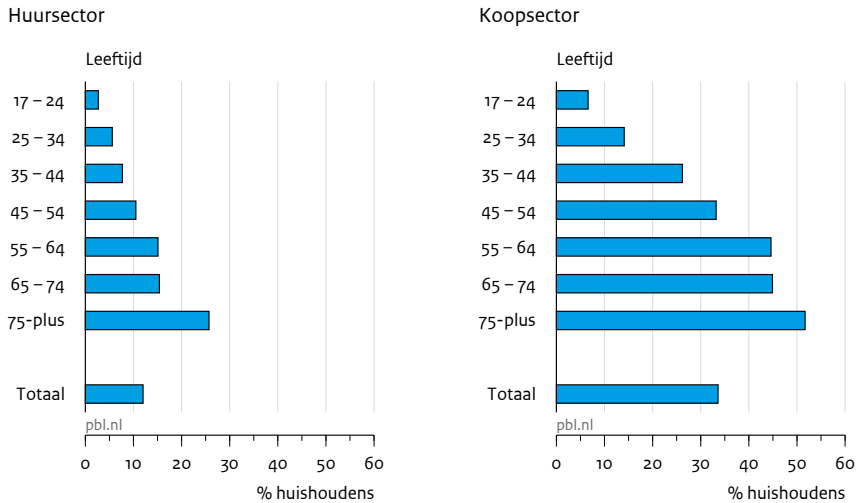
Bron: CBS; bewerking PBL

en 65 jaar het meest te besteden hebben. Bekende levensgebeurtenissen op latere leeftijd, zoals pensionering of verandering in huishoudenssamenstelling, lijken van negatieve invloed op het besteedbare inkomen. Vooral de alleenstaande 65-plussers die eerder in hun leven een paar hebben gevormd (met of zonder kinderen), maken gedurende hun latere levensfase een inkomensval.

In het algemeen zien ouderen vanaf 60 jaar, in aanloop naar het pensioen, hun besteedbare inkomen dalen. Vanaf 75 jaar stabiliseert het inkomen zich op een niveau van zo'n 5.000 euro lager dan het moment waarop de daling, dat wil zeggen het pensioen, inzette. Kortom, het leeftijdseffect op de inkomensontwikkeling voltrekt zich tussen de 60 en 75 jaar.

In figuur 1.14 geeft de zogenoemde polarisatie-index⁸ de inkomensongelijkheid tussen verschillende groepen ouderen weer. Deze polarisatie-index geeft de mate aan waarin het besteedbare inkomen is verdeeld tussen een groep met hoge inkomens en een groep met lage inkomens, terwijl de middeninkomens verdwijnen. Onder de ouderen hebben de alleenstaande vrouwen de laagste besteedbare inkomens. Bij deze groep bestaat ook de minste polarisatie. Alleenstaande mannen en vooral paren beschikken over hogere besteedbare inkomens, maar in deze groepen is het verschil tussen de *haves* and *havenots* sterker aanwezig. De verwachting is dat zowel het gemiddeld besteedbaar inkomen als de inkomenspolarisatie van ouderen in de toekomst toeneemt, aangezien steeds meer toekomstige oudere vrouwen een (volledige) arbeidscarrière achter de rug hebben.

Figuur 1.15
Aandeel huishoudens met vermogen per leeftijdsklasse, 2011

Bron: WoON 2012; bewerking PBL

Vermogen

De verwachting is dat de vermogenspositie van ouderen zich in het algemeen versterkt (Bijl et al. 2011). Tegelijkertijd zullen de vermogens wel sterker verdeeld raken: enerzijds zijn er ouderen die optimaal profiteren van de eigen vermogensopbouw (tweede en derde pijler van het pensioenstelsel⁹) gebaseerd op een volledige arbeidscarrière en een hypotheekvrije koopwoning, anderzijds zijn er ouderen die niet of pas later zijn ingestroomd op de arbeidsmarkt en de woningmarkt en niet of nauwelijks kunnen terugvallen op de tweede en derde pijler (Toussaint 2011).

Figuur 1.15 toont per leeftijdscategorie het aandeel huishoudens dat een vermogen heeft boven de vrijstellingsgrens in box 3 in de koop- en huursector. Het aandeel vermogenden neemt toe naarmate de leeftijd vordert. Mensen vergaren dus vermogen gedurende de levensloop (Soede 2012; Toussaint 2011). Verder is te zien dat huiseigenaren in het algemeen vermogender zijn dan huurders. Absoluut gezien bevindt het grootste aantal vermogende huishoudens zich momenteel nog in de middelbare leeftijdsklassen in de koopsector (volume-effect). Dientengevolge versterkt het zwaartepunt van vermogen bezit onder de oudere huishoudens in de koopsector zich komend decennium.

Op basis van het inkomen en het vermogen is te constateren dat, ondanks een inkomensdaling na beëindiging van de werkzame carrière, de inkomenspositie van ouderen de laatste twintig jaar is verbeterd (CBS & SCP 2006; Kasper & Wesel 2012; Soede 2012; SZW 2006). De eerste oorzaak is te vinden in de toename van het aandeel

ouderen dat het hele werkzame leven een aanvullend pensioen heeft opgebouwd, mede als gevolg van de toegenomen arbeidsparticipatie van vrouwen. De tweede oorzaak is de versterkte vermogenspositie van ouderen; het aandeel huiseigenaren onder ouderen is in de loop der jaren gegroeid (SZW 2006; zie ook hoofdstuk 2). Kanttekening bij dit cohorteffect is dat de vermogens en inkomens ongelijker verdeeld zijn geraakt; er zijn welvarende oudere paren met aanvullende pensioenen en een afgeloste koopwoning, maar ook later op de arbeidsmarkt ingetreden of lager opgeleide ouderen (bijvoorbeeld immigranten en vrouwen) zonder koopwoning. Bovendien zal de groei van het aandeel ouderen dat de hypotheek volledig heeft afgelost in de nabije toekomst afvlakken. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn immers aflossingsvrije hypotheekvormen beschikbaar gekomen, waarbij na een looptijd van dertig jaar nog altijd een restschuld overblijft (zie hoofdstuk 2). Ouderen wonen dan wel in toenemende mate in een eigen woning, het is toch vooral de aankomende generatie ouderen, geboren tussen 1945 en 1960, die een aanzienlijke overwaarde op de eigen woning heeft opgebouwd en geen restschuld op de hypotheek overhoudt.

Gezondheid

Voor zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie zijn de (ervaren) gezondheid en – vooral – de daarbij behorende (ervaren) beperkingen van belang.¹⁰ Ondanks de toegenomen levensverwachting is het aantal jaren dat een 65-jarige gemiddeld vrij is van chronische ziekten, gedaald van ongeveer zeven jaar in 1981, naar drie (vrouwen) tot vier (mannen) jaar in 2009 (figuur 1.16). Opvallend daarbij is dat de gezondheidsverwachtingen voor vrouwen sneller daalden dan die voor mannen.¹¹ Het zijn niet zozeer de ziekten zelf¹², maar vooral de beperkingen die daarmee samenhangen die voor ouderen een obstakel vormen voor zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie. Bij ouderen is het beleid dan ook vooral gericht op het beperken van de gevolgen van ziekten en het behoud van een goede kwaliteit van leven, ondanks een ziekte (Zantinge et al. 2011). En kennelijk met succes, want het aantal jaren dat 65-jarigen gemiddeld nog vrij zijn van (matige tot ernstige) beperkingen is in de afgelopen decennia, ondanks de toegenomen chronische ziekten, wél toegenomen (zie figuur 1.16; Van Oers 2002). Voor vrouwen van krap acht in 1983 naar ruim twaalf jaar in 2009 en voor mannen van bijna tien naar bijna dertien jaar.

Door de vergrijzing en de grijze druk zal zowel het aantal als het aandeel ouderen met chronische ziekten toenemen. Het aandeel ouderen met ziekten stijgt voornamelijk doordat binnen de groep ouderen het aantal ‘jonge ouderen’ van 55 tot 70 jaar afneemt ten gunste van de ‘oudere ouderen’ die vaker last hebben van chronische ziekten¹³ (Hoeymans et al. 2005). Toch is de stelling dat de ouderen van de toekomst vitaler en ondernemender zijn dan de huidige generatie ouderen ook waar. Uit het voorgaande bleek namelijk al dat men er in de afgelopen decennia kennelijk in is geslaagd om met hulp- en geneesmiddelen het aantal beperkingen bij mensen met ziekten te verminderen (Van Oers 2002). En als deze trend zich in de toekomst voortzet, neemt de mate van sociale participatie en uithuisigheid ook verder toe (Hoeymans et al. 2005). Bovendien hebben de ouderen van de toekomst in het algemeen een minder zware

Figuur 1.16

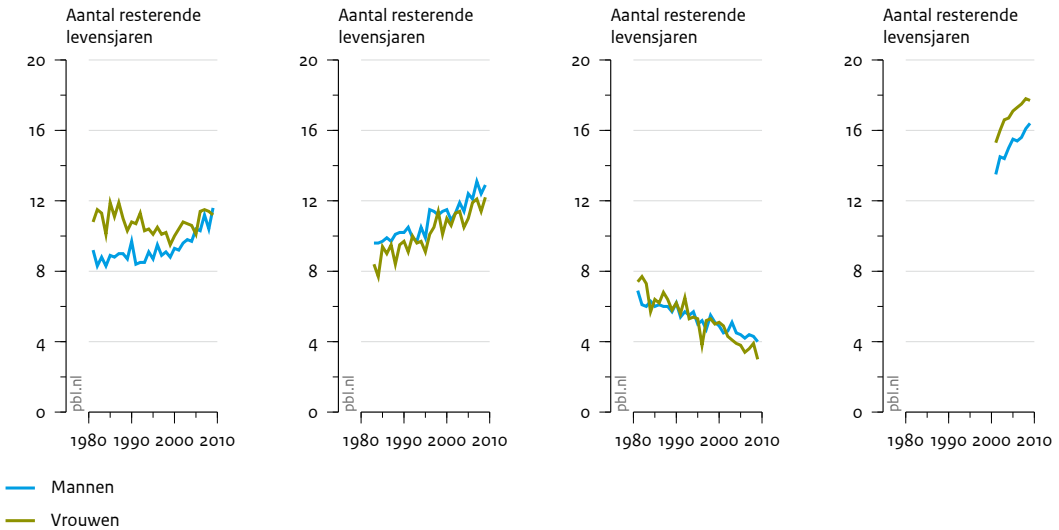
Levensverwachting van 65-jarigen naar geslacht en gezondheid

Als goed ervaren gezondheid

Zonder matige en ernstige beperking

Zonder chronische ziekte

In goede geestelijke gezondheid

Bron: CBS; bewerking PBL

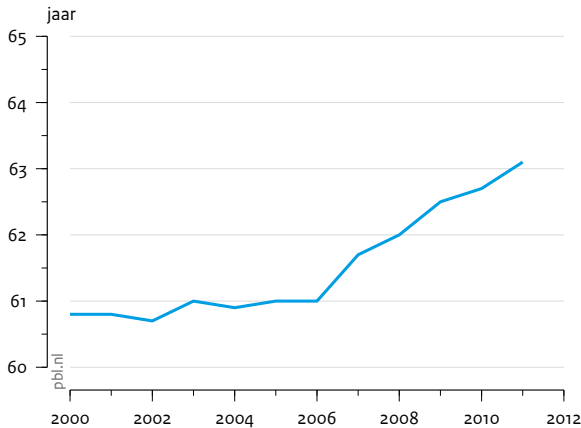
lichamelijke arbeidscarrière achter de rug dan de huidige ouderen, en zullen zij alleen al daarom langer vitaal blijven dan de ouderen van nu (Den Draak 2006). Als leeftijd waarop de fysieke beperkingen gaan toenemen wordt 75 jaar genoemd. Daarboven neemt het aantal matige of ernstige lichamelijke beperkingen snel toe (Kullberg 2005). Of, en zo ja hoe ver, deze ‘magische’ grens in de toekomst op zal schuiven is moeilijk te voorspellen.

Tijd

Volwassenen besteden een groot deel van hun tijd aan betaald werk. Met de pensionering, of al eerder bij werkloosheid of arbeidsongeschiktheid, valt deze tijdsbesteding voor een belangrijk deel weg. De leeftijd waarop dat gebeurt heeft in de afgelopen decennia sterk gevarieerd. Tot het midden van de jaren negentig van de vorige eeuw daalde door VUT, WAO en WW de arbeidsparticipatie van ouderen, waarbij uiteindelijk nog 25 procent van de 55- tot 65-jarigen betaald werk verrichtte (vrouwen 10 procent en mannen circa 40 procent) (Dickman 1998; Euwals et al. 2009; SER 1999; SZW 2009). Gemiddeld trad een werkende uit met 59,5 jaar.

In 2011 stopten ouderen gemiddeld op 63,1 jarige leeftijd (figuur 1.17). Deze trendbreuk is vooral toe te schrijven aan de afschaffing van de VUT (vervroegde uittreding) en het niet langer fiscaal begunstigen van het prepensioen (Arts & Otten 2012a; SZW 2009). In de

Figuur 1.17
Gemiddelde pensioenleeftijd van werknemers

Bron: CBS; bewerking PBL

Noot: 2010 en 2011: voorlopige cijfers

nabije toekomst is, met de geleidelijke verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd naar 67 jaar, een verdere stijging van de gemiddelde pensioenleeftijd te verwachten.

Overigens zijn er belangrijke verschillen tussen mannen en vrouwen. Door cohorteffecten stijgt de arbeidsparticipatie van vrouwen al jaren. Daardoor stijgt de tijdsbesteding aan betaalde arbeid door vrouwen al vanaf 1975 continu, terwijl bij mannen de introductie en versoering van de prepensioenregelingen duidelijk herkenbaar is.¹⁴

Na de pensionering stijgt vooral de tijdsbesteding aan vrijetijdsactiviteiten en, in mindere mate, aan huishoudelijke en persoonlijke zorg. Pas als de gezondheid en/of de sociale omgeving (vooral de partnerstatus) veranderen, vindt er een (verdere) verschuiving plaats van vrijetijds- naar zorgactiviteiten (zie hoofdstuk 3). Zoals uit de vorige paragraaf blijkt, schuift de leeftijd waarop deze beperkingen optreden langzaam omhoog.

Verplaatsingsmogelijkheden

De oudere van nu en morgen wordt in praktische zin steeds mobieler: er is sprake van een steeds hoger rijbewijs- en autobezit onder ouderen (zie tabel 1.2 en 1.3). De toename is vooral groot geweest onder vrouwen. Bezat in 1985 nog geen één op de drie ouderen (30 procent) een rijbewijs, inmiddels (2010) is dat toegenomen tot twee op de drie (66 procent). Onder vrouwen nam dit toe van 13 naar 49 procent. Het hoge rijbewijsbezit onder 45-65-jarigen is bovendien een logische voorbode van een hoog rijbewijsbezit onder de ouderen van de toekomst.

Tabel 1.2

Rijbewijsbezit, 1985-2010, naar leeftijd en geslacht, in procenten

	1985		1990		1995		2000		2005		2010	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
25-45 jaar	93	77	93	81	93	86	92	86	91	85	92	86
45-65 jaar	87	49	91	61	93	71	94	77	93	81	94	84
65+ jaar	53	13	65	19	72	27	76	33	81	40	86	49

Bron: OVG, MON, OVIN

Tabel 1.3

Autobezit, 1985-2010, naar leeftijd en geslacht, in procenten

	1985		1990		1995		2000		2005		2010	
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V
25-45 jaar	75	27	71	34	66	42	69	52	72	55	71	63
45-65 jaar	79	19	81	27	79	35	79	43	81	49	82	57
65+ jaar	48	7	57	10	62	15	66	19	71	22	73	28

Bron: OVG, MON, OVIN

Het autobezit onder ouderen is sinds 1985 toegenomen van 24 naar 48 procent. Ondanks de forse inhaalslag die vrouwen hierbij hebben gemaakt, is daarbij nog steeds sprake van een aanzienlijk verschil tussen mannen (73 procent) en vrouwen (28 procent). Ook hierbij geldt dat het hoge autobezit onder 45-65-jarigen een duidelijke voorbode is van een hoog autobezit onder de ouderen van de toekomst. Daarbij zullen de verschillen tussen mannen en vrouwen steeds kleiner worden.

Wat het autobezit betreft, is er tevens sprake van een verschil tussen stedelingen en plattelandsbewoners. Ouderen die in steden wonen, hebben minder vaak een auto dan ouderen die op het platteland wonen. Dit varieert van 37 procent van de ouderen in zeer sterk stedelijke gemeenten tot 55 procent van de ouderen in niet-stedelijke gemeenten. Bij de 75-plussers is dit verschil relatief nog groter: onder hen varieert het autobezit van 27 procent in zeer sterk stedelijke gemeenten tot 44 procent in niet-stedelijke gemeenten (Bron: OVIN 2010).

Vanwege het toegenomen en in de nabije toekomst nog verder toenemende rijbewijs- en autobezit onder ouderen, kan worden verondersteld dat het verplaatsingsgedrag van 65-plussers veel meer zal lijken op het gedrag dat ze op jongere leeftijd vertoonden, dan op het gedrag van de vorige generaties ouderen (zie ook Aisnih & Henschler 2003; Tacken 1998). Pas op hoge leeftijd (vanaf 75-80 jaar) zal er sprake zijn van een significant effect op het verplaatsingsgedrag: ouderen verplaatsen zich vanaf die leeftijd veel minder vaak, veel minder ver en veel minder vaak met de auto (zie hoofdstuk 4).

1.6 Een blik in de toekomst

De generatie ouderen die de komende twee decennia de meeste kleur zal geven aan de regionale ontwikkelingen, is zeer specifiek aan te duiden als de naoorlogse babyboomgeneratie. Het is de verwachting dat de tijdsbesteding aan werk van deze ouderen de komende jaren blijft toenemen. Allereerst zijn de effecten van het versoberen van VUT- en prepensioenregelingen nog niet volledig uitgewerkt (SZW 2009). Zodra dit wel het geval is, zullen waarschijnlijk meer ouderen – ook vanwege structurele gezondheidsverbeteringen – langer doorwerken dan nu het geval is.¹⁵ Ook zal, zoals al eerder gemeld, vooral bij vrouwen de arbeidsparticipatie op hogere leeftijd nog doorstijgen (cohorteffect) (Otten & Siermann 2009). Tot slot zal de geleidelijke verhoging van de AOW-leeftijd tot 67 jaar¹⁶ de tijdsbesteding van ouderen aan betaald werk (en onderwijs) beïnvloeden. Volgens Euwals et al. (2009) in hun studie *Rethinking retirement* zullen de hervormingen in het recente verleden naar verwachting leiden tot een toename in de arbeidsparticipatie van de leeftijdsgroep van 55 tot 65 jaar naar 60 procent in 2020.¹⁷

Wanneer ouderen langer blijven werken, gaat hun inkomen pas op een latere leeftijd afnemen. Dit betekent ook uitstel van de omslag in het bestedingspatroon. Tot op latere leeftijd zullen ouderen, in groteren getale dan nu het geval is, tijd besteden en geld uitgeven aan allerlei vrijetijdsactiviteiten en persoonlijke ontwikkeling. Als gevolg van een tweedeling in enerzijds fitte ouderen die langer blijven doorwerken en ouderen die daartoe niet in staat zijn, zullen de inkomensverschillen in de toekomst wel toenemen. Daarnaast zal de ongelijke vermogensverdeling zich versterken, doordat slechts een deel van de ouderen heeft geprofiteerd van de sterk gestegen woningprijzen in de afgelopen decennia en daarmee veel vermogen heeft opgebouwd (zie hoofdstuk 2 en 5). De toenemende arbeidsparticipatie van 55-70-jarigen zal hun voor vrijetijdsbesteding beschikbare uren verlagen. De ontwikkeling van de vrijetijdsbesteding is immers complementair aan die van betaald werk. Bij 70-plussers kan door cohorteffecten (waaronder minder beperkingen door gezondheidsklachten) het aantal uren dat wordt besteed aan vrije tijd wellicht nog toenemen. De belangrijkste groei van vrijetijdsbesteding door ouderen zal echter voor zowel 55- tot 70-jarigen als voor 70-plussers vermoedelijk het gevolg zijn van de toename van het aantal ouderen (volume-effect)(zie verder hoofdstuk 3).

De absolute groei in vrijetijdsbesteding en de zowel absolute als relatieve toename in hun arbeidsparticipatie zal ook gevolgen hebben voor de mobiliteit van ouderen. Zowel het rijbewijs- als autobezit neemt gestaag toe onder de 65-plussers. De totale mobiliteit vergrijsst, zeker wanneer de wettelijke pensioenleeftijd naar 67 jaar (of nog verder) wordt opgetrokken. Relevante vraag is wanneer ouderen gebruik maken van het wegennet (en het ov): is dit vooral tijdens piek- of daluren (zie verder hoofdstuk 4)?

Alles overziend zal duidelijk zijn dat de gevolgen van vergrijzing en een toenemende grijze druk bestaan uit zowel leeftijd- als cohort- en periode-effecten. Deze effecten spelen echter niet altijd in gelijke mate een rol. Waar bijvoorbeeld gezondheid

overwegend een leeftijdsafhankelijk verloop kent, verschilt arbeidsparticipatie per cohort, al naar gelang de invloed van VUT-regelingen en dergelijke.

Deze effecten spelen ook niet overal een gelijke rol. Zo vergrijsst de ene regio sneller dan de andere. Ook treden ruimtelijke effecten van vergrijzing vaak indirect op. Het met de leeftijd lager wordende inkomen heeft bijvoorbeeld geen direct ruimtelijk gevolg, maar vindt wel een oorzaak in het stoppen met werken en het dientengevolge wegvallen van woon-werkverkeer of de benutting van een werkplek. Ook een verandering in het bestedingsgedrag hoeft geen directe ruimtelijk gevolgen te hebben, al is dit wel waarschijnlijk waar het vrijetijdsbestedingen aangaat. Zo zullen met het vorderen van de leeftijd toenemende gezondheidsproblemen en/of een terugvallend inkomen tot gevolg hebben dat ouderen dichter bij huis een ommetje maken in plaats van elders te sporten of weekendjes weg te zijn. Vooral waar mensen wonen is uiteindelijk relevant voor het ruimtelijk gedrag dat zij, zowel oud als jong, vertonen. De woning is immers de uitvalsbasis van waaruit zij hun activiteiten buitenshuis ontplooit (zie ook Galle et al. 2003). De kenmerken van de woonlocatie en de woonomgeving zijn van invloed op de potentiële actieradius van mensen en daarmee op hun gedragsmogelijkheden (Hägerstrand 1970). De woonlocatie kan het ruimtelijk gedrag van individuen daarmee zowel hinderen als faciliteren (zie ook De Meester 2010).

Bij uitstek de babyboomgeneratie heeft geprofiteerd van de opeenstapeling van de toegenomen opleidingsmogelijkheden, de toegenomen arbeidsparticipatie onder vrouwen, de gestegen waarde van woningen aangeschaft onder volledig afgeloste hypotheek en de in het algemeen toegenomen welvaart (inclusief verbeterde gezondheidszorg en technologische innovaties). De nieuwe ouderen zijn gemiddeld hoger opgeleid, vitaler en actiever dan eerdere generaties ouderen. Deze nieuwe ouderen vormen daarmee de komende vijftien jaar een omvangrijk reservoir aan tijd, kennis, vaardigheden en sociale netwerken, waardoor ze wel worden gezien als potentiële bron voor mantelzorg, vrijwilligerswerk en nieuwe lokale initiatieven, bijvoorbeeld op het terrein van lokale energiewinning, natuurbeheer, en zorg (zorgcoöperaties). De ervaringen tot nu toe wijzen erop hoe goed ouderen in staat zijn hun eigen mantelzorg te organiseren en bovendien zelf een maatschappelijke bijdrage te blijven leveren, als mantelzorger of als vrijwilliger (Bolding & Bleyenbergh 2012; Van Campen & De Klerk 2012). Broese van Groenou (2012) waarschuwt echter voor een al te groot optimisme en stelt dat de nieuwe generatie ouderen mogelijk minder bereid en in staat is te voldoen aan het expliciete appel op het leveren van informele zorg, dit vanwege de toegenomen complexiteit van familiestructuren, de toegenomen individualisering, vooral onder babyboomers, en de afnemende fysieke nabijheid van ouders en hun kinderen. Daarbij speelt bovendien een rol dat de ouderen van straks, doordat ze langer blijven werken, minder tijd hebben voor (of minder tijd willen besteden aan) andere tijdsbestedingen (van mantelzorg en vrijwilligerswerk tot vrijetijdsbesteding).

Ouderen participeren op diverse ruimtelijke en bestuurlijke niveaus: van buurtvereniging tot zetels in de Tweede Kamer van de Ouderenpartij. Daarbij vergroot of verlengt het eigenhandig leveren van een zinvolle bijdrage aan de samenleving de

eigen zelfredzaamheid. De ‘energieke samenleving’, een samenleving van mondige burgers en met een ongekeerde reactiesnelheid, leervermogen en creativiteit (Hajer 2011), kan vooral op de korte termijn voor een belangrijk deel drijven op dit hoogopgeleide reservoir aan actieve, vitale en mobiele ouderen. De uitdaging is te ontdekken op welke wijze en in welke mate dit potentiële reservoir kan worden aangesproken.

Noten

- 1 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/vergrijzing/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-073-pb.htm>.
- 2 In september 2013 publiceren CBS en PBL de nieuwste regionale bevolkings- en huishoudensprognoses.
- 3 Het CBS heeft gemeenten onderscheiden naar mate van stedelijkheid; deze stedelijkheidsgraad is gebaseerd op de omgevingsadressendichtheid en varieert van zeer sterk stedelijk tot niet-stedelijk.
- 4 Overigens was dit patroon in 1975 nog geheel anders; toen waren de vier grote steden namelijk sterker vergrijsd dan de omliggende delen van Nederland (Manting & Vernooij 2006). Tegenwoordig geldt echter dat de steden continu verjongen doordat er sprake is van een permanente toestroom van jongeren en immigranten naar de grote (studenten)steden. Steden bieden nu eenmaal meer mogelijkheden ten aanzien van werk en opleiding. De suburbane gemeenten en de voormalige groeikernen zijn daarentegen steeds grijzer geworden.
- 5 <http://nos.nl/artikel/335876-kamp-blijft-bij-korten-pensioenen.html>.
- 6 Het antwoord is lastig te geven, omdat dit mede afhankelijk is van de discontovoet en dus van de economische ontwikkelingen op de langere termijn (zie Van Ewijk et al. 2006).
- 7 Om eventuele verschuivingen door de tijd heen inzichtelijk te maken is deze vergelijking in drie jaargangen gemaakt, verspreid over een periode van tien jaar. De keuze voor het besteedbare inkomen biedt het voordeel dat is gecorrigeerd voor verplichte premies en belastingen en betaalde inkomensoverdrachten, zoals alimentatie.
- 8 De waarde van de polarisatie-index P ligt tussen 0 en 1. Een hogere waarde van P betekent een meer gepolariseerde inkomensverdeling.
- 9 In de westerse landen bestaat het pensioenstelsel veelal uit drie pijlers (SZW 2009). De eerste pijler is een door de staat geregeld basispensioen – in Nederland is dit de AOW – dat werkt via het zogenoemde omslagstelsel. Dit omslagstelsel houdt in dat er geen individuele pensioenopbouw plaatsvindt, maar dat de door werkenden ingeleigde premie wordt uitgekeerd aan de pensioengerechtigden. De tweede pijler heet in de volksmond ‘het aanvullend pensioen’ en bestaat uit pensioenrechten die Nederlanders opbouwen tijdens hun werkzame leven in een poging om bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd de AOW tot 70 procent (van eind- of middelloon) aan te vullen. Ook deze pijler kan worden gefinancierd door een omslagstelsel, maar meestal wordt gebruik gemaakt van een kapitaaldeckingsstelsel (het opbouwen van een eigen ‘spaarpot’). De premie wordt door zowel werknemers als werkgevers afgedragen. De derde pijler is vrijwillig en bestaat uit alle inkomensvoorzieningen die mensen zelf treffen. Hieronder vallen onder andere lijfrente,

levensverzekeringen en inkomsten uit eigen vermogen (zie SZW 2009). Het gewicht van iedere pijler aan het totaal varieert per land. In Nederland heeft de eerste pijler bijvoorbeeld een gewicht van 50 procent – en de tweede van 45 procent –, terwijl vooral de eerste pijler in voormalig communistische landen veel lager is en in Zuid-Europese landen veel hoger.

- 10 Overigens is deze relatie wederkerig: participatie kan ook de gezondheid van ouderen bevorderen, bijvoorbeeld door de sociale contacten die zij oplevert (Zantinge et al. 2011). Of doordat beweging goed is voor de gezondheid.
- 11 Dit verschil tussen mannen en vrouwen blijkt ook uit het gemiddeld aantal jaren dat een 65-jarige naar verwachting nog een goede gezondheid zal ervaren. Voor vrouwen bleef dat ongeveer stabiel op elf jaar, maar 65-jarige mannen maakten een inhaalslag en kropen op van acht à negen jaar in 1981 tot nog ruim elf gezonde jaren in 2009.
- 12 Vooral psychische stoornissen zoals depressie, angsten en cognitieve stoornissen blijken een relatief belangrijk obstakel voor maatschappelijke participatie. Van de lichamelijke ziekten geven vooral beroerte, kanker, en hart- en vaatziekten beperkingen als het gaat om betaalde arbeid, vrijwilligerswerk en informele hulp (Hoeymans et al. 2005).
- 13 Er zullen per 1.000 ouderen vooral meer gevallen zijn van diabetes, hartziekten, astma en COPD (Van den Berg Jeths et al. 2004). In zowel absolute als relatieve zin is de stijging van diabetes en osteoporose het grootst en nemen rookgerelateerde aandoeningen zoals longkanker en COPD bij vrouwen toe en bij mannen af (Blokstra et al. 2007).
- 14 Zie hoofdstuk 3 waarin op basis van de Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO's) van 1975 tot en met 2005 een beeld van de ontwikkeling van de tijdsbesteding van ouderen wordt geschetst.
- 15 Belemmeringen om langer door te werken zijn en worden weggenomen, vooral het stimuleren van leeftijdsbewust personeelsbeleid, scholing, re-integratie van werkloze en/of arbeidsongeschikte ouderen en het verder onaantrekkelijk maken van vervroegde uittrekking (SER 1999; SZW 2009).
- 16 <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/szw/nieuws/2012/07/11/senaat-steunt-ministerkamp-nederlanders-later-met-aow.html>.
- 17 Ter vergelijking: de netto arbeidsparticipatie van de huidige 55- tot 60-jarige mannen bedroeg in 2010 ongeveer 60 procent (vrouwen 50 procent) en die van 60- tot 65-jarige mannen 45 procent (vrouwen 20 procent) (CBS 2011).

Vergrijzing en de gevolgen voor de woningmarkt

- De huidige en toekomstige generaties ouderen zijn in het algemeen heel actief en mobiel, maar niet op de woningmarkt. De honkvastheid van ouderen neemt in de (nabije) toekomst vermoedelijk verder toe, zowel door de doelstelling van het Rijk om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen als door het toegenomen eigenwoningbezit.
- Vergrijzing betekent vooral een aanpassingsopgave in plaats van een uitbreidingsopgave door nieuwbouw. Dit komt vooral doordat de meeste ouderen in hun huidige woning willen blijven wonen, óók wanneer zij minder mobiel en vitaal worden en de behoefte aan zorg toeneemt. Het aantal ouderen dat niet in een voor ouderen geschikte woning woont, loopt zonder extra inzet op woningaanpassingen op tot ruim 400.000 zelfstandig wonende 75-plus-huishoudens in 2040.
- Door het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen verschuift de verantwoordelijkheid voor de aanpassingsopgave geleidelijk aan van de woningcorporaties naar de oudere huiseigenaren zelf. Ouderen zijn evenwel nauwelijks bereid of geneigd – en soms niet in staat – te investeren in woningaanpassingen en groot onderhoud van hun woning.
- Vergrijzing draagt bij aan een geringere doorstroming op de woningmarkt. Het sterkste effect van de veranderde leeftijdsopbouw van de bevolking op deze doorstroming lijkt inmiddels achter de rug. Wel blijft het dempende effect van de vergrijzing op de doorstroming de komende tien jaar nog voortduren.
- De geringe verhuismobiliteit van ouderen vormt een hindernis voor jongere huishoudens die naar een (grotere) koop- of eengezinswoning willen verhuizen, zeker in sterk vergrijsde regio's en regio's waar de druk op de woningmarkt relatief hoog is.
- Nú de woningvoorraad uitbreiden met eengezinswoningen kan in regio's waar de druk op de woningmarkt niet zo groot is, betekenen dat wordt gebouwd voor

toekomstige leegstand. Op de langere termijn – over tien, vijftien jaar –, wanneer de babyboomgeneratie door overlijden of verhuizing naar een zorginstelling de woningmarkt gaat verlaten, gaan veel woningen vrijkomen. Naar verwachting is de uitstroom uit koopwoningen rond 2030 van dezelfde orde van grootte als de huidige nieuwbouwproductie van circa 53.000 woningen per jaar.

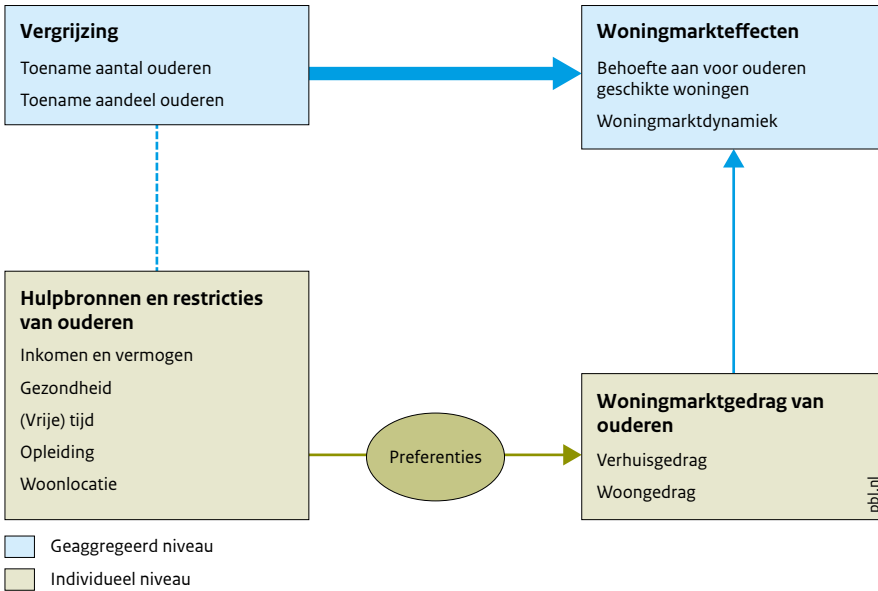
- Vooral in sterk vergrijsde gebieden die tevens te maken hebben of krijgen met krimp, kan het moeilijk worden de woning verkocht of verhuurd te krijgen; dit is een probleem waar veel ouderen (of hun erfgenamen) respectievelijk verhuurders (corporaties) mee te maken krijgen. In de Randstad, en dan vooral in de steden, leidt de toenemende uitstroom van ouderen tot evenwichtiger vraag-aanbodverhoudingen op de regionale woningmarkt, in het bijzonder in het segment van de eengezins(koop)woningen.
- Het aandeel eigenwoningbezit onder ouderen is in de afgelopen drie decennia toegenomen. Was in 1981 nog geen derde van de 65-plussers in het bezit van een koopwoning, in 2012 geldt dit voor bijna de helft. In de komende jaren neemt het aandeel huiseigenaren onder ouderen zelfs nog verder toe.
- Tegenover het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen staat een toenemende hypotheekschuld. In 1986 was ruim twee derde van de huiseigenaren in de leeftijd van 65-74 jaar vrij van hypotheekschuld, maar in 2012 is dat aandeel gedaald tot circa een derde. Het is aannemelijk dat deze trend voorlopig nog doorzet.
- De mogelijkheden om de overwaarde van de koopwoning te verzilveren moeten niet te optimistisch worden ingeschat. Het is onzeker of oudere huiseigenaren de overwaarde van hun eigen woning (of het liquide eigen vermogen) willen of kunnen gaan inzetten om hun kosten voor wonen, woningaanpassingen en zorg te financieren.

2.1 Inleiding

In de afgelopen jaren zijn zowel in Nederland als daarbuiten veel publicaties verschenen waarin de gevolgen van de vergrijzing voor de woningmarkt zijn onderzocht. In deze publicaties, maar ook in de maatschappelijke discussie over de vergrijzing zijn er bepaalde redeneringen die met grote regelmaat worden gevolgd. Zo zou er een toenemend tekort zijn aan voor ouderen geschikte woningen (Van Galen & Willems 2011; Kullberg & Ras 2004). Een dergelijk tekort wordt soms al snel vertaald naar een nieuwbouwopgave (zie bijvoorbeeld ANBO 2012). In het verlengde hiervan borrelt bij tijd en wile de roep op om voor de toekomstige ouderen aparte ‘seniorensteden’ te bouwen (zie bijvoorbeeld Sievers 2005). Een ander clichébeeld is dat ouderen op een gegeven moment een stap terug doen op de woningmarktladder en kleiner gaan wonen (NIZW 2002).

Maar hoe zijn deze redeneringen en oproepen te rijmen met de honkvastheid van ouderen zoals die ook uit diverse onderzoeken blijkt? En als ouderen inderdaad zo honkvast zijn, is het tekort aan voor hen geschikte woningen dan niet zozeer een nieuwbouwopgave als wel een aanpassingsopgave?

Figuur 2.1
Gevolgen van vergrijzing voor de woningmarkt

Een andere hardnekkige gedachte is dat ouderen vaak landelijk willen wonen en weinig stedelijk zijn georiënteerd (Fokkema 1996; Van der Meer 2006). Maar is dit wel zo? En als dit al zo is, gaat dit dan ook op voor de toekomstige ouderen? En wat te denken van het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen, een ontwikkeling die vaak als kans wordt gezien omdat de geassocieerde overwaarde van de eigen woning mogelijkheden biedt voor de bekostiging van zorg en woningaanpassingen (Bovenberg 2012; Broer & Croon 2013; Schnabel 2012)?

In dit hoofdstuk¹ verkennen we de mogelijke gevolgen van de vergrijzing voor de woningmarkt, op zowel de korte als de lange termijn. We bespreken bovenstaande en gelijksoortige redeneringen, nuanceren deze en voorzien ze zo nodig van kanttekeningen. Maar eerst analyseren we (de veranderingen in) het gedrag van ouderen op de woningmarkt. De gevolgen van de vergrijzing voor de woningmarkt hangen niet alleen af van de toename van het aandeel en aantal ouderen, maar ook van het feit dat de ouderen ‘van straks’ op een flink aantal, voor het gedrag op de woningmarkt relevante kenmerken anders zijn dan de ouderen van nu en van vroeger (hoofdstuk 1; zie ook figuur 2.1). Om grip te krijgen op het woongedrag van de toekomstige ouderen, brengen we in dit hoofdstuk het woongedrag van opeenvolgende geboortecohorten (of generaties) in kaart op verschillende momenten in de tijd (vergelijk Kullberg & Iedema 2010; Van Iersel et al. 2009; Neuteboom & Brounen 2007).

Veranderingen in het woongedrag tussen opeenvolgende generaties geven een indicatie van het woongedrag van de ouderen van straks. Ook is er aandacht voor leeftijdseffecten: tijdens de levensloop gaan mensen ander woningmarktgedrag vertonen, eenvoudigweg omdat ze ouder worden. Dit effect is bij alle generaties terug te zien. Voor de analyses is gebruikgemaakt van een lange reeks van woononderzoeken verricht in de jaren 1981-2012.³ De (geaggregeerde) gevolgen van de vergrijzing voor de woningmarkt en de opgaven die hieruit voortvloeien, staan centraal in de laatste empirische paragraaf. Het hoofdstuk besluit met de belangrijkste conclusies.

2.2 Het verhuisgedrag van ouderen

Honkvaste ouderen

Oudere huishoudens zijn zeer honkvast.³ In 2012 geeft meer dan 85 procent van de 65-plussers te kennen ‘beslist niet’ binnen twee jaar te willen verhuizen, van de 85-plussers zelfs meer dan 90 procent. Van de 20-30-jarigen is slechts 41 procent als honkvast te beschouwen. De honkvastheid neemt dus toe naarmate mensen ouder worden; of andersom gesteld: de verhuisgeneidheid neemt af op oudere leeftijd. Gemiddeld geeft minder dan 14 procent van de oudere huishoudens te kennen (eventueel) binnen twee jaar te willen verhuizen, tegenover ruim de helft van de twintigers.

De lage verhuisgeneidheid onder oudere huishoudens heeft er deels mee te maken dat een verhuizing voor hen vaak geen nieuwe, uitdagende stap in de wooncarrière betekent (Schellekens 2010). Veel ouderen zitten op de top van hun wooncarrière en ‘vinden het wel goed zo’ (Van Iersel et al. 2009).

Vanwege de ongemakken waarmee ouder worden doorgaans gepaard gaat, kan worden verwacht dat de feitelijke woonsituatie op een gegeven moment minder goed aansluit bij de meest praktische woonsituatie. Toch weerspiegelt dit zich niet in de woontevredenheid: ook die neemt toe naarmate mensen ouder zijn. Het merendeel van de 75-plussers is tevreden tot zeer tevreden met de woning (94 procent) en woonomgeving (91 procent). Huishoudens jonger dan 55 jaar zijn doorgaans wat minder tevreden met hun woning en directe woonomgeving (respectievelijk 87 en 82 procent). Omdat ouderen veelal op de top van hun wooncarrière zitten, betekent verhuizen in veel gevallen een neerwaartse stap en zo’n stap zet niemand graag (Hooimeijer et al. 1986). Ouderen geven hun verworvenheden niet zonder meer op alleen omdat zij een bepaalde leeftijd hebben bereikt of omdat het huishouden kleiner is geworden; zo kan het hebben van meer kamers dan ‘noodzakelijk’ ook als luxe worden ervaren (Clark & Dieleman 1996; Filius 1993; Fokkema et al. 1993).

De geringe verhuisgeneidheid van ouderen laat zich ook verklaren door de vaak lange woonduur in dezelfde woning. Gemiddeld genomen wonen 75- en 85-plussers al zo’n 25 jaar in de huidige woning. En hoe langer mensen ergens wonen, hoe groter de weerstand tegen verhuizen (Huff & Clark 1978), en hoe groter de gehechtheid aan de woning en de directe woonomgeving (Filius 1993; Van der Meer 2006; Smith 2009). Het huis en de directe woonomgeving voelen vertrouwd, de kinderen zijn er geboren en

getogen, in de buurt zijn sociale contacten opgebouwd en praktische routines opgedaan. Verhuizen op oudere leeftijd is dan vaak een relatief grote opgave, zowel in materiële als in emotionele zin.

Uit onderzoek van De Jong et al. (2012) komt naar voren dat de lage verhuisgeneigdheid onder ouderen niet kan worden verklaard door een tekort aan mogelijkheden op de woningmarkt: ook als ouderen een keuze voorgelegd krijgen uit (hypothetische maar realistische) alternatieven, verkiest het gros van de ouderen te blijven wonen in de eigen woning. Het aandienen van de eerste fysieke gebreken vormt evenmin een directe aanleiding om te gaan verhuizen. Woningaanpassingen en het inhuren van diensten en zorg aan huis liggen voor de meeste ouderen meer voor de hand dan verhuizen (VROM-Raad 2005).

De verhuisplannen van het kleine aandeel ouderen dat wél wil verhuizen, zijn grofweg toe te schrijven aan gezondheidsgerelateerde of woongerelateerde motieven. De verhuismotieven die samenhangen met de gezondheid, vallen uiteen in 'reageren' of 'anticiperen' op een tanende gezondheid. Bij 'reageren op' noopt de tanende gezondheid tot een voorgenomen verhuizing naar een woning waar meer hulp of zorg aanwezig is, bijvoorbeeld een verzorgingshuis of een woning dichterbij de buurt van de kinderen (Longino et al. 1991; Meyer & Speare 1985; Pettersson & Malmberg 2009; Smits 2010). Vooral onder de oudsten winnen deze verhuisredenen aan belang (Kullberg & Ras 2004). In het geval van 'anticiperen op' willen ouderen verhuizen uit voorzorg op mogelijk toekomstige lichamelijke gebreken (Fokkema et al. 1993; Kullberg & Ras 2004; Litwak & Longino 1987). Het gaat dan bijvoorbeeld om een kleinere woning (Hansen & Gottschalk 2006) of een woning die zonder traplopen zowel intern als extern toegankelijk is (de zogenoemde nultredenwoning). Volgens Kullberg en Ras (2004) wil minstens een op de drie verhuisgeneigde ouderen uit voorzorg verhuizen, waarbij ze opmerken dat deze schatting nog aan de voorzichtige kant is. De Zeeuw (2007) constateert echter dat de groep 'voorsorteerders' die ook daadwerkelijk proactief inspelen op de toekomst, klein is; het merendeel van de ouderen stelt een verhuizing uit tot het moment waarop het pas echt noodzakelijk is.

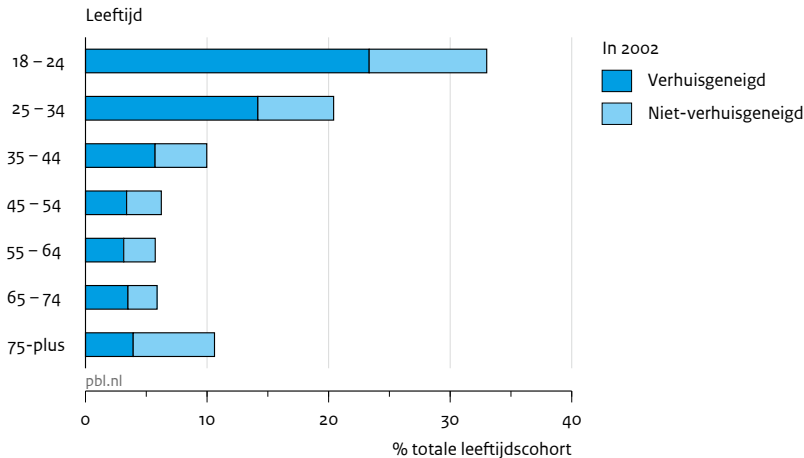
Bij de woongerelateerde verhuismotieven van ouderen gaat het niet zozeer om een (verwachte) noodzaak, als wel om een wens de huidige woonsituatie te verbeteren, bijvoorbeeld omdat deze niet meer past bij hun leefstijl. Voorgenomen verhuizingen van dit type⁴ worden vaak geassocieerd met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd (Filius 1993; Hooimeijer et al. 1993). Op dat moment breekt een nieuwe levensfase aan, die meestal gepaard gaat met veranderingen in inkomen en tijdsbesteding (zie ook hoofdstuk 3). De eventuele kinderen zijn dan veelal de deur uit, en de afstand tussen woning en werklocatie of de school van de kinderen legt geen beperkingen meer op om, soms grensoverschrijdend, naar een (bijvoorbeeld) landschappelijk of klimatologisch aantrekkelijker gebied te verhuizen (Bonvalet & Ogg 2007; Filius 1993; Van der Meer 2006). In de praktijk blijken dergelijke verhuismotieven echter een ondergeschikte rol te spelen in het verhuisgedrag onder ouderen. Het merendeel van de ouderen die willen verhuizen, wil dat doen in anticipatie of reactie op een behoefte aan zorg (Filius 1993; Kullberg & Ras 2004).

Willen verhuizen betekent nog niet dat mensen ook daadwerkelijk gáán verhuizen. Zowel internationaal als Nederlands longitudinaal onderzoek wijst uit dat positieve verhuisattitudes (wensen, voornemens of verwachtingen) heel vaak niet worden gerealiseerd. Deze discrepantie tussen willen en doen is vooral groot onder ouderen; zij slagen er doorgaans nog minder goed dan jongeren in hun verhuisplannen te verwezenlijken (zie Bradley et al. 2008 voor de Verenigde Staten; Hansen & Gottschalk 2006 voor Denemarken; De Groot et al. 2008 voor Nederland). De Groot et al. (2008) constateren dat slechts 37 procent van de mensen jonger dan 35 jaar die in 2002 verhuisplannen hadden, twee jaar later daadwerkelijk was verhuisd; onder de 65-plussers met verhuisplannen lag dit aandeel, met 29 procent, nog een stuk lager. De belangrijkste twee redenen waarom actief zoekende 65-plussers na twee jaar nog niet zijn verhuisd, zijn het ontbreken van aanbod in de gewenste (vaak huidige) buurt (19 procent)³, gevolgd door het in afwachting zijn van de verkoop van de eigen woning (17 procent). Opmerkelijk is dat 16 procent de aanscherping van het sociale huurbeleid als reden noemt waarom er nog geen andere woning is gevonden (WoON 2012). In het laatste geval noemen meer welvarende ouderen deze reden logischerwijze vaker; de aanscherping refereert immers aan de invoering van de zogeheten staatssteunregeling waardoor de mogelijkheden voor de hogere en middeninkomensgroepen in de sociale huursector zijn gekrompen (Eskinasi et al. 2012). Maar ook voor verhuiscapabele ouderen met een laag inkomen kan het lastig zijn een sociale huurwoning te bemachtigen, zeker in de Randstad, vanwege het bestaan van lange wachtlijsten en een grote concurrentie om schaarse woningen (zie ook Fokkema 1996). De lagere realisatiekansen van ouderen kan ook te maken hebben met een geringe bereidheid genoeg te nemen met een woning die niet voldoet aan alle woonvoorkeuren, zeker wanneer daarmee ook nog eens hogere woonlasten zijn gemoeid. Ouderen zitten nu eenmaal aan de top van hun wooncarrière en zetten niet zonder meer een aantal stappen terug. Bovendien zijn ze in sterke mate gehecht aan hun woonplek; een factor waarvan eveneens wordt verondersteld dat deze de realisatiekansen negatief beïnvloedt (De Groot et al. 2008, 2012).

Ouderen die wél verhuizen

Hoewel ouderen er vaak niet in slagen hun verhuisplannen te verwezenlijken, geldt tegelijkertijd dat zij relatief vaak verhuizen terwijl ze dat níet van plan waren. Zo kwamen in de periode 2002-2005 bijna twee op de drie verhuizingen onder 75-plussers voor rekening van ouderen die in 2002 nog geen verhuisplan hadden (De Groot et al. 2009; zie ook figuur 2.2). Bij jongeren (18-24 jaar) gold dit voor minder dan een derde van de verhuizingen. Deze onvoorziene verhuizingen onder ouderen zijn waarschijnlijk meestal ingegeven door noodzaak in plaats van wens, bijvoorbeeld door een snel verslechterde gezondheid of door het overlijden van de partner. Vanwege het grote aandeel onvoorziene verhuizingen onder ouderen en vanwege het feit dat velen van hen hun eerder geuite verhuisplannen niet realiseren, richten we ons in de rest van deze studie niet zozeer op *geuite* verhuisplannen en woonvoorkeuren (*stated preferences*), maar meer op het *gebleken* woongedrag en de gerealiseerde woningkeuzes (*revealed preferences*).

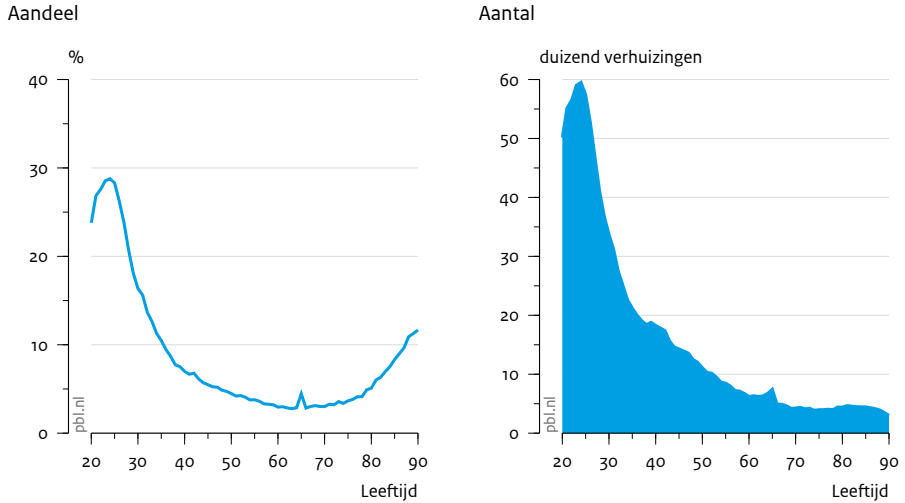
Figuur 2.2
Aandeel personen dat verhuisd is, 2002 – 2005

Bron: De Groot et al. (2009)

Ouderen verhuizen dan wel relatief vaak ‘onvoorzien’, maar zij verhuizen nog altijd veel minder vaak dan jongeren (zie figuur 2.2 en figuur 2.3). De CBS-verhuisstatistieken (die gerealiseerd gedrag betreffen) laten zien dat in 2011 circa 27 procent van alle jonge twintigers verhuisde, tegenover slechts 4 procent van de 65-85-jarigen. Ook in het buitenland wordt vaak een geringe verhuismobiliteit onder ouderen aangetroffen (Angelini & Laferrère 2010; Rogers 1992; Long 1988). Figuur 2.3 maakt tevens duidelijk dat niet alleen ouderen, maar eigenlijk alle mensen in de tweede helft van hun leven vrij honkvast zijn en weinig verhuizen. Pas in de allerlaatste fase van het leven neemt de verhuismobiliteit weer toe (figuur 2.3; zie ook Angelini & Laferrère 2010; Van der Meer 2006). De toegenomen verhuismobiliteit onder 75-plussers hangt waarschijnlijk samen met de behoefte aan (intramurale) zorg en past bij de gedachte dat ouderen tegenwoordig pas op hogere leeftijd de stap maken naar een zorginstelling. Zowel in relatieve als in absolute zin verhuizen de huidige ouderen iets vaker op 65-jarige leeftijd dan in de paar jaar vlak daarvoor of daarna (figuur 2.3). Van een grote ‘pensioenpiek’, waarbij veel ouderen verhuizen rondom en na hun pensionering, is echter geen sprake, iets wat ook uit eerdere onderzoeken naar voren is gekomen (Fokkema 1996; Hooimeijer et al. 1993; Manting & Vernooij 2007). In 2009 lag de pensioenpiek in de verhuismobiliteit nog rond het drieënzestigste levensjaar. Nu de pensioengerechtigde leeftijd geleidelijk opschuift van 65 naar 67 jaar en de mogelijkheden om vroegtijdig met pensioen te gaan flink zijn ingeperkt, verschuift de geringe ‘pensioenpiek’ in de verhuismobiliteit waarschijnlijk verder op, naar rond de pensioengerechtigde leeftijd.

Figuur 2.3
Verhuizingen naar leeftijd, 2011

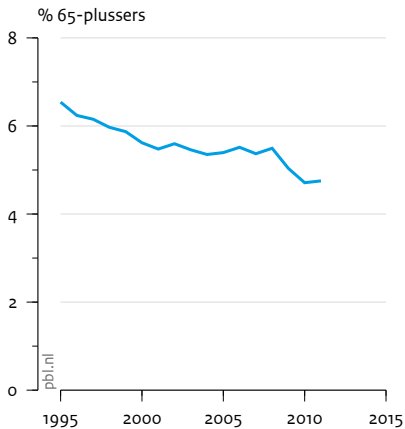
Bron: CBS; bewerking PBL

Omdat mensen in de tweede helft van hun leven slechts mondjesmaat verhuizen, worden de meeste ouderen met kinderen oud in de woning waar zij hun kinderen hebben grootgebracht. Regio's en gemeenten die in een bepaalde periode veel jonge gezinnen hebben aangetrokken, zoals de voormalige groeikernen Nieuwegein en Zoetermeer in de jaren zeventig, gaan in de nabije toekomst dan ook sterk vergrijzen (Atzema & Coops 2010; De Jong & Van Duin 2010). Zo gaat in de periode 2010-2040 het aantal 65-plussers in Nieuwegein naar verwachting verdubbelen, en in Almere zelfs verviervoudigen. Gebieden die op een vergelijkbare natuurlijke wijze vergrijzen⁶, zijn in tegenstelling tot de zogenaamde seniorensteden niet als zodanig gepland, maar ontstaan door selectieve leeftijdsspecifieke verhuisbewegingen in het verleden.

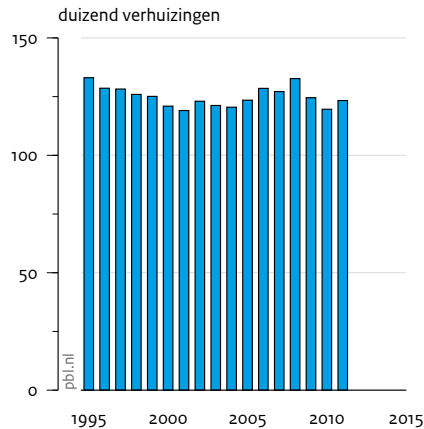
Uit de ontwikkeling in de tijd blijkt duidelijk dat de huidige generatie ouderen minder vaak verhuist dan de generatie ouderen van tien tot vijftien jaar geleden (figuur 2.4). Van de circa 2,6 miljoen ouderen die Nederland in 2011 telde, verruilden ruim 123.000 65-plussers – ofwel een kleine 5 procent – huis en haard. In 1995 lag de verhuismobiliteit onder ouderen nog iets hoger: circa 6,5 procent verhuisde in dat jaar. Anders gesteld: waar per 1.000 65-plussers er in 1995 nog 65 verhuisden, waren dit er in 2011 nog maar 48. Fokkema (1996) schrijft de afgenomen verhuismobiliteit in de periode van haar onderzoek (1982-1993) onder andere toe aan het streven van de overheid om ouderen zo lang mogelijk zelfstandig te laten wonen (extramuralisering). Een andere voor de hand liggende verklaring is het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen (zie

Figuur 2.4
Verhuizingen van 65-plussers

Aandeel

Aantal

Bron: CBS; bewerking PBL

paragraaf 2.4). Het eigenwoningbezit remt de verhuismobiliteit immers af, en het eigenwoningbezit onder ouderen neemt nog steeds toe.

Inzicht in het toekomstige verhuisgedrag van ouderen is van essentieel belang om antwoord te krijgen op de vraag wat de vergrijzing nu gaat betekenen voor de woningmarkt, een vraagstuk dat nader wordt uitgediept in paragraaf 2.6. De verhuismobiliteit van de toekomstige ouderen wordt beïnvloed door tegengestelde krachten. Enerzijds is de verwachting dat zij gemiddeld hoger opgeleid zijn dan de ouderen van nu. Aangezien mensen met een hogere opleiding meer *footloose* zijn en vaker verhuizen dan lager opgeleiden (Fischer & Malmberg 2001), kan dit betekenen dat ouderen in de toekomst minder honkvast zijn dan de huidige generatie ouderen (VROM 2009). Anderzijds wordt ook verwacht dat toekomstige generaties van ouderen vaker huiseigenaar, vitaler en meer welvarend zijn (zie ook hoofdstuk 1 en paragraaf 2.4). Dit kan betekenen dat ouderen steeds langer zelfstandig thuis willen en kunnen blijven wonen, en bijvoorbeeld op latere leeftijd zorg in huis halen. Tezamen met de vele institutionele en technologische ontwikkelingen (zie paragraaf 2.3) die het ook mogelijk maken om tot op hoge leeftijd thuis te blijven wonen, kunnen deze factoren de verhuismobiliteit juist doen afremmen.

De verwachting is dat deze laatste groep van afremmende factoren maakt dat de verhuismobiliteit onder ouderen de komende jaren eerder af- dan toeneemt (BZK 2011; Hooimeijer 2007; Leidelmeijer et al. 2011; VROM 2010a). De huidige trend van de afnemende verhuismobiliteit onder ouderen zet dus naar verwachting voort. De toch al

Tabel 2.1

Percentage zelfstandig wonende ouderen en aantal (N) ouderen in verzorgings- of verpleeghuizen*, 1996-2011**

	55-64 jaar		65-74 jaar		75-84 jaar		85-plus	
	% Zelf-standig	N Zorg-instelling	% Zelf-standig	N Zorg-instelling	% Zelf-standig	N Zorg-instelling	% Zelf-standig	N Zorg-instelling
1996	99,2	2.690	98,2	13.510	90,4	59.480	63,0	75.070
2001	99,3	2.260	98,6	10.430	92,9	47.940	68,7	69.180
2006	99,4	2.660	98,8	9.110	94,0	43.810	73,5	64.530
2011	99,2	3.520	98,9	8.960	95,0	38.820	77,5	67.020

Bron: CBS; bewerking PBL

* Afgerond en in duizendtallen; ** Voorlopige cijfers voor 2011

honkvaste ouderen worden daarmee nog honkvaster en in toenemende mate oud in de woning waar ze al sinds de gezinsvormende fase wonen.

Ondanks de afnemende verhuismobiliteit, gaat het aantal verhuizingen onder ouderen overigens wel toenemen, eenvoudigweg omdat er in de toekomst veel meer ouderen zullen zijn. Ter illustratie: als de verhuismobiliteit onder 65-plussers verder afneemt van de huidige 4,8 naar 4 procent in 2040, verhuizen er in 2040, onder verder gelijkblijvende overige omstandigheden, circa 62.000 meer 65-plussers dan in 2011.⁷ Maar het totale aantal verhuizingen per 1.000 inwoners gaat door de vergrijzing juist gestaag dalen; de bevolking bestaat dan immers voor een steeds groter deel uit mensen die weinig (willen) verhuizen.

2.3 Zelfstandig oud worden in de eigen woning en woonomgeving

De meeste ouderen worden oud in de eigen vertrouwde woning en woonomgeving. Dit fenomeen wordt (ook in Nederland) wel aangeduid met *ageing in place* (Hooimeijer 2007; Sixsmith & Sixsmith 2008; Vasunilashorn et al. 2012). *Ageing in place* betekent ook dat de meeste ouderen – ook op hoge leeftijd – nog zelfstandig thuis wonen (tabel 2.1). De tijd dat ouderen op hoge leeftijd haast vanzelfsprekend naar het verzorgingshuis verhuizen, is al lange tijd voorbij (Heins 2005). Ouderen willen het liefst zo lang mogelijk in hun eigen woning en woonomgeving blijven wonen, ook wanneer de zorgbehoefte toeneemt, zo is de gedachte (Heins 2005; Tinker 1997; VROM 2010a). Pas wanneer de nood echt aan de man is, bijvoorbeeld vanwege een sterk verslechterde gezondheid of afwezigheid van familie in de directe woonomgeving, wordt de stap naar een aanleunwoning of een zorginstelling gemaakt (Angelini & Lafferrère 2010; VROM 2010a).

Ook in het rijksbeleid wordt in toenemende mate ingezet op het zo lang mogelijk zelfstandig thuis blijven wonen van ouderen. Waar ouderenhuisvesting tot een aantal decennia geleden vooral de taak was van het publieke domein en er een sterke scheiding bestond tussen 'zelfstandig wonen zonder zorg' en 'onzelfstandig wonen met zorg', worden vandaag de dag oplossingen vooral gezocht in het private domein (VROM-Raad 2005). Steeds meer mensen met een (intensieve) zorgbehoefte worden thuis verzorgd (De Boer & Kooiker 2012).

Het stimuleren van *ageing in place* is niet iets typisch Nederlands, maar gebeurt ook in veel andere (OECD-)landen (Lundsgaard 2005; Van der Meer 2006), waaronder het Verenigd Koninkrijk (Sixsmith & Sixsmith 2008). *Ageing in place* wordt geacht zowel voordelen te hebben voor de ouderen zelf als voor de maatschappij. Door in de eigen woning oud te worden, blijven ouderen langer zelfstandig en neemt hun levenskwaliteit toe (Byrnes et al. 2006; Sixsmith & Sixsmith 2008; Tinker 1997). Daarnaast kan schaars zorgpersoneel efficiënter worden ingezet en neemt de vraag naar dure intramurale zorg af (Sixsmith & Sixsmith 2008; Tinker 1997). Volgens Byrnes et al. (2006) hangen de veronderstelde voordelen van *ageing in place* samen met de kwaliteit van de leefomgeving. Voor ouderen die in een wijk wonen waar die kwaliteit tekortschiet, kan *ageing in place* ook nadelen (en hogere maatschappelijke kosten) met zich brengen. Specifieke nadelen zijn een grotere kans op eenzaamheid en sociale isolatie (Sixsmith & Sixsmith 2008).

Dat de Rijksoverheid het liefst ziet dat ouderen zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen, blijkt ook uit het feit dat het aantal plaatsen in verzorgingshuizen in de afgelopen decennia flink is afgenomen: van 150.000 naar 105.000 in de periode 1980-2005. Het aantal plaatsen per 80-jarige is in diezelfde periode meer dan gehalveerd (Tweede Kamer 2006). De criteria voor opname zijn bovendien verzaaid; waar zo'n dertig jaar geleden de stap naar een verzorgingshuis al vrij snel in beeld kwam bij een toenemende zorgbehoefte, geldt tegenwoordig dat opname in een zorginstelling zo lang mogelijk wordt uitgesteld. Door de ingeperkte mogelijkheden om intramuraal te gaan wonen, in combinatie met de wens van ouderen om zelfstandig te blijven wonen, verblijven er steeds minder ouderen in een verzorgings- of verpleeghuis, ondanks het toenemende aantal (oude) ouderen (tabel 2.1). Woonde in 1996 nog ruim 36 procent van de 85-plussers in een verpleeg- of een verzorgingshuis, in 2011 is dit aandeel nog slechts circa 22 procent. Uit een studie van SCP en SEO (zie Kok et al. 2004) blijkt dat de daling van het aantal bewoners van verzorgingshuizen vooral een gevolg is van het gevoerde beleid, en in iets mindere mate van demografische veranderingen en veranderingen in preferenties.

In de afgelopen jaren is dus een steeds groter deel van de zorgbehoefte verplaatst naar de reguliere woningmarkt. De verantwoordelijkheid voor wonen, zorg en welzijn is daarbij in toenemende mate bij gemeenten en burgers komen te liggen (VROM-Raad 2005; VVD & PvdA 2012). Dit komt tot uiting in de Wet Maatschappelijke Ondersteuning (Wmo). Hierin doet de overheid expliciet een beroep op het zelforganiserend vermogen en de zelfredzaamheid van burgers, en zijn zorgtaken en sociale ondersteuning overgeheveld van de nationale overheid naar gemeenten. Naast de

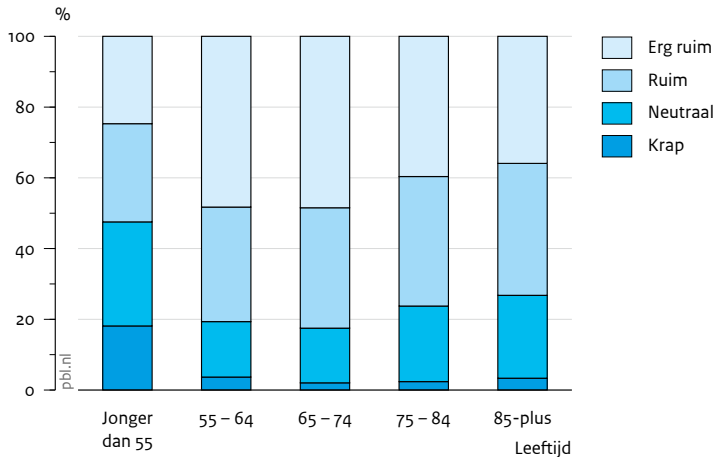
verantwoordelijkheid voor het opstellen van een woonvisie, zijn gemeenten ook verantwoordelijk geworden voor het opstellen van het Wmo-beleidsplan. Zoals het er nu naar uitziet, neemt het aanbod aan intramurale woonvormen vooralsnog verder af en beperkt dat aanbod zich verder tot de kerndoelgroep met een hoge zorgzwaarte (SEV & Aedes 2012). Mensen met een lichtere zorgvraag gaan geen zorg meer ontvangen in een intramurale setting, maar krijgen deze zorg in de eigen woonomgeving (VVD & PvdA 2012). De vraag is uiteraard hoe veel rek er nog zit in het verder beperken van het intramurale aanbod. Hoewel de stap naar een verpleeg- of verzorgingshuis tot op zekere hoogte kan worden uitgesteld door slimme, domotica-achtige toepassingen en het leveren van zorg aan huis, wordt op een gegeven moment, bijvoorbeeld wanneer een oudere begint te dementeren, de stap naar een zorginstelling bijna onvermijdelijk. Op basis van deze redenering hebben Van Iersel et al. (2009) berekend dat de behoefte aan intramurale huisvesting vanaf 2015 parallel aan de vergrijzing juist gaat toenemen.

In wat voor type huizen wonen ouderen?

De constatering dat ouderen zo honkvast zijn, doet de vraag rijzen in wat voor soort woningen ouderen oud worden. Deze informatie is ook van belang voor de vraag welke woningen beschikbaar komen op de woningmarkt na huishoudensopheffing door overlijden of na een verhuizing naar een zorginstelling (zie paragraaf 2.6). In 2012 is iets minder dan de helft (48 procent) van de 1,7 miljoen zelfstandig wonende 65-plus-huishoudens huiseigenaar, maar dit aandeel neemt gestaag toe (zie paragraaf 3.3). Van de ouderen die hun woning huren, huren de meesten een sociale huurwoning; slechts 20 procent van de oudere *huurders* huurt een woning in de particuliere huursector (WoON 2012). Van alle oudere huishoudens tezamen (huurders en eigenaren) huurt circa 11 procent een particuliere huurwoning; oudere huishoudens zijn daarmee ongeveer even vaak in de particuliere huursector te vinden als huishoudens jonger dan 55 jaar. Wat betreft het type woning, woont het merendeel van de 65-plus-huishoudens (63 procent) in een eengezinswoning. Het aandeel dat in een appartement woont, is het hoogst onder de alleroudsten: waar van de 55-65-jarige senioren circa een op de vier in een appartement woont, geldt dit voor ruim een op de twee 85-plussers. Figuur 2.5 maakt duidelijk dat het merendeel van de oudere huishoudens ruim woont (zie ook Clark & Deurloo 2006).⁸ Van de 55-64-jarigen woont circa 81 procent ruim tot zeer ruim, en onder de 85-plussers geldt dit voor zo'n 73 procent. Ter vergelijking: van de huishoudens jonger dan 55 woont slechts 53 procent ruim tot zeer ruim, terwijl 18 procent krap woont. Van alle 65-plus-huishoudens woont minder dan 3 procent krap. Dat ouderen zo ruim wonen, komt mede doordat senioren vaak ook na het vertrek van de kinderen in hun ruime (eengezins)woning blijven wonen. In die zin draagt *ageing in place* bij aan het feit dat zo veel oudere huishoudens in relatief grote woningen wonen (Clark & Deurloo 2006).

In vergelijking met 65-74-jarigen, wonen 75-84-jarigen en 85-plussers vaker in een meergezinswoning en wonen zij gemiddeld genomen kleiner. Dit wekt de suggestie dat mensen in de laatste fase van hun wooncarrière inderdaad, zoals verwacht,

Figuur 2.5
Woningbezetting naar leeftijdsklasse, 2012

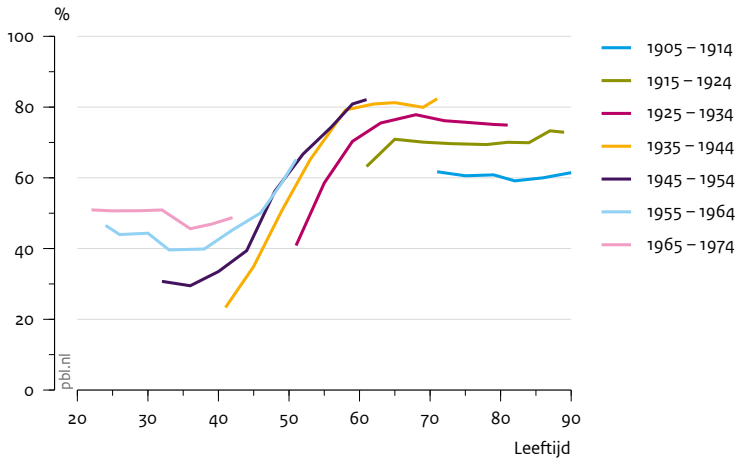
Bron: WoON 2012; bewerking PBL

‘neerwaartse stappen’ maken (zie bijvoorbeeld Clark & Dieleman 1996; Morrow-Jones & Wenning 2005; NIZW 2002). De ontwikkeling van de woningbezetting onder opeenvolgende geboortegeneraties suggereert echter dat dit stereotype beeld wordt vertekend door een zogeheten cohorteffect (figuur 2.6). Dat 75-84-jarigen en 85-plussers iets krappere wonen dan 55-64-jarigen en 65-74-jarigen en woningen bezetten die minder hoog in de woninghiërarchie staan, komt niet zozeer doordat zij in de laatste fase van de wooncarrière ‘neerwaarts’ zijn verhuisd, maar meer doordat zij – in tegenstelling tot de nieuwere generaties ouderen – gedurende hun wooncarrière minder vaak een ruime woning hebben bemachtigd (zie ook Clark & Deurloo 2006). Voor alle geboortegeneraties geldt dat het aandeel dat in een eengezinswoning woont, afneemt vanaf het vijftigste levensjaar. De huidige 55-64-jarigen en 65-74-jarigen wonen wel iets vaker in een eengezinswoning dan hun voorgangers. Zo woont in 2012 ruim 72 procent van de 65-74-jarigen in een eengezinswoning, tegenover circa 61 procent in 1981. Opvallend genoeg wonen 85-plussers in beide jaren ongeveer even vaak in een eengezinswoning, met een aandeel dat fluctueert rond de 43 procent.

Welke woningen zijn voor ouderen geschikt?

Zijn de doorgaans ruime woningen waarin oudere huishoudens wonen ook geschikt om oud in te worden? Hoewel binnen de uitersten van geheel zelfstandig wonen en intramuraal wonen een spectrum bestaat van voor ouderen geschikte woningen, wordt de geschiktheid doorgaans afgeleid uit twee indicatoren (De Klerk 2004; Sogelée & Brouwer 2003). De eerste indicator heeft betrekking op de vraag of de woning speciaal bestemd is voor ouderen en geeft aan of het mogelijk is om gebruik te maken van zorg-

Figuur 2.6
Aandeel ruim tot erg ruim wonenden naar geboortecohort en leeftijd

Bron: WBO 1981-2002 en WoON 2006-2012; bewerking PBL

NB Het gaat in deze figuur om de gemiddelde leeftijd van het geboortecohort, gewogen naar huishoudens.

of dienstverlening vanuit een nabij de woning gelegen steunpunt (De Klerk 2004). Er zijn drie typen ouderenwoningen te onderscheiden: ouderenwoningen met zorg, ouderenwoningen met diensten als maaltijdverzorging, en overige ouderenwoningen (Sogelée & Brouwer 2003). Ouderenwoningen omvatten doorgaans een heel scala aan verschijningsvormen, zoals woonzorgcomplexen, aanleunwoningen, serviceflats en wooncentra (De Klerk 2004: 123).

De tweede indicator zegt iets over de fysieke kenmerken van de woning, zoals de toegankelijkheid daarvan en ingrijpende woningaanpassingen. Het voornaamste criterium is of het gaat om een zogenaamde nultredenwoning: een woning waarbij de bewoner geen trap(je) op of af moet om bij de voordeur te komen en waarvan de 'primaire ruimtes' (keuken, sanitair, woonkamer en minimaal één slaapkamer) op dezelfde woonlaag zijn gesitueerd. Toch zijn niet alle nultredenwoningen per definitie geschikt voor ouderen (VROM-Raad 2005). Zo lijkt een nultredenwoning die ongunstig ligt ten opzichte van buurtwinkels en zorg- en welzijnsvoorzieningen ongeschikt voor minder mobiele ouderen. De VROM-Raad (2005) stelt tevens vraagtekens bij het op voorhand 'afserveren' van eengezinswoningen. Met beperkte aanpassingen kunnen ook eengezinswoningen geschikt worden gemaakt voor ouderen.

De geschiktheid van een woning voor ouderen hangt niet alleen af van de aan- of afwezigheid van een vaste trap. Ook aanpassingen als de installatie van een hellingbaan naar de voordeur of een traplift, een verbreding van deuren en aanpassingen aan de keuken of badkamer stellen ouderen in staat in hun woning te blijven wonen nadat zij lichamelijke gebreken krijgen (De Klerk 2004). Kleinere aanpassingen zijn bijvoorbeeld

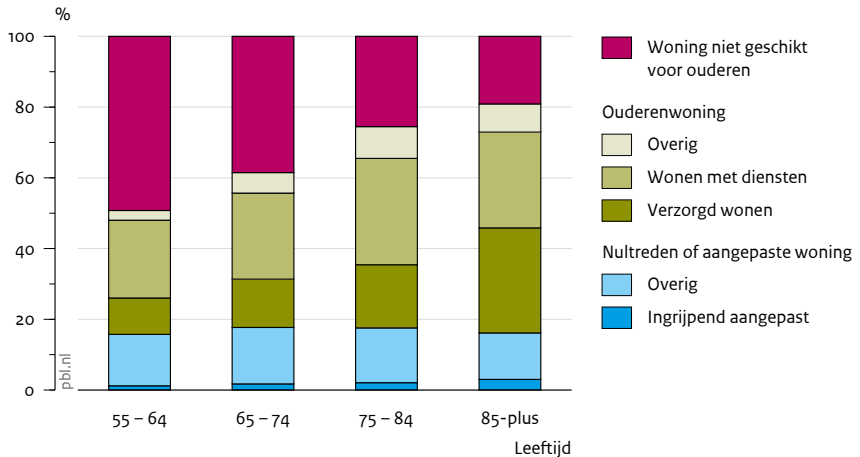
de plaatsing van handgrepen en het verlagen of verwijderen van drempels. Ook slimme technologieën in de woning (domotica) kunnen ouderen in staat stellen langer zelfstandig thuis te blijven wonen (Demiris & Hensel 2009). Deze toepassingen kunnen variëren van hulp bij alledaagse handelingen, zoals elektrische deuropeners, het elektrisch sluiten van de gordijnen, het automatisch gas uitdraaien zodra de pan van het vuur gaat of een schakelaar bij de voordeur waarmee alle lichten uitgaan (Demiris & Hensel 2009; Peine 2009). Andere toepassingen, zoals telemedicine en alarmsystemen, maken het juist mogelijk om medische zorg en ouderenzorg op afstand te laten plaatsvinden. Zorgbehoevende ouderen kunnen bijvoorbeeld thuis hun vitale functies meten, en de resultaten vervolgens via een netwerkverbinding doorgeven aan de zorgcentrale waar de gegevens worden geanalyseerd. Op het moment dat er iets aan de hand is, kan meteen actie worden ondernomen (Zorg voor Beter 2007). Tot slot kunnen ouderen met behulp van informatietechnologie de buitenwereld naar binnen halen. Deze technologie stelt hen in staat een beroep te doen op verschillende vormen van dienstverlening, zoals het bestellen van boodschappen en het onderhouden van sociale contacten via de computer. In die zin verminderen slimme technologieën de kans op negatieve effecten van *ageing in place*, zoals eenzaamheid en sociale isolatie (Sixsmith & Sixsmith 2008).

Hoeveel oudere huishoudens wonen in 2012 in een voor hen geschikte woning? Om dat te bepalen, zijn alle woningen tot één categorie gerekend, waarbij eerst is nagegaan of er sprake is van verzorgd wonen, vervolgens of er sprake is van wonen met diensten, enzovoort. Woningen die niet speciaal bestemd zijn voor ouderen en waarvan de bewoner geen gebruik kan maken van verzorging of overige diensten vanuit een nabij de woning gelegen steunpunt, en woningen die niet ingrijpend zijn aangepast maar die wel tot de nulredenwoningen behoren, staan het laagst in deze hiërarchie (voor meer informatie over deze hiërarchie, zie De Klerk 2004).

Figuur 2.7 laat zien dat ongeveer 50 procent van de 55-64-jarigen in 2012 al in een woning woont die geschikt is voor oudere huishoudens. Voor de 65-74-jarigen is dat ongeveer 60 procent, voor de 75-plussers ruim 75 procent en voor de 85-plussers rond de 80 procent. In absolute aantallen komt dit erop neer dat in 2012 ongeveer 190.000 75-plus-huishoudens in een voor hen ongeschikte woning wonen. Dit aantal loopt, zonder extra inzet op ingrijpende woningaanpassingen, naar verwachting verder op tot ruim 400.000 zelfstandig wonende 75-plus-huishoudens in 2040.⁹ Degenen die niet in een geschikte woning wonen, hoeven uiteraard niet per se te verhuizen. Veel van deze ouderen ondervinden namelijk (nog) geen fysieke beperkingen. Pas als dat wel gebeurt, moet de woning (voor zover mogelijk) worden aangepast of moeten zij uiteindelijk omzien naar een andere woning (De Klerk 2004).

Onderscheiden naar *alleen* de indicator 'ouderenwoning', blijkt dat nog geen kwart van het totale aantal zelfstandig wonende 65-plus-huishoudens in een ouderenwoning woont. Dit aandeel loopt echter wel gestaag op met toenemende leeftijd: woont van de 65-74-jarigen slechts 13 procent in een ouderenwoning, voor de 85-plussers geldt dat voor maar liefst 42 procent (WoON 2012). Hoewel de meeste ouderen op hoge leeftijd

Figuur 2.7
Aandeel huishoudens woonachtig in voor ouderen geschikte woning, 2012

Bron: WoON 2012; bewerking PBL

niet verhuizen, betekent dit dat een deel van hen uiteindelijk toch de stap naar een speciale ouderenwoning maakt. Oudere huishoudens (65-plus) die in een ouderenwoning wonen, zijn in de regel huurder; slechts 11 procent van hen is eigenaar van de woning. Buiten het ouderenwoningsegment ligt deze verhouding compleet anders: bijna 59 procent van de oudere huishoudens is huiseigenaar. Van alle 65-plussers die in een ouderenwoning wonen, woont ongeveer drie kwart in een nultredenwoning (WoON 2012). Een aanzienlijk deel van de ouderenwoningen is daarmee goed toegankelijk en heeft geen externe en interne trappen. Onderscheiden naar *alleen* de indicator ‘nultredenwoning’, blijkt ongeveer 41 procent van de 65-plus-huishoudens in een nultredenwoning te wonen. Conform de verwachting zijn het vooral de oudste huishoudens die in een dergelijke woning wonen. Van de jonge senioren woont een kwart in een nultredenwoning, tegenover meer dan de helft van de 85-plussers (WoON 2012). Tot slot blijkt uit onderzoek van De Klerk (2004) dat ruim 20 procent van de oudere huishoudens in een aangepaste woning woont; meestal gaat het hierbij om kleine aanpassingen.

Of een woning geschikt is om de oude dag te slijten, hangt niet alleen af van de woning zelf, maar ook van de directe woonomgeving. Met het ouder worden, nemen de woning en de directe woonomgeving een steeds belangrijker plaats in bij de dagelijkse activiteiten en de sociale contacten; vooral wanneer de gezondheid verslechtert en de actieradius afneemt (Filius 1993). Op hogere leeftijd worden voorzieningen in de directe woonomgeving, zoals buurtwinkels en openbaar groen, belangrijker. Dit blijkt duidelijk uit de wens om in de nabijheid van de toekomstige woning terecht te kunnen voor de

dagelijkse boodschappen. Zo wensen een kleine drie op de vier 75-plussers met verhuisplannen de dagelijkse boodschappen te kunnen doen binnen een straal van 500 meter van de woning; onder de verhuisgeneigde 55-minners geldt dit voor nog geen een op de vier (WoON 2012). Vooral op het platteland kan de met de leeftijd toenemende behoefte om winkels in de nabijheid te hebben dan ook knelpunten opleveren. Want aan een nultredenwoning zonder voorzieningen in de woonomgeving hebben ouderen niet zo veel (ANBO 2007: vi). Een aantal gemeenten hanteert bij de definitie van voor ouderen geschikte woningen ('seniorenwoning') daarom niet alleen criteria voor het ontwerp van de woning, maar ook omgevingscriteria, zoals de aanwezigheid van voorzieningen in de woonomgeving (Ipso Facto 2012).

Een woonomgeving die bij uitstek geschikt wordt geacht voor ouderen, is de zogenoemde woonzorgzone. De wijken in deze zone hebben een verhoogd niveau van ondersteunings-, welzijns- en zorgdiensten en relatief veel aangepaste of levensloopbestendige woningen. Het wonen in een dergelijke wijk stelt ouderen, en andere kwetsbare groepen, in staat zo lang mogelijk zelfstandig te blijven wonen. Hoewel er geen exacte cijfers voorhanden zijn, zijn woonzorgzones zowel te vinden in wijken die op een natuurlijke manier zijn vergrijsd, zoals Moerwijk in Den Haag en op diverse plekken in Spijkenisse, als in nieuwbouwwijken, zoals Leidsche Rijn in Utrecht en IJburg in Amsterdam (Van Rossum 2005).

Zijn er verschillen tussen autochtone en allochtone ouderen?

De woonsituatie van autochtone en niet-westerse allochtone 65-plussers verschilt aanzienlijk. Zo wonen de laatsten relatief vaak in een huurwoning; nog geen 16 procent van hen woont in een koopwoning, tegenover circa de helft van de autochtone en westerse allochtone 65-plussers (tabel 2.2). Hierdoor zal onder niet-westerse allochtonen het aandeel ouderen met overwaarde in de eigen woning door hypotheekaflossingen en eventuele waardevermeerderingen kleiner zijn dan onder allochtone ouderen. Dit bekent tevens dat zij vaker dan autochtone ouderen afhankelijk zijn van woningcorporaties als het gaat om woningaanpassingen (zie ook paragraaf 2.6). Niet-westerse allochtone 65-plussers wonen ook veel vaker in een appartement, maisonnette of bovenwoning dan autochtone ouderen. Vooral Surinaamse en Antilliaanse ouderen wonen vaak in een meergezinswoning; slechts 37 procent van hen woont in een eengezinswoning. Wat betreft de woningbezetting mogen oudere huishoudens zoals eerder gezegd vaak 'over-consumeerders' zijn, maar tabel 2.2 maakt duidelijk dat dit vooral opgaat voor autochtone ouderen (en westerse allochtone ouderen); niet-westerse allochtone ouderen wonen doorgaans minder ruim. Daarnaast wonen zij veel minder vaak in een woning die geschikt is om oud in te worden. Van de Turkse en Marokkaanse 65-plussers woont maar liefst 45 procent *niet* in een voor ouderen geschikte woning; onder autochtone 65-plussers geldt dit voor 31 procent. Turkse, Marokkaanse, Surinaamse en Antilliaanse ouderen moeten ook vaker dan autochtone ouderen de trap nemen om bij de voordeur te komen of om van de ene primaire ruimte naar de andere te komen (circa 75 versus 58 procent). Dit heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat veel niet-westerse allochtone ouderen in een portiekwoning wonen; portiekwoningen hebben als voordeel dat trappen binnenshuis

Tabel 2.2

Woonsituatie allochtone en autochtone 65-plussers naar herkomst, 2012 (in percentages)

	Autochtoon	Turks/ Marrokaans	Surinaams/ Antilliaans	Overig niet- westers	Westers
Woont...					
in een huurwoning	50	90	82	79	53
in een meergezinswoning	36	54	63	71	36
ruim tot zeer ruim	80	66	72	46	81
niet in een specifieke ouderenwoning	31	45	43	38	32
in een van de G4	9	39	52	36	13
in een aandachtswijk	2	32	20	3	4
En is...					
Ontevreden over woning	2	13	6	*	2
Ontevreden over woonomgeving	4	7	5	*	4

Bron: WoON 2012 en CBS (voor aandeel woonachtig in G4); bewerking PBL

* Te weinig observaties.

veelal ontbreken, maar het grote nadeel van dit soort woningen is dat de voordeur vaak moeilijk is te bereiken, vooral door het ontbreken van een lift (Nitsche & Suijker 2003). Dat zoveel niet-westerse allochtone 65-plussers huurder zijn en in een flat wonen, komt deels doordat zij voornamelijk in de vier grote steden wonen, waar de woningvoorraad vaker uit (meergezins)huurwoningen bestaat. Binnen de grote steden wonen zij voornamelijk in vooroorlogse, vroeg-naoorlogse en stadsvernieuwingswijken; wijken die bovendien relatief vaak kampen met leefbaarheidsproblemen (Nitsche & Suijker 2003; zie ook tabel 2.2). Bijna een derde van de 65-plussers van Turkse of Marokkaanse origine woont in een zogenoemde aandachtswijk, tegenover 3 procent van de autochtone 65-plussers. In deze aandachtswijken is sprake van een opeenstapeling van problemen, zoals een verloederde woonomgeving, kwalitatief minder hoogwaardige woningen, een hoge werkloosheid, een gemiddeld laag huishoudensinkomen, criminaliteit en gezondheidsproblemen (BZK 2010). Het is dan ook niet verwonderlijk dat Turkse en Marokkaanse 65-plussers doorgaans minder tevreden zijn over hun woning en woonomgeving dan autochtone 65-plussers (circa 13 versus 2 procent). De woontevredenheid onder Surinaamse en Antilliaanse ouderen wijkt minder af van die van autochtone ouderen. Dat neemt niet weg dat zowel de woning als de woonomgeving van niet-westerse allochtone ouderen over de hele linie genomen minder geschikt lijkt om oud in te worden dan die van de autochtone oudere huishoudens.

Tabel 2.3

Keuze voor een koopwoning van huurders én huiseigenaren verhuisd in de twee jaar voorafgaand aan het interview, naar leeftijdsklasse, in percentages

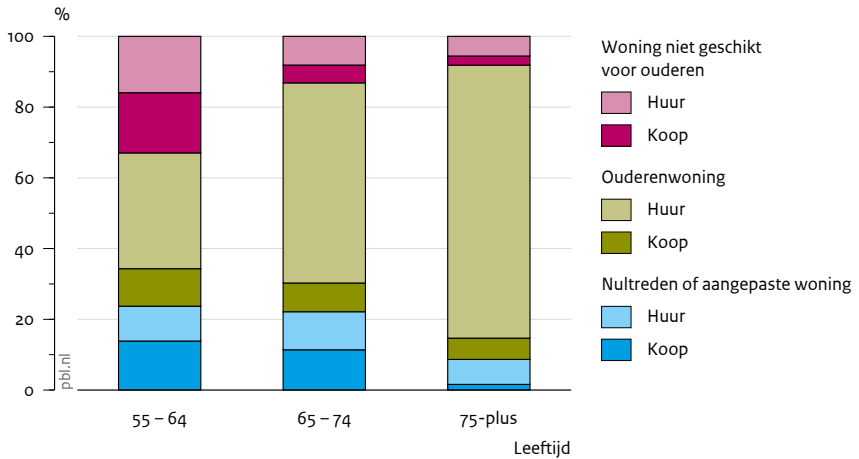
	1986-1990 (1990)	1990-1994 (1994)	1995-1998 (1998)	2000-2003 (2002)	2003-2006 (2006)	2006-2009 (2009)	2009-2012 (2012)
Jonger dan 55 jaar	50	51	50	55	55	56	47
55-64-jarigen	30	32	41	46	48	49	42
65-74-jarigen	19	17	23	30	34	32	25
75-plussers	11	7	9	13	21	15	10

Bron: WBO 1990-2002 en WoON 2006-2012; bewerking PBL

Als ouderen toch verhuizen, waar gaan ze dan naartoe?

Voor welke woningen kiezen 65-plussers als zij toch verhuizen? Een van de clichébeelden is dat als ouderen verhuizen, zij dan vaak een stap terug doen op de woningladder en vooral binnen of richting de huursector verhuizen (NIZW 2002). Dit beeld gaat vooral op voor 75-plussers: maar liefst 90 procent van de 75-plussers die in periode 2009-2012 zijn verhuisd, verkoos een huurwoning. Onder 55-64-jarigen geldt dit voor 58 procent; zij kiezen dus nog vrij vaak voor een (andere) koopwoning (tabel 2.3). Tabel 2.3 maakt duidelijk dat de huidige woningkeuze van verhuisde huishoudens vermoedelijk wordt gekleurd door de economische crisis, de crisis op de woningmarkt en de vele institutionele onzekerheden rondom huren en kopen. In de afgelopen decennia kozen oudere huishoudens bij verhuizing namelijk in toenemende mate voor een koopwoning. In de afgelopen jaren is deze opwaartse trend echter gestopt. Koos in de periode 2009-2012 circa 42 procent van de verhuisde 55-64-jarigen voor een koopwoning, in de periode 2003-2006 gold dit nog voor circa 48 procent. Deze trendbreuk valt bij alle leeftijdsgroepen te bespeuren. De vraag is of de in het verleden zichtbare trend van een toenemende populariteit van koopwoningen onder verhuisde oudere huiseigenaren opnieuw wordt voortgezet wanneer de woningmarkt weer uit het dal klimt. Desondanks gaan de meeste onderzoekers er voorsnog van uit dat de toekomstige ouderen vaker huiseigenaar zijn dan de ouderen van nu (zie paragraaf 2.4). Door de tijd heen is er wel een constant leeftijdspatroon waarbij de keuze voor kopen terugloopt naarmate mensen ouder zijn. Het leeftijdspatroon suggereert dat huurwoningen populairder worden naarmate mensen ouder worden. Toch wordt dit beeld vermoedelijk deels vertekend door een cohorteffect. Doorgaans verhuizen de meeste huishoudens namelijk niet tussen de huur- en koopsector maar binnen de huur- of koopsector: huurders verhuizen vaak opnieuw naar een huurwoning en huiseigenaren verhuizen vaak binnen de koopsector (zie bijvoorbeeld Clark & Dieleman 1996). In tegenstelling tot de 55-64-jarigen, hebben veel van de huidige 75-plussers tijdens hun wooncarrière nooit de stap richting de koopsector gemaakt (zie paragraaf 2.4). Dit kan ten dele verklaren waarom de huidige 75-plussers zoveel minder naar een koopwoning verhuizen dan 55-64-jarigen.

Figuur 2.8
Woningkeuze van verhuisde ouderenhuishoudens, 2012

Bron: WoON 2012; bewerking PBL

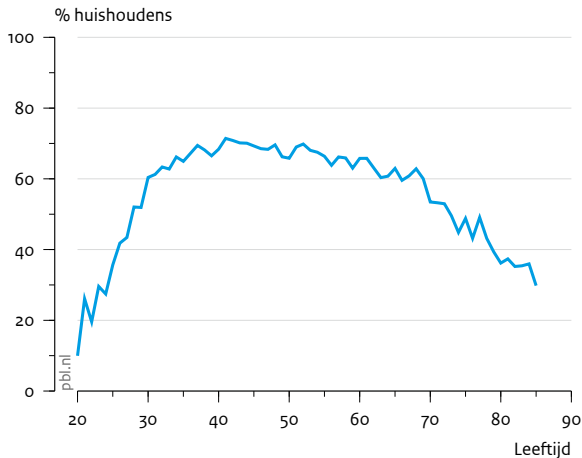
Als oudere huishoudens verhuizen, verkiezen zij vaak een woning die geschikt is om oud in te worden (figuur 2.8). Dit geldt vooral voor degenen die naar een huurwoning zijn verhuisd. Ter illustratie: van de naar een huurwoning verhuisde 55-64-jarigen is bijna drie kwart terechtgekomen in een voor ouderen geschikte woning. Bij degenen die naar een koopwoning zijn verhuisd, is dit aandeel slechts 59 procent. Dit beeld hangt ongetwijfeld samen met de samenstelling van de woningvoorraad: specifiek voor ouderen bestemde woningen alsook aangepaste en nultredenwoningen zijn vooral in de huursector te vinden. Van alle 55-64-jarigen die in de periode 2009-2012 zijn verhuisd, is circa twee derde terechtgekomen in een voor ouderen geschikte woning; onder 65-74-jarigen geldt dit voor 87 procent. Van de 75-plussers die zijn verhuisd, is minder dan 10 procent verhuisd naar een woning die niet specifiek geschikt is voor ouderen.

2.4 Eigenwoningbezit onder ouderen

Van huiseigenaar naar huurder?

Een regelmatig terugkerende redenering is, zoals gezegd, dat oudere huiseigenaren in de laatste fase van hun wooncarrière de bewerkelijke koopwoning inruilen voor een huurwoning; deze populaire gedachte vindt haar oorsprong in de levensloopbenadering van residentiële mobiliteit (Clark & Dieleman 1996; Morrow-Jones & Wenning 2005). De constatering dat ouderen minder vaak huiseigenaar zijn dan veertigers (figuur 2.9), wekt de suggestie dat veel huiseigenaren op hogere leeftijd inderdaad de eigen woning van de hand doen en naar een huurwoning verhuizen. Maar klopt deze gedachte wel? Dat

Figuur 2.9
Eigenwoningbezit naar leeftijd, 2012

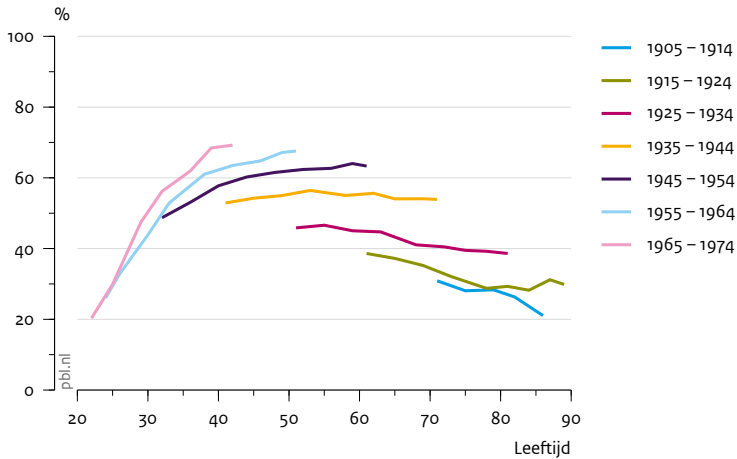

Bron: WoON 2012, gewogen naar huishoudens

ouderen minder vaak huiseigenaar zijn dan jongeren, kan namelijk ook gewoon betekenen dat de huidige generatie ouderen nooit de overgang naar de koopsector heeft gemaakt.

De relatie tussen leeftijd en eigenwoningbezit is minder eenduidig dan figuur 2.9 doet vermoeden. Dit wordt duidelijk wanneer het eigenwoningbezit in kaart wordt gebracht voor opeenvolgende geboortegeneraties op verschillende momenten in de tijd (zie figuur 2.10). Uit deze figuur blijkt dat van de generatie ouderen geboren in de periode 1925-1935 ongeveer 46 procent huiseigenaar was rond het eenenvijftigste levensjaar, tegenover circa 39 procent rond het negenenzeventigste levensjaar. Dit betekent dat het aandeel huiseigenaren onder deze pre-babyboomgeneratie over een periode van een kleine dertig jaar is afgenomen met circa 7 procentpunt. Het eigenwoningbezit neemt dus slechts langzaam af naarmate mensen ouder worden. Bovendien lijkt de geringe afname in het aandeel huizenbezitters onder de generaties geboren na 1915 op een gegeven moment, na het zeventigste levensjaar, te stokken. Dit beeld lijkt aan te sluiten bij de verwachting van Hooimeijer (2007) dat nieuwe generaties ouderen op latere leeftijd de overgang van koop naar huur gaan maken. Overigens is het goed mogelijk dat de geringe afname in het aandeel huizenbezitters wat is onderschat. Mensen die op hun vijftenzestigste een woning bezitten, hebben namelijk een lagere sterftেকans dan huurders (Knoef et al. 2012). Dit impliceert dat de samenstelling van de groep ouderen op hogere leeftijd selectiever wordt; de omvang van de groep oudere huurders neemt immers sneller af dan die van de groep oudere huiseigenaren. En dit betekent daarmee

Figuur 2.10
Aandeel huiseigenaren naar geboortecohort en leeftijd

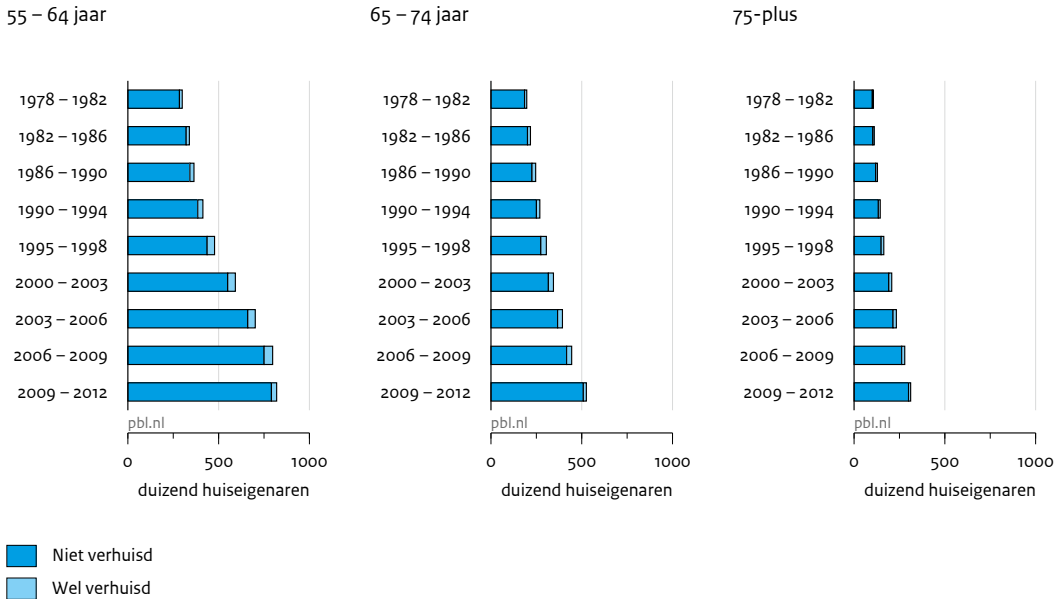
Bron: WBO 1981-2002 & WoON 2006-2012; bewerking PBL

NB Het gaat in deze figuur om de gemiddelde leeftijd van het geboortecohort, gewogen naar huishoudens.

ook dat de geringe daling in het eigenwoningbezit op hoge leeftijd mogelijk wat is vertekend.

Figuur 2.10 laat ook zien dat de nieuwe generatie ouderen vaker huiseigenaar is dan de ouderen van de pre-babyboomgeneratie. Ter vergelijking: in 1981 was slechts 30 procent van de 65-plussers eigenaar-bewoner, in 2012 is dit aandeel opgelopen tot 48 procent. Dat de pre-babyboomgeneratie rond het zestigste levensjaar minder vaak huiseigenaar is dan de generatie geboren in de periode 1935-1945, komt eenvoudigweg omdat deze generatie ouderen nooit de koopwoningmarkt heeft betreden. De generaties na hen hebben steeds meer kans gekregen om toe te treden tot de koopsector (Hooimeijer 2007), omdat de woningmarkt in de afgelopen decennia veel meer koopgeoriënteerd is geworden. Vlak na de Tweede Wereldoorlog werd de woningvoorraad gedomineerd door de particuliere huursector, met een aandeel van 60 procent. Slechts 28 procent van de woningvoorraad bestond uit koopwoningen (Conijn 2011). Om de grote woningnood in de eerste decennia na de oorlog op te lossen, werd ingezet op grootschalige bouw van gesubsidieerde woningen. Tot 1975 werden er jaarlijks meer huur- dan koopwoningen bij gebouwd (Clark & Dieleman 1996; Van der Schors et al. 2006). Aan het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw piekte het aandeel sociale huurwoningen op 40 procent. Sindsdien is de sociale huurwoningvoorraad geslonken tot circa 34 procent van de totale woningvoorraad, onder andere door het verkopen van sociale huurwoningen en door sloop, maar vooral door nieuwbouw van koopwoningen.

Figuur 2.11
Verhuisgedrag van huiseigenaren

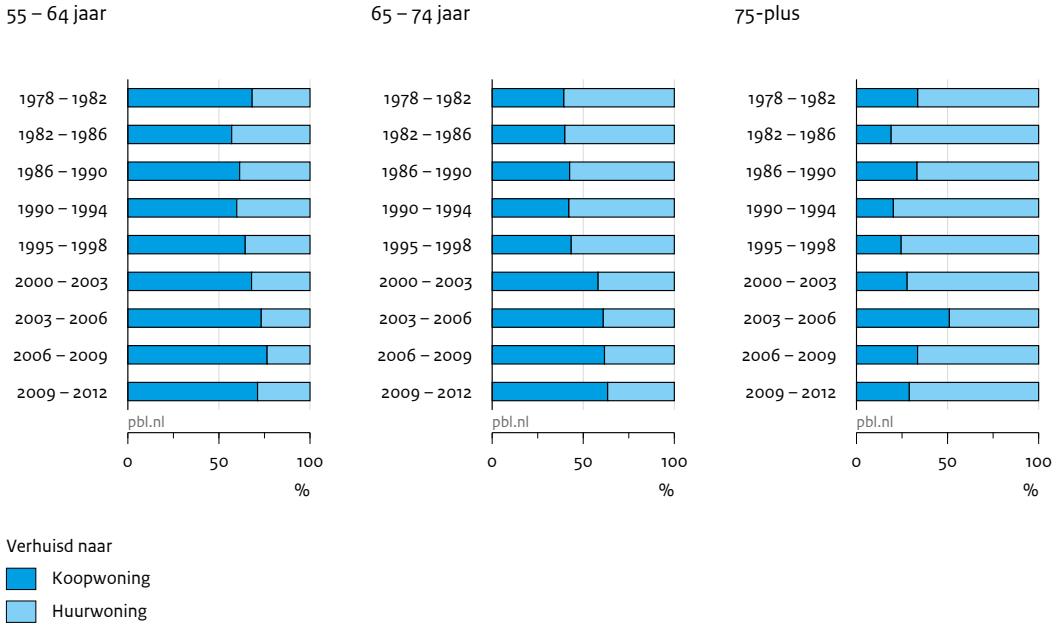
Bron: WBO 1981-2002 & WoON 2006-2012; bewerking PBL

Tegenwoordig wordt de woningvoorraad gedomineerd door de koopsector, met 60 procent in 2011 (Conijn 2011; vergelijk PBL 2010).

De vraag is uiteraard hoe het eigenwoningbezit onder ouderen zich in de komende jaren gaat ontwikkelen. Zoals Hooimeijer (2007: 32) aanstipt, is het voorspellen van het eigenwoningbezit naar leeftijd geen sinecure vanwege allerlei onzekerheden, variërend van fiscale regels rondom de hypotheekrenteaftrek tot ontwikkelingen in huizenprijzen. Toch voorzien onderzoekers dat ouderen in toenemende mate huiseigenaar worden (Haffner 2005; Hooimeijer 2007). Van Iersel et al. (2009) bijvoorbeeld, verwachten dat als de trend van de periode 2002-2006 doorzet, in 2025 56 procent van de 65-plussers huiseigenaar is, tegenover 46 procent in 2010. En Rouwendal (2009) acht het mogelijk dat het aandeel huiseigenaren onder 60-jarigen in de komende tien jaar boven de 60 procent uitkomt. Steeds meer mensen zullen dus oud worden in een koopwoning. Dit heeft niet alleen gevolgen voor de verhuiscapaciteit, maar ook voor de vermogenspositie van ouderen (zie ook hoofdstukken 1 en 5).

Hoewel uit figuur 2.10 blijkt dat een klein deel van de oudere huiseigenaren inderdaad op enig moment de koopsector verlaat, wordt het clichébeeld van oudere huiseigenaren die de koopsector *en masse* de rug toekeren niet gesteund door de feiten. Ten eerste verhuist het merendeel van de oudere huiseigenaren helemaal niet en worden de

Figuur 2.12
Woningkeuze van verhuisde oudere huiseigenaren

Bron: WBO 1981-2002 & WoON 2006-2012; bewerking PBL

meesten oud in hun eigen woning. In de periode 2009-2012 verhuisde slechts 3 procent van de oudere (65+) huiseigenaren (zie ook figuur 2.11). Ouderen, en zeker oudere huiseigenaren, zijn veelal alleen geneigd te verhuizen als daar een urgente noodzaak voor is, zoals het overlijden van de partner of een sterk verslechterde gezondheid (Chiuri & Jappelli 2006; Walker 2004; zie ook Feijten 2005). Overigens is het aantal verhuizingen onder oudere huiseigenaren in de loop der jaren wel wat toegenomen (figuur 2.11). Maar dat komt eerder doordat er vandaag de dag meer oudere huiseigenaren zijn dan vroeger (volume-effect) dan door veranderingen in het verhuisgedrag zelf.

Ten tweede geldt dat als oudere huiseigenaren al verhuizen, zij vrij vaak (en in toenemende mate) binnen de koopsector blijven (figuur 2.12). Zo'n 30 jaar geleden verkoos slechts een derde van hen opnieuw een koopwoning bij een verhuizing, maar in de periode 2009-2012 gold dit voor maar liefst de helft. Dit betekent dat er in de periode 2009-2012 naar schatting een kleine 14.500 koopwoningen beschikbaar zijn gekomen van oudere huishoudens die naar een sociale of geliberaliseerde huurwoning zijn verhuisd. Overigens is hier geen rekening gehouden met het feit dat een klein deel van de oudste huiseigenaren naar een zorginstelling is verhuisd.¹⁰ Figuur 2.12 laat zien dat 'neerwaarts' verhuizen eigenlijk vooral opgaat voor de 75-plus-huiseigenaren. De overgang van koop naar huur wordt dus pas op hogere leeftijd gemaakt, een patroon

dat ook in de Verenigde Staten is gevonden (Megbolugbe et al. 1997). In tegenstelling tot de 65-74-jarigen, waar een duidelijk toenemende populariteit van koopwoningen te bespeuren valt, lijkt de keuze voor huren of kopen onder verhuisde 75-plus-huiseigenaren nogal te fluctueren in de tijd (figuur 2.12). Deze fluctuaties kunnen evenwel te maken hebben met het geringe aantal verhuisde 75-plus-huiseigenaren in bepaalde enquêtejaren.¹¹

De mate waarin oudere huiseigenaren naar een huur- of een koopwoning verhuizen hangt niet alleen samen met de leeftijd, zoals we zojuist hebben gezien, maar ook met de prijsklasse van hun koopwoning (tabel 2.4).¹² Vergeleken met ouderen met een goedkope koopwoning (geschatte verkoopwaarde 218.000 euro of minder), verkiezen ouderen met een dure koopwoning (geschatte verkoopwaarde 283.000 euro of meer) vaker opnieuw een koopwoning. Zo verhuisde van de laatste groep ouderen maar liefst 62 procent naar een sociale huurwoning, tegenover slechts 17 procent van de oudere huiseigenaren met een dure koopwoning – van wie overigens bijna twee vijfde (39 procent) wederom naar een dure koopwoning verhuisde.

Daarnaast geldt dat hoe hoger het inkomen is, hoe vaker oudere huiseigenaren er bij verhuizing voor kiezen om binnen de koopsector te blijven (tabel 2.4). Meer dan de helft van de verhuisde oudere huiseigenaren met een hoog inkomen (meer dan 43.000 euro per jaar) verkoos een dure koopwoning. De gemeenplaats dat welgestelde ouderen hun ruime, bewerkelijke koopwoning inruilen voor een luxe, compacte huurwoning met alle denkbare service, lijkt daarmee inderdaad niet op te gaan (Van Iersel et al. 2009: 58). Het zijn vooral de minder welgestelde huiseigenaren die uitwijken naar de huursector. Dit kan ook eigenlijk niet anders. De sociale huursector (met huurwoningen tot de liberalisatiegrens) is immers minder goed toegankelijk voor midden- en hogere inkomens, zeker nu woningcorporaties sinds 2011 verplicht zijn 90 procent van de vrijkomende sociale huurwoningen toe te wijzen aan lagere inkomens (33.614 euro in 2011; voor meer informatie over deze regeling zie Eskinasi et al. 2012). Oudere huiseigenaren met een inkomen van modaal tot anderhalf keer modaal zijn in de afgelopen jaren beduidend minder vaak naar een sociale huurwoning verhuisd. Kwam in de periode 2006-2009 nog een derde terecht in een sociale huurwoning, in de periode 2009-2012 gold dit voor slechts 10 procent (WoON 2009; WoON 2012). Een onderzoek onder Amsterdamse senioren heeft uitgewezen dat ongeveer 40 procent van alle 65-plussers zichzelf moet zien te redden; daar doet een medische of sociale urgentie niets aan af (Van der Molen 2011).

Tot slot blijkt dat oudere huiseigenaren die hun eigen gezondheid als goed tot zeer goed bestempelen, veel vaker binnen de koopsector blijven dan degenen die hun eigen gezondheid als minder goed ervaren (tabel 2.4). Mogelijk kan dit verband verklaren waarom 75-plussers, die vaak kampen met een tanende gezondheid, vaker naar een huurwoning uitwijken.

Een ander stereotype beeld is dat ouderen op een gegeven moment hun eengezinswoning inruilen voor een appartement (zie bijvoorbeeld NIZW 2002). Voor de 65-plus-huiseigenaren klopt dit beeld inderdaad. Van de oudere huiseigenaren die in de periode 2009-2012 zijn verhuisd, woonde het merendeel in een eengezinswoning (circa

Tabel 2.4
Woningkeuze van verhuisde 65-plus-huiseigenaren in de periode 2009-2012, in percentages

	Sociale huur	Geliberaleerde huur	Goedkope koop	Middel-dure koop	Dure koop	Totaal verhuisd (100%)**	% Verhuisd op totaal
<i>Prijsklasse vorige koopwoning:</i>							
Onbekend	28	18	25	22	7	6.600	-
Goedkoop	59	24	2	8	7	5.200	-
Middelduur	29	27	16	17	11	7.500	-
Duur	17	16	3	25	39	9.100	-
<i>Inkomensklasse:</i>							
< 33.614 euro	45	24	10	12	9	18.600	4
33.614 - 43.000 euro*	2	25	6	50	17	3.900	2
> 43.000 euro	3	8	16	21	51	6.000	3
<i>Ervaren gezondheid:</i>							
(Zeer) goed	22	23	12	19	24	18.900	3
Minder goed	47	17	10	19	7	9.500	4
Totaal	30	21	11	19	19	28.400	3

Bron: WoON 2012; bewerking PBL

* Voor de middeninkomens is de woningkeuze met enige onzekerheid omgeven vanwege het geringe aantal ongewogen observaties (N = 30);

** Aantal gewogen cases, afgerond op honderdtallen;

- Niet beschikbaar;

Prijsklasse vorige koopwoning is alleen bekend voor degenen die recent zijn verhuisd.

90 procent). Bij de verhuizing verruilde bijna twee derde de eengezinswoning voor een appartement of flat. Het merendeel van de verhuisde oudere huiseigenaren ruild de eengezinswoning in voor een woning die geschikt is om oud in te worden. Binnen deze groep koos wederom twee derde voor een specifieke ouderenwoning en een kleine 30 procent voor een nultredenwoning. Slechts een minderheid (12 procent) van de verhuisde oudere huiseigenaren heeft de eengezinswoning ingeruild voor een woning die niet specifiek geschikt is om oud in te worden. Bezien vanuit de veronderstelde hiërarchie dat eengezinswoningen hoger op de 'wooncarrièreladder' staan dan meergezinswoningen, lijken 65-plus-huiseigenaren dus inderdaad een stapje terug te doen wanneer zij verhuizen (zie ook Hooimeijer et al. 1986; Van Iersel et al. 2009). Tot

slot is het merendeel van de verhuisde oudere huiseigenaren kleiner gaan wonen: ruim drie op de vier ouderen hebben woonoppervlakte ‘ingeleverd’ en een kleine drie op de vier zijn verhuisd naar een woning met minder kamers.

De overwaarde als appeltje voor de dorst?

Een van de actuele discussies over de vergrijzing betreft de vraag of de overwaarde in de eigen woning kansen biedt voor de financiering van onder andere zorgkosten (zie bijvoorbeeld Bovenberg 2012; Schnabel 2012). Vanwege allerlei bezuinigingen, bijvoorbeeld op de AWBZ, zullen ouderen steeds vaker een groter deel van de zorgkosten uit eigen zak moeten betalen, aldus Hans André de la Porte, woordvoerder van Vereniging Eigen Huis in *de Volkskrant* (18 januari 2013). Met het vermogen dat vastzit ‘in de bakstenen’ kunnen de kosten voor zorg, maar ook eventuele woningaanpassingen worden betaald.

Een soortgelijk geluid viel in 2012 ook te beluisteren onder een groep van vooraanstaande economen: ‘De overheid zal in toenemende mate een beroep gaan doen op de eigen verantwoordelijkheid van mensen om ouderenzorg zelf te betalen. Dat vereist dat de overheid bezitsvorming bevordert in plaats van mensen aanmoedigt om zich in de schulden te steken. De eigen woning kan zo beter gaan functioneren als extra oudedagsvoorziening waardoor mensen op hogere leeftijd een minder groot beroep hoeven te doen op allerlei inkomensafhankelijke (en eventueel vermogensafhankelijke) voorzieningen (zoals de Wmo en de AWBZ) en fiscale toeslagen (zoals de zorgtoeslag)’ (DSF & Universiteit Tilburg 2012: 5). Later in 2012 werd na een pleidooi van de Vereniging Eigen Huis in het rapport *Het pensioen staat als een huis* de Taskforce Verzilveren opgericht, met steun van de Rijksoverheid. Deze Taskforce, die bestaat uit financiële partijen (waaronder pensioenfondsen), maatschappelijke organisaties en het ministerie van Binnenlandse Zaken, verkent de mogelijkheden en belemmeringen om de overwaarde in het eigen huis in te zetten als aanvulling op het pensioeninkomen en voor de financiering van ouderenzorg. Deze verkenning heeft recentelijk geresulteerd in de rapportage *Eigen haard is zilver waard* (Broer & Croon 2013). Maar hoe realistisch is de gedachte dat oudere huiseigenaren daarvoor de overwaarde willen en kunnen gaan inzetten? Rekenen de betrokken partijen zich niet al te rijk? Kijkend naar de omvang van het vermogen dat ouderen in de eigen woning hebben zitten, lijkt van ‘te rijk rekenen’ geen sprake. Volgens Mulder en Tang (2012) hebben 65-plussers gemiddeld meer dan 200.000 euro aan overwaarde in het huis zitten. Deze overwaarde komt tot uiting in het verschil tussen de marktwaarde van de woning en de nog uitstaande hypotheeksom. Leidelmeijer et al. (2011) laten zien dat onder 75-plussers de overwaarde is opgelopen tot een gemiddelde van tegen de 80 procent van de ingeschatte verkoopwaarde van de woningen, ofwel zo’n 250.000 euro. Deze overwaarde is ontstaan doordat in de loop van de bewoning de waarde van hun woning sterk is gestegen en oudere huishoudens vaak het overgrote deel van de hypotheek hebben afgelost (Thomese & Rouwendal 2011; Toussaint 2010). De hoogte van deze overwaarde wordt overigens, in de huidige conjunctuur en onder de huidige trend van woningwaardedalingen, enigszins gedempt.

Op welke wijze kan het vermogen in de eigen woning worden vrijgespeeld? Dit kan in de eerste plaats door te verhuizen naar een goedkopere koopwoning of een huurwoning. Vooral in regio's waar overdruk is en waar de prijzen sterk zijn gestegen, kan de overgang naar huur aantrekkelijk zijn omdat er dan relatief veel vermogen kan vrijvallen (Hooimeijer 2007). Een tweede mogelijkheid is het aangaan van een zogenaemde opeethypotheek (*reversed mortgage*, Toussaint 2010). Dit zijn hypotheekleningen op de overwaarde van het huis. Door het ophogen van de hypotheek wordt de overwaarde liquide gemaakt en kan het vermogen dat eerder vastzat 'in de bakstenen' worden besteed aan wonen, zorg of andere consumptieve doeleinden (Haffner 2005). De nieuwe hypotheeklening wordt afgelost uit de verkoopsom van het huis op het moment dat de oudere huiseigenaar de woning verkoopt of komt te overlijden (Financiën 2012). Een derde mogelijkheid om de overwaarde vrij te spelen is door de woning te verkopen aan een woningcorporatie of een vastgoedmaatschappij en deze vervolgens weer terug te huren. Een variant op deze constructie is de 'woonrechtvariant', waarbij de woning wordt verkocht tegen een lagere verkoopprijs in ruil voor het levenslang mogen blijven wonen in de woning zonder huur te betalen (zie bijvoorbeeld Schellekens 2003; Torenstad Verzilverd Wonen 2012). Een bijkomend voordeel van 'verkopen en dan weer huren' is dat het onderhoud en andere lasten die doorgaans zijn verbonden aan een eigen woning, worden overgenomen door de woningcorporatie (Van Iersel et al. 2009).

Oudere huiseigenaren hebben in theorie dus verschillende mogelijkheden om het opgebouwde vermogen in de woning te verzilveren. Maar willen ze dit wel? Zowel Nederlandse als buitenlandse studies laten zien van niet. Het vermogen in de eigen woning wordt, ook op hoge leeftijd, nauwelijks geconsumeerd (zie voor Nederland: Haffner 2005; Schilder 2012; voor diverse Europese landen: Alegre & Pou 2009; Toussaint 2010; voor de Verenigde Staten: Fisher et al. 2007; Venti & Wise 1989). Verwachtingen omtrent het 'opeten' van het vermogen zijn geënt op zogenaamde *Life Cycle Models* (zie bijvoorbeeld Fisher et al. 2007; Haffner 2005; Schilder 2012). De basisgedachte achter deze levenscyclusmodellen is dat mensen hun consumptie gelijkmatig proberen te verdelen over hun leven. De gelijkmatige ontwikkeling wordt bereikt door te sparen (vermogen op te bouwen) als het jaarlijks besteedbare inkomen de consumptie-uitgaven overtreft, en te ontsparen (vermogen te onttrekken) als het bedrag aan consumptieve bestedingen groter is dan het inkomen (Haffner 2005). Op grond hiervan valt te verwachten dat mensen gaan ontsparen wanneer zij met pensioen gaan, omdat pensionering doorgaans een negatief effect heeft op het inkomen. In de praktijk blijkt ontsparen echter nauwelijks te gebeuren. Oudere huiseigenaren willen doorgaans niet verhuizen en staan bovendien vaak weinig positief tegenover het aangaan van een 'opeethypotheek' (Toussaint 2010). Volgens Van Iersel et al. (2009) zou de meerderheid van de oudere huiseigenaren (62 procent) een aanbod van 'verzilverd wonen' dan ook beslist afslaan. In het algemeen beschouwen mensen het vermogen in de eigen woning als een appeltje voor de dorst en zetten ze dat liever niet in om woningaanpassingen en de zorg van de 'oude dag' te betalen (Haffner 2005). Een andere reden waarom oudere huiseigenaren het vermogen in de eigen woning liever niet willen

consumenten, is dat zij dit willen nalaten aan hun kinderen (Fisher et al. 2007; Toussaint 2010).

Maar ook al zouden oudere huiseigenaren hun overwaarde willen verzilveren, dan nog is het de vraag of dit ook kan. In de praktijk blijkt het namelijk erg lastig te zijn om de overwaarde in de eigen woning vrij te spelen als een oudere niet wil verhuizen (VWS 2012). Of, zoals Mulder en Tang (2012) betogen: het eigen huis is als een spaarpot waar je wel iets in kunt stoppen, maar waar je het geld vervolgens nauwelijks meer uit krijgt (zie ook Broer & Croon 2013). Dit komt mede door de recentelijk aangescherpte regels voor hypotheekverstrekking en door de dalende huizenprijzen, waardoor het onzeker is of de overwaarde die oudere huiseigenaren nu hebben er over een aantal jaar nog steeds is (Roelofs 2012). En hoewel er financiële producten zijn om de overwaarde te verzilveren, is de markt klein. Mogelijk hebben oudere huiseigenaren weinig behoefte aan extra liquide middelen vanwege de relatief hoge pensioenen en het uitgebreide zorgstelsel (Financiën 2012). En als ze al behoefte hebben aan extra liquide middelen, dan spreken ze mogelijk eerder het vermogen uit spaar- en beleggingstegoeden aan. Veel oudere huiseigenaren hebben immers vermogen boven de vrijstellingsgrens van 21.139 euro (in 2012) in de box voor sparen en beleggen (hoofdstuk 1). Voor degenen die meer behoefte zullen hebben aan extra inkomsten, zoals oudere huiseigenaren met een laag pensioeninkomen, zijn er juist geen interessante producten op de markt (Mulder & Tang 2012).

Een andere reden waarom partijen zich niet (te) rijk moeten rekenen, is dat de toekomstige oudere huiseigenaren mogelijk minder overwaarde hebben dan de ouderen van nu. Deze verwachting is gestoeld op twee ontwikkelingen. Ten eerste hebben oudere huiseigenaren steeds vaker nog een hypotheekschuld (tabel 2.5). In 1986 was maar liefst 71 procent van de 65-74-jarige huiseigenaren vrij van hypotheekschuld; in 2012 gold dit nog voor slechts 34 procent. Ook Rouwendal (2006) laat zien dat het percentage eigenwoningbezitters zonder hypotheek onder 50-65-jarigen in de loop van de tijd is afgenomen.

Deze ontwikkeling hangt samen met de invoering van de aflossingsvrije hypotheek in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw. Financierden oudere huiseigenaren in het verleden vaak hun woning met een lineaire dan wel annuïteitenhypotheek, de huidige oudere huiseigenaren hebben vaker een (al dan niet gedeeltelijke) aflossingsvrije hypotheek. Ter illustratie: in 1994 hadden circa drie op de vier 65-plus-huishoudens met een hypotheek een zogeheten conservatieve hypotheek (zonder aflossingsvrije en/of beleggingscomponenten); in 2012 gold dit voor slechts 11 procent van de oudere huiseigenaren. Dit betekent ook dat de woonlasten rondom of na pensionering, die gepaard gaat met dalende inkomsten, waarschijnlijk toenemen omdat de hypotheekrenteaf trek op de (deels) onafgeloste hypotheek na 30 jaar komt te vervallen. Op de lange termijn slaat deze trend uiteraard weer om, nu vanaf 2013 de hypotheekrente alleen nog bij een op basis van annuïteiten gefinancierde hypotheek fiscaal mag worden afgetrokken (VVD & PvdA 2012). Hierdoor daalt de populariteit van aflossingsvrije hypotheeken vermoedelijk drastisch. Daarbij moet wel worden bedacht dat een aanzienlijk deel van de huiseigenaren die tussen 2030 en 2040 met pensioen gaan, hun woning vóór 2013 heeft gekocht en gefinancierd met een (al dan niet

Tabel 2.5

Oudere huiseigenaren zonder hypotheekschuld, in percentages van alle huiseigenaren

	1986	1990	1994	1998	2002	2006	2009	2012
55-64-jarigen	47	43	37	26	19	16	17	17
65-74-jarigen	70	68	63	54	43	40	37	34
75-plussers	88	84	82	71	68	68	64	57

Bron: WBO 1986-2002 & WoON 2006-2012; bewerking PBL

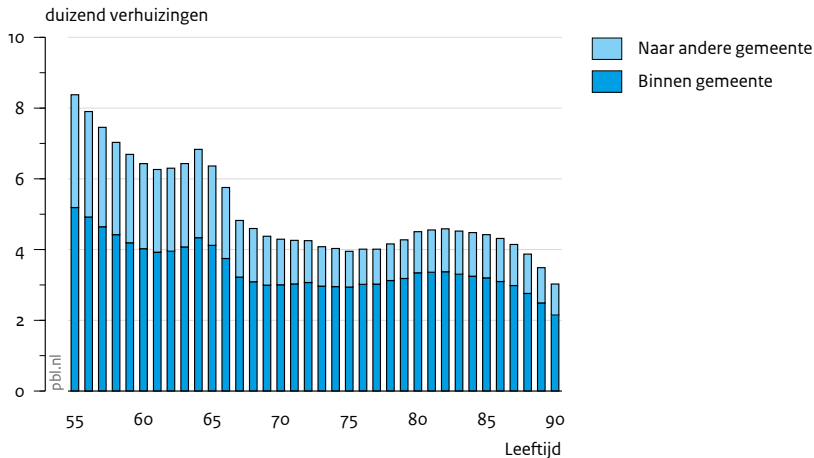
gedeeltelijke) aflossingsvrije hypotheek.¹³ Als de huidige dertigers en veertigers niet alsnog overgaan tot het aflossen van de hypotheek, hebben niet alleen de aankomende maar ook latere generaties oudere huiseigenaren vaker een hypotheekschuld dan de oudere huiseigenaren van nu.

Ten tweede hebben toekomstige oudere huiseigenaren waarschijnlijk minder overwaarde dan de huidige oudere huiseigenaren doordat de waardeontwikkeling van woningen stagneert. De huizenprijzen stijgen niet meer zo snel en zijn in de afgelopen jaren zelfs fors gedaald. Het is de vraag of dit in de nabije toekomst weer gaat aantrekken (Haffner & Van Dam 2011). De waardeontwikkeling zal bovendien regionaal en lokaal sterk uiteenlopen. Het is onwaarschijnlijk dat de nieuwe generatie ouderen in staat is het vermogen in de eigen woning te verdubbelen, zoals dat in de jaren negentig gebeurde (Haffner 2005). De overwaarde in de woning die toekomstige 65-plussers hebben, ontstaat naar alle waarschijnlijkheid vooral door aflossingen en in veel mindere mate door stijgende huizenprijzen, zoals dat in het verleden het geval was (Mulder & Tang 2012).

De combinatie van aflossingsvrije hypotheekconstructies en stagnerende en zelfs dalende huizenprijzen maakt dat het opbouwen van overwaarde op de woning geen uitgemaakte zaak meer is voor jongere generaties (Schilder & Conijn 2012). En dit beperkt de mogelijkheden tot het aangaan van ‘opeethypotheek’ op oudere leeftijd. In plaats van een pensioenvoorziening of potentieel ‘appeltje voor de dorst’ kan het eigen huis een loden last worden, vooral in krimpregio’s waar de huizenprijzen dalende zijn (SER Noord-Nederland 2010).

Tot slot moet worden bedacht dat Nederlandse ouderen, in tegenstelling tot ouderen in veel andere Europese landen, vooralsnog in groten getale een woning huren (Toussaint & Elsinga 2010). Deze grote groep oudere huurders heeft geen vermogen opgebouwd, en juist van hen kan worden verwacht dat ze behoefte hebben aan extra liquide middelen, zeker als ze een laag pensioen hebben (Financiën 2012). Daarmee is sprake van een paradox: degenen die op papier de mogelijkheden hebben om vermogen vrij te spelen, lijken daar geen behoefte aan te hebben; degenen die deze behoefte wel hebben, hebben de mogelijkheden niet.

Figuur 2.13
Verhuizingen van ouderen naar bestemming, 2011

Bron: CBS; bewerking PBL (gecorrigeerd voor gemeentelijke herindelingen)

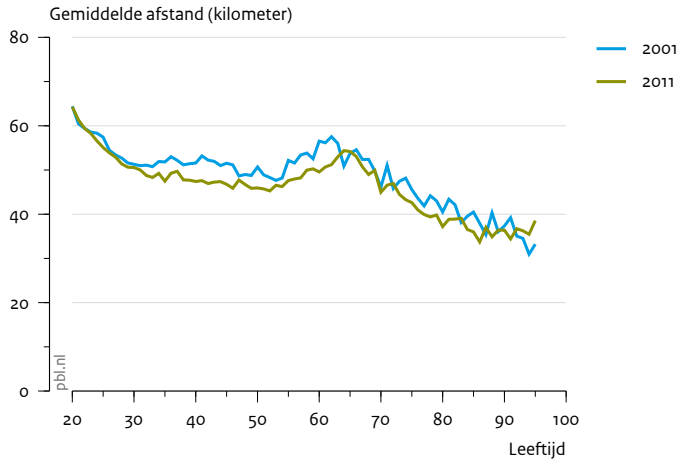
2.5 De roltrap 'af': van stad naar land?

In hoeverre voldoen ouderen aan het beeld dat zij na hun arbeidzame leven verlangen naar 'rust' en 'ruimte' en om die reden geneigd zijn na hun pensionering de stad te verruilen voor een meer landelijke omgeving (zie bijvoorbeeld Van der Meer 2006)? Of zoals het in de volksmond ook wel wordt genoemd, gaan 'drenthenieren'? Lokale overheden zien de veronderstelde migratie van welgestelde ouderen die afkomen op de rust, ruimte en lagere huizenprijzen ook wel als kans voor een 'vitaal platteland' (LNV 2004; Van Wissen 2008). De gedachte daarachter is dat 'pensioenmigranten' de krimp van plattelandsgemeenten kunnen tegengaan. Maar, zo stelt Van Wissen (2008) terecht, is dat wel een reëel perspectief? Want evenals bij de andere stereotype beelden die er rondom het woongedrag van ouderen zijn, zijn ook bij deze gedachte nogal wat kanttekeningen te plaatsen.

Oudere langeafstandsmigranten: minderheid binnen een minderheid

Zoals we al eerder stelden, verhuist het gros van de ouderen gewoonweg niet, ook niet na pensionering (vergelijk Manting & Vernooij 2007). En van de minderheid die verhuist, verhuist het merendeel binnen de eigen gemeente (figuur 2.13). Zo verhuisden in 2011 circa twee van de drie verhuisde 65-jarigen binnen de gemeentegrenzen; ter vergelijking: van de twintigers die in dat jaar verhuisden, bleef slechts 55 procent binnen de eigen gemeente wonen. Ouderen verhuizen niet alleen vaak binnen de eigen gemeente, maar blijven bij een verhuizing zelfs vaak binnen de eigen buurt wonen; dit geldt in het bijzonder voor de alleroudsten: bleef van de recent verhuisde 65-74-jarigen

Figuur 2.14
Verhuissafstand bij verhuizingen naar andere gemeente

Bron: CBS; bewerking PBL

circa 43 procent binnen de eigen buurt wonen, bij de recent verhuisde 85-plussers is dat aandeel zelfs 55 procent (WoON 2012).

Als ouderen al verhuizen en daarbij de eigen gemeente verlaten, doen ze dat bovendien vaak over een geringe afstand (zie ook Rogers 1992) en kiezen ze meestal voor een woning in een naburige gemeente. De afstand waarover buitengemeentelijk wordt verhuisd, neemt daarbij af met toenemende leeftijd (figuur 2.14). Ouderen die over een lange afstand verhuizen, vormen dan ook een ‘minderheid binnen een minderheid’ (Cribier 1975: 362). Het zijn vooral de jongeren die over een grote afstand verhuizen, vanwege baanveranderingen of de start van een studie aan een hogeschool of universiteit in de grote (studenten)steden (Feijten & Visser 2005). De periode van grote stappen in de arbeidscarrière is na het vijfenveertigste levensjaar meestal wel voorbij, alsook de kans dat mensen een baan accepteren op een afstand die te groot is voor dagelijkse pendel (Feijten & Visser 2005). Mensen van middelbare leeftijd hebben bovendien, zeker als ze kinderen hebben, vaak meer locatiespecifiek kapitaal opgebouwd dan jongeren, waardoor ze zich doorgaans sterker verbonden voelen met de eigen directe leefomgeving (VROM 2009). Dit beperkt de ruimtelijke mobiliteit van deze groep (Latten & Kooiman 2011).

Hoewel de gemiddelde verhuissafstand onder ouderen gering is, valt daarin wel een duidelijke ‘opleving’ te bespeuren in de aanloop naar de pensioengerechtigde leeftijd (figuur 2.14). In de loop van de tijd is de kleine ‘pensioenpiek’ in de gemiddelde afstand waarover wordt verhuisd, dichterbij de officiële pensioengerechtigde leeftijd komen te

liggen (figuur 2.14). Dit hangt vermoedelijk samen met de verminderde mogelijkheden om voortijdig met pensioen te gaan. Ondanks de opleving in de gemiddelde verhuisafstand rondom pensionering, lijkt het fenomeen pensioenmigratie in en binnen Nederland qua omvang vrij gering te zijn. Nederland is uiteraard ook een klein land waardoor, bijvoorbeeld in vergelijking met Frankrijk of Duitsland, de klimatologische variaties miniem zijn en de landschappelijke variatie kleiner (Filius 1993). Daarnaast geldt dat Nederlands dichtstbevolkte gebied, de Randstad, een groot 'groen hart' heeft, alsook een lange kuststrook, wat de wens om over lange afstand te verhuizen kan inperken (Hooimeijer et al. 1993).

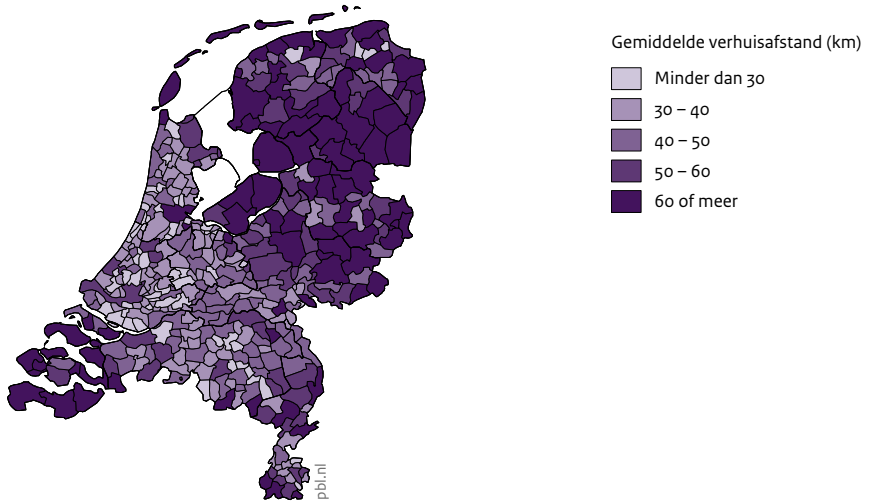
Mede vanwege de geringe afstanden in Nederland is het wellicht ook helemaal niet nodig om te verhuizen. De afstand van de kust tot de grens in het oosten van Nederland (zeg van Zandvoort tot Losser in Overijssel) is immers circa 190 kilometer, ongeveer twee uur rijden met de auto; ouderen kunnen dan ook vrij gemakkelijk (mits de gezondheid en financiële middelen dat toelaten) in een aantrekkelijke omgeving verpozen door dagjes en weekendjes weg (hoofdstuk 3). Recreatieve mobiliteit (zoals dagtochten, vakanties en seizoensmigratie) kan dan ook een alternatief vormen voor permanente migratie voor diegenen die niet over een lange afstand willen verhuizen (McHugh 1990; zie ook Bell & Ward 2000). Seizoensmigratie draagt alle kenmerken in zich van permanente migratie, behalve dat ze niet permanent is (Kroust 1983). In plaats van over lange afstand te verhuizen, kiezen ouderen er in dat geval voor om een deel van de tijd door te brengen in een (eigen of gehuurd) vakantiehuisje in landschappelijk aantrekkelijke regio's of aan de kust.

Het verschijnsel 'drenthenieren' mag dan klein zijn, het bestaat wél. Figuur 2.15 laat zien dat veel 65-plussers die naar Drentse gemeenten verhuizen, naar Nederlandse maatstaven van ver komen. Gemiddeld genomen zijn degenen die zich in Drenthe hebben gevestigd, verhuisd over meer dan 80 kilometer. Ook gemeenten in Zeeland, Oost-Flevoland, Zeeuws-Vlaanderen en delen van Groningen en Friesland trekken (jonge) senioren van ver aan. Dit beeld wordt waarschijnlijk wel gekleurd door het fenomeen retourmigratie (zie ook Van Wissen 2008). 'Pensioenmigranten' zijn in dat geval eenvoudigweg retourmigranten die terugkeren naar de gemeente of streek waar ze ooit zijn geboren dan wel opgegroeid (Elbersen 2001; Smeulders et al. 2009; Swart 2007; Vergoossen 1983).

Gaan de ouderen van straks vaker over grote afstand verhuizen dan de ouderen van nu? Volgens Hooimeijer (2007) wel. Door de toegenomen geografische afstand tot kinderen en ruimere vakantie-ervaringen in binnen- en buitenland, is er een groeiende groep ouderen die verhuist of wil verhuizen naar gebieden die op grote afstand van de huidige woning liggen (Hooimeijer 2007). Ook het toenemende opleidingsniveau en de toenemende welvaart kunnen ertoe leiden dat de toekomstige ouderen vaker over lange(re) afstanden verhuizen dan de huidige ouderen (zie bijvoorbeeld Hooimeijer et al. 1993; Van Iersel et al. 2009).

Toch lijkt de veronderstelling dat de ouderen van straks mobieler zijn dan de ouderen van nu, vooralsnog vooral op te gaan voor alledaagse verplaatsingen en vrijetijdsverplaatsingen (zie hoofdstukken 3 en 4) en niet zozeer voor de residentiële

Figuur 2.15
Verhuissafstand van 55- tot 75-jarigen naar vestigingsgemeente, 2011

Bron: CBS; bewerking PBL

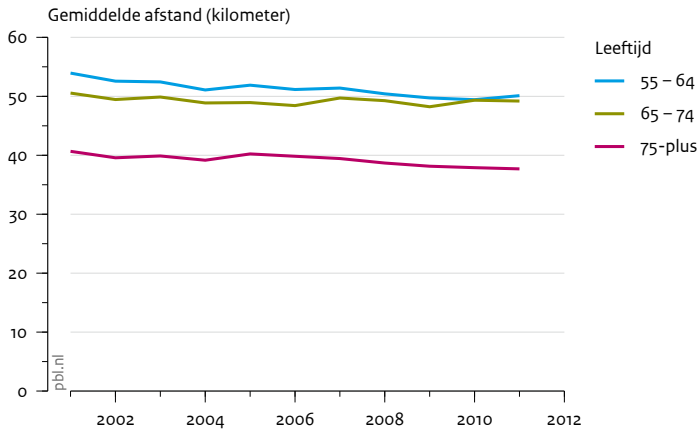
mobiliteit. Ouderen zijn in de afgelopen jaren namelijk niet over grotere afstanden gaan verhuizen (figuur 2.16). Onder de 55-64-jarigen en 75-plussers is de gemiddelde verhuissafstand zelfs wat afgenomen in de afgelopen jaren. Afgezien van wat kleine fluctuaties, lijkt het leeftijds patroon in de gemiddelde verhuissafstand over de tijd behoorlijk stabiel.

Hoewel ouderen steeds mobieler zijn, meer financiële middelen hebben en een grotere geografische kennis, geven de huidige ontwikkelingen voorlopig geen aanleiding om te verwachten dat de ouderen van straks over steeds grotere afstanden gaan verhuizen. Wel is het zo dat er in de toekomst eenvoudigweg meer ouderen zijn, en dat er daarom meer langeafstandsverhuizingen zijn te verwachten rondom de pensioengerechtigde leeftijd. Redenerend vanuit de honkvastheid van ouderen en de kennis dat degenen die verhuizen dat veelal over een geringe afstand doen, bestaat er in Nederland dan ook geen potentiële markt voor ‘seniorensteden’, en al helemaal niet op een schaal vergelijkbaar met die van de *Sun Cities* in de Verenigde Staten (Heins 2005; VROM 2009).

Van stad naar land?

Verhuizen ouderen hoe dan ook wel van de steden naar het platteland, conform de ‘drenthenieren’-gedachte? In de literatuur wordt inderdaad gewezen op een samenhang tussen ruimtelijk woongedrag en levensfase. Op jonge leeftijd trekken veel mensen naar de steden toe voor een opleiding of werk. Alhier ontwikkelt hun carrière zich vervolgens in een rap tempo en vooral veel sneller dan wanneer zij in hun eigen regio waren

Figuur 2.16
Verhuisafstand bij verhuizingen naar andere gemeente

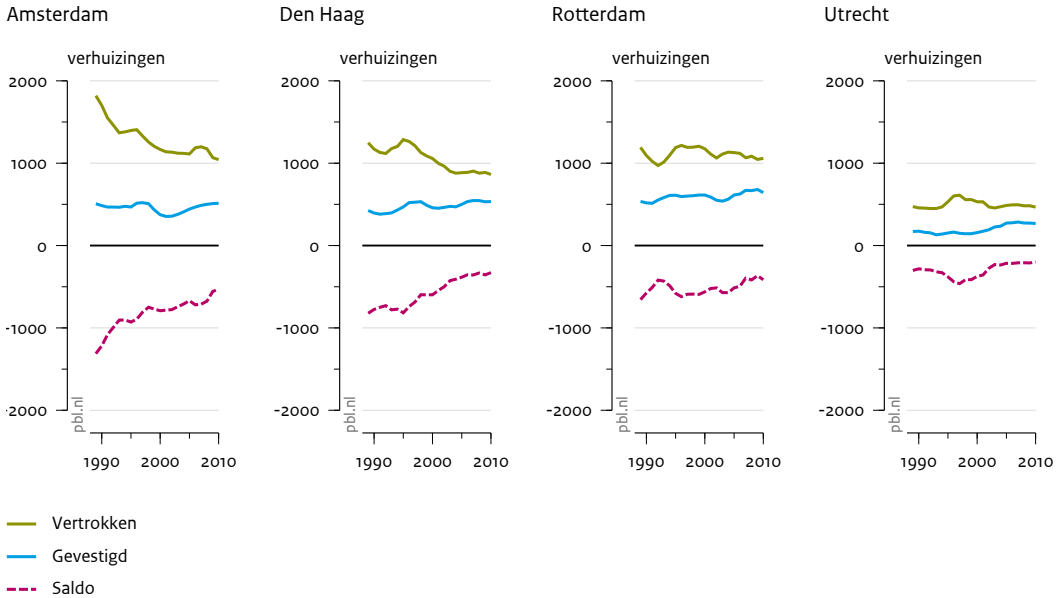

Bron: CBS; bewerking PBL

gebleven; dit wordt ook wel het ‘roltrapeffect’ genoemd (Fielding 1993). Met het aanbreken van een nieuwe levensfase, bijvoorbeeld met de komst van kinderen of een aanstaande pensionering, stappen zij weer van de ‘roltrap’ af. De stad maakt plaats voor het kindvriendelijker woonklimaat van het suburbane ommeland of voor het platteland, met zijn rurale idyllische kenmerken als rust, ruimte en groen. Dit verschijnsel kan worden uiteengelegd in *push*- en *pull*-factoren: *push*-factoren als leefbaarheidsproblemen in de steden, en *pull*-factoren als rust, ruimte en groen in rurale gebieden (Van Dam et al. 2003; 2005; Elbersen 2001). Doorgaans worden (groot)stedelijke woonmilieus wat minder geschikt geacht voor ouderen vanwege de kenmerken van de woningvoorraad. Zo zijn deze woningen vaak kleiner, kwalitatief minder goed en, als het gaat om portiekwoningen, minder makkelijk aan te passen als ouderen te kampen krijgen met lichamelijke gebreken (Fokkema 1996; Van der Meer 2006).

Overeenkomstig bovenstaand patroon, zijn de tien grootste gemeenten van Nederland te karakteriseren als vertrekgemeente (CBS-verhuisstatistieken). Deze gemeenten zien jaarlijks meer 65-plussers vertrekken dan er zich vestigen. Sinds 2000 is dit patroon ook zichtbaar in Almere, een stad waar van ‘oudsher’ juist een vestigingsoverschot van 65-plussers was. Overigens zien ook Zoetermeer en Nieuwegein, groeigemeenten buiten de top 10 van grote gemeenten, tegenwoordig meer 65-plussers gaan dan komen. In de vier grootste gemeenten lijkt het saldo van vestiging en vertrek in de afgelopen decennia wel minder negatief te zijn geworden (figuur 2.17). Vooral in Amsterdam en Den Haag lijkt hierbij op het eerste oog sprake te zijn van een vrij gestage afname: steeds minder 65-plussers verlaten de stad. Maar in diezelfde periode zagen deze gemeenten ook het aantal inwonende 65-plussers dalen; per 1.000 65-plussers is

Figuur 2.17
Verhuissaldo voor 65-plussers

Bron: CBS; bewerking PBL

alleen in Amsterdam het vertrek van 65-plussers afgenomen. Ook in de andere top 10-gemeenten lijkt het vertrek van 65-plussers niet noemenswaardig te zijn afgenomen in de afgelopen decennia. Er zijn dus geen duidelijke aanwijzingen dat ouderen steeds minder zijn geneigd de grote steden de rug toe te keren, een patroon dat overigens wél is gevonden in Frankrijk (Bonvalet & Ogg 2007).

Hoewel de grote steden duidelijk vertrekgemeenten zijn, is het te kort door de bocht om te stellen dat grote steden niet aantrekkelijk zijn voor ouderen. Er verhuizen immers ook jaarlijks ouderen naar de grote steden toe, en dit aantal lijkt toe te nemen (figuur 2.17), vooral in Utrecht, al zal hierbij ook sprake zijn van een volume-effect. Volgens Hooimeijer (2007) zijn het vooral de welgestelde en actieve ouderen die naar de stad toe trekken (vergelijk Bos et al. 2011). De trek van ouderen van het platteland naar de stad kan duiden op het ontbreken van geschikte woningen, zoals appartementen en zorgvoorzieningen in het landelijk gebied (Heins 2005; Keers et al. 2004). Op het functionele niveau van (gezondheids)zorg hebben steden in dat opzicht meer te bieden dan dorpen (Van der Meer 2006). Als de verhuissaldi worden uitgesplitst naar stedelijkheid van de gemeente, is er inderdaad niet alleen in zeer sterk stedelijke gemeenten, maar ook in landelijke gemeenten een negatief verhuissaldo onder ouderen. Mogelijk sluiten deze gemeenten, beide om andere redenen, minder goed aan bij de woonbehoeften van ouderen.

Tabel 2.6

Gewenst woonmilieu onder verhuiscandidate 65-plussers* naar huidig woonmilieu, 2012, in procenten

Huidig \ Gewenst	Centrum-stedelijk	Buiten-centrum	Groen-stedelijk	Centrum-dorps	Landelijk wonen
Centrum-stedelijk	86	4	6	5	0
Buiten-centrum	4	84	5	4	3
Groen-stedelijk	8	10	78	3	1
Centrum-dorps	0	2	1	95	3
Landelijk wonen	4	3	1	12	80

Bron: WoON 2012; bewerking PBL

* Van alle 65-plussers wil circa 14 procent binnen twee jaar verhuizen.

Maar in hoeverre vervuilen de vertrekkende ouderen nu de stad voor het platteland? Diverse studies laten inderdaad zien dat er ouderen van de steden naar het platteland verhuizen, bijvoorbeeld van de grote steden in de Randstad naar Zeeland en Drenthe (Barink & Hooimeijer 1988; Van der Meer 2006; zie ook Swart 2007). Volgens Van der Meer (2006) verhuizen vooral jonge, welgestelde senioren vanuit verstedelijkte gebieden naar plattelandskernen in perifere landsdelen. Ook uit een eigenanalyse op gemeentelijke en regionale verhuisgegevens van het CBS blijkt dat de Veluwe, Leiden en de Bollenstreek, Noord-Drenthe en de Kop van Noord Holland jaar in jaar uit meer ouderen aantrekken dan dat ze zien vertrekken.

Toch moet het stereotype beeld van ouderen die de stad vervuilen voor het platteland, worden genuanceerd. Ten eerste geldt dat als 65-plus-huishoudens naar een ander type woonmilieu willen verhuizen, zij vooral weg willen van de 'extremen' (tabel 2.6): degenen die sterk stedelijk wonen, willen vaak minder stedelijk gaan wonen, en degenen die landelijk wonen, willen minder landelijk gaan wonen. Zo wil van degenen die landelijk wonen circa 12 procent naar een centrum-dorps woonmilieu verhuizen. Ten tweede zijn ouderen als groep ondervertegenwoordigd in urbaan-rurale verhuizingen. Slechts 7 procent van alle huishoudens die willen verhuizen vanuit een stedelijk woonmilieu (centrum-stedelijk en buiten-centrum) naar een ruraal woonmilieu (landelijk of centrum-dorps) betreft een 65-plus-huishouden (WoON 2012). Een aanvullende analyse op het Sociaal Statistisch Bestand van het CBS laat zien dat van de mensen die tussen 1999 en 2005 vanuit de vier grootste steden of vanuit de (middel) grote gemeenten behorend tot de G31 zijn verhuisd naar het platteland, slechts 4 à 5 procent ouder was dan 65 jaar (in 1999). Het zijn dus vooral de jongere huishoudens die van de stad naar het platteland verhuizen (Van Dam & Heins 2000).

Ondanks alle anekdotiek van pensioenmigratie en 'drenthenieren' vormen ouderen die over lange afstand van de stad naar het platteland verhuizen dus een zeer kleine

minderheid binnen een kleine minderheid. Er is geen massale uittocht van pensioenmigranten vanuit verstedelijkte gebieden naar mooie, aantrekkelijke plattelandskernen in perifere landsdelen (Harts 2009). En er zijn geen aanwijzingen dat dit in de toekomst anders zal zijn dan vandaag de dag.

2.6 De gevolgen van vergrijzing voor de woningmarkt en de resulterende opgaven

Wat zijn nu de gevolgen van de vergrijzing en het specifieke woongedrag van ouderen voor de woningmarkt? Vaak wordt bij de gevolgen gewezen op een toenemende behoefte, en daarmee een toenemend tekort, aan voor ouderen geschikte woningen. Een dergelijk tekort wordt soms al snel vertaald naar een nieuwbouwopgave (zie bijvoorbeeld ANBO 2012). Deze vertaling is enigszins verrassend omdat ouderen zo honkvast zijn. In de wetenschap dat veel ouderen in hun woning willen blijven wonen, ook bij een afnemende mobiliteit en stijgende zorgbehoefte, is de grootste opgave eerder een aanpassings- dan een nieuwbouwopgave. De vergrijzing gaat ook ingrijpen op de vraag- en aanbodverhoudingen op de woningmarkt. Hoe, dat is afhankelijk van de regionale woningmarktdruk en de vraag of de vergrijzing gepaard gaat met demografische krimp.

Bij de vertaling van de gevolgen in opgaven geldt dat het Rijk zich bovenal opstelt als systeemverantwoordelijke. Het Rijk zorgt voor de randvoorwaarden, neemt waar nodig belemmeringen weg en stimuleert initiatieven. De precieze beleidsontwikkeling en uitvoering worden overgelaten aan gemeenten en andere partijen, zoals woningcorporaties, zorginstellingen en projectontwikkelaars (Tweede Kamer 2006; VROM-Raad 2005). Veel gemeenten hebben al specifiek beleid voor ouderenhuisvesting, variërend van het stellen van eisen aan de realisatie van levensloopbestendige woningen tot het instellen van woon-zorgcomplexen en woonservicezones. In de uitvoering van het beleid werken gemeenten daarbij vaak samen met woningcorporaties en zorgaanbieders, en in mindere mate met projectontwikkelaars (Ipsa Facto 2012). Verantwoordelijkheden worden ook steeds meer naar de burger verschoven, waarbij het uitgangspunt dat burgers zich sterk maken voor 'traditionele' overheidstaken past bij de gedachte van 'de energieke samenleving' (Hajer 2011; STAMM 2012). De ruimtelijke opgaven die de vergrijzing voor de woningmarkt met zich brengt, liggen dan ook niet meer automatisch bij de Rijksoverheid. Integendeel zelfs.

De 'nultreden' voorbij: toenemende behoefte aan ouderenwoningen

De huidige generatie ouderen woont veel meer dan de vorige langer zelfstandig, ook bij een afnemende mobiliteit en een toenemende zorgbehoefte. Maar ouderdom komt onherroepelijk met gebreken, en op een gegeven moment met andere behoeften (zie ook hoofdstuk 1; SEV & Aedes 2012). De vergrijzing in combinatie met het door de overheid ingezette zorgbeleid van extramuralisering betekent dan ook een toenemende behoefte aan woningen die geschikt zijn om oud in te worden.

Afgezet tegen het aanbod, wordt doorgaans een toenemend tekort aan voor ouderen geschikte woningen geconstateerd (zie bijvoorbeeld Van Galen & Willems 2011; Sogelée & Brouwer 2003). Tot voor kort werd ervan uitgegaan dat er jaarlijks 36.000 tot 40.000 geschikte woningen extra bij moeten komen om het (in 2009) bestaande tekort van zo'n 87.000 woningen en het toenemende tekort weg te werken (Van Galen & Willems 2011; BZK 2011). Zulke constatering worden soms vrij letterlijk vertaald in een nieuwbouwoopgave, bijvoorbeeld door de ANBO (2012): "Er moeten 36.000 tot 40.000 seniorenwoningen bijgebouwd worden". Volgens Van Galen en Willems (2011) kan meer dan de helft van de opgave worden gerealiseerd met nieuwbouw. Overigens werd daarbij nog niet expliciet rekening gehouden met de stagnatie in de nieuwbouwproductie door de kredietcrisis en de crisis op de woningmarkt. In het licht van de huidige nieuwbouwproductie lijkt de jaarlijkse opgave van circa 40.000 woningen dan ook een onhaalbare kaart (ANBO 2012). Gezien de grote gehechtheid van ouderen aan de eigen woonomgeving, en het gegeven dat het ontbreken van aanbod in de gewenste (vaak huidige) buurt een van de belangrijkste redenen is waarom 65-plus-huishoudens die wel willen verhuizen dat nog niet hebben gedaan, dient nieuwbouw bij voorkeur binnen vergrijsde woonbuurten plaats te vinden.

Hoewel veel ouderen bij een verhuizing kiezen voor een woning die geschikt is om oud in te worden (zie paragraaf 2.3) en zij ook relatief vaak voor een nieuwbouwwoning kiezen¹⁴, verhuist het merendeel van de ouderen helemaal niet. In de wetenschap dat veel ouderen in hun woning willen blijven wonen, óók wanneer zij minder mobiel worden en hun vitaliteit afneemt (WoON 2012; zie ook SEV & Aedes 2012), lijkt de voornaamste opgave daarom eerder een aanpassingsopgave te zijn dan een nieuwbouwoopgave. Van Galen en Willems (2011) becijferen dat per saldo zo'n 275.000 woningen van de totale woningvoorraad in aanmerking komen voor verbouw; theoretisch is met de inzet van dit instrument ruim drie kwart van de totale opgave op te vullen. Ook eengezinswoningen kunnen met beperkte ingrepen levensloopbestendig worden gemaakt (VROM-Raad 2005). Volgens De Zeeuw (2007) is het dan ook pertinent onjuist te veronderstellen dat de bestaande voorraad in Vinex-wijken ongeschikt is om oud in te worden.

De huidige bouwvoorschriften bieden meer vrijheid om de woning te veranderen en een uitbouw is steeds gemakkelijker te realiseren. En de mogelijkheden om de woningvoorraad geschikt te maken voor bewoning door ouderen zijn zowel in de huur- als in de koopsector te vinden. Maar het grootste potentieel aan seriematig en tegen beperkte investeringen aan te passen woningen ligt in de huursector (VROM 2010a). Daarbij wordt in het bijzonder gekeken naar de woningcorporaties, die vanuit hun volkshuisvestelijke taak hun woningen zo levensloopbestendig mogelijk moeten bouwen en inrichten (VNG & Aedes 2010).

Corporaties hebben vooral een belangrijke taak om geschikte en aangepaste woonruimte aan te bieden aan de omvangrijke groep ouderen met een laag pensioen en weinig tot geen eigen vermogen (BZK 2011). Zeker in de vier grote steden gaat het hierbij in het bijzonder om niet-westerse allochtone ouderen. Niet alleen omdat deze vanwege hun inkomen vaak zijn aangewezen op de sociale huursector, maar ook omdat hun

woonsituatie doorgaans minder geschikt is om oud in te worden dan die van autochtone ouderen (zie paragraaf 2.3). Uiteraard maken corporaties al vele jaren hun woningaanbod geschikt(er) voor ouderen (Aedes 2011). Voor corporaties zijn zulke investeringen ook 'rendabeler' dan voor particuliere huiseigenaren, omdat vrijkomende huurwoningen weer verhuurd kunnen worden aan een ander (ouder) huishouden.

Maar de toekomstige ouderen zijn vaker huiseigenaar dan de ouderen van nu. Dit betekent dat de aanpassingsopgave in toenemende mate gaat verschuiven van de corporaties naar de oudere huiseigenaren zelf. Onderzoek laat echter zien dat de huidige oudere huiseigenaren doorgaans weinig bereid zijn te investeren in hun woning en in woningaanpassingen die ze niet direct noodzakelijk achten (voor Nederland zie SEV 2012; VNG & Aedes 2010; voor de Verenigde Staten zie Davidoff 2004). Mogelijk speelt hier ook mee dat dergelijke investeringen in de eigen woning niet of nauwelijks een waardeverhogend effect hebben. Ter illustratie: de huidige generatie oudere huiseigenaren wil alleen investeren in kleinere aanpassingen tot ongeveer 1.000 euro. Dit terwijl de totale kosten van het aanpassen van een doorsnee eengezinswoning worden geraamd op circa 21.000 euro. Vooral het vergroten of verplaatsen van de badkamer (8.600 euro) en het aanbrengen van een traplift (8.500 euro) zijn grote kostenposten (SEV & Aedes 2012: 31). Gemeenten vergoeden deels vaak de kosten voor aanpassingen in het kader van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) (VNG & Aedes 2010). De vergrijzing gaat dan ook waarschijnlijk gepaard met een toenemend beslag op de gemeentelijke Wmo-budgeten door aanvragen voor fysieke aanpassingen van de woning (zie ook Ministerie van BZK 2011). In sterk vergrijsde gemeenten is een dergelijke toename nu al zichtbaar (Aedes 2011; VNG & Aedes 2010). Gezien de toenemende druk op de gemeentelijke Wmo-budgeten – ook door de overheveling van taken vanuit de Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten (AWBZ) naar de Wmo (VVD & PvdA 2012) – en de trend van een terugtrekkende Rijksoverheid en daarmee een groter beroep op de zelfredzaamheid van burgers, worden oudere huiseigenaren vermoedelijk steeds vaker aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid voor het aanpassen van hun woning.

Een interessante en al in paragraaf 2.4 opgeworpen vraag is in hoeverre de overwaarde in de eigen woning kan worden ingezet ter financiering van de woningaanpassingen. Het ministerie van BZK (2011) wijst daarbij op de grotere investeringsmogelijkheden van de toekomstige oudere huiseigenaren. Een groot deel van hen heeft vermogen opgebouwd in de eigen woning, zo is de redenatie. Onzeker is echter of de ouderen van straks net zo veel overwaarde zullen hebben opgebouwd als de huidige ouderen (zie paragraaf 2.4). Afgezien van een eventuele financiële tegemoetkoming vanuit de Wmo, hebben gemeenten verder doorgaans weinig grip op individuele huiseigenaren. Wel kunnen zij oudere huiseigenaren stimuleren om zelf (tijdig) noodzakelijke woningverbeteringen aan te pakken. Dit kan bijvoorbeeld door gerichte voorlichting, informatieverstrekking en praktische en persoonsgebonden adviezen (VNG & Aedes 2010). Het ministerie van BZK (2011) ziet in 'slimme technologieën' (domotica) een kans om het aanbod aan voor ouderen geschikte woningen te vergroten. Hoewel deze vandaag de

dag vrij eenvoudig in woningen zijn te integreren met hulp van draadloze apparatuur en netwerken, wordt domotica op dit moment nog maar in beperkte mate toegepast (BZK 2011; VROM-Raad 2005). Mogelijk heeft dit deels te maken met de kosten, want goedkoop is domotica niet. In 2007 konden de kosten om een woning uit te rusten met een volledig 'smart home'-pakket – inclusief telemedicine, videocommunicatie en woningautomatisering – oplopen tot zo'n 3.500 euro per woning (Hulsebos 2007). Zeker in de koopsector is het, gezien de geringe investeringsbereidheid van oudere huiseigenaren, de vraag of zij zulke investeringen gaan doen. Daartegenover staat dat de babyboomgeneratie positiever kan staan tegenover 'smart home'-achtige toepassingen, omdat zij – in tegenstelling tot de huidige ouderen – meer vertrouwd zijn met informatietechnologie en draadloze toepassingen. Dit kan het draagvlak voor domotica vergroten. Bovendien mag worden verwacht dat dergelijke toepassingen en apparatuur in de toekomst goedkoper worden.

Naast het aanpassen van woningen en nieuwbouw, kan een deel van de opgave ook worden gerealiseerd door het bijplaatsen van zorgsteunpunten in woonbuurten. Vanuit een zorgsteunpunt kan zorg of verpleging worden geleverd aan ouderen die in de buurt ervan wonen, waardoor zij langer zelfstandig in de eigen woning kunnen blijven wonen (De Klerk 2004). Vooral het plaatsen van zorgsteunpunten bij flats heeft een groot effect op de opgave, omdat vanuit één zorgsteunpunt in potentie veel huishoudens kunnen worden bediend (Van Galen & Willems 2011). Logischerwijze gaat diezelfde redenering ook op voor het plaatsen van zorgsteunpunten in wijken die flink zijn vergrijsd of gaan vergrijzen.

Bij het instellen van (kleine of grotere) zorgsteunpunten werken gemeenten samen met andere partijen, zoals woningcorporaties, zorginstellingen en welzijnsorganisaties. Corporaties kunnen daarbij investeren in het maatschappelijk vastgoed waarin het zorgsteunpunt kan worden huisvest. Het is evenwel mogelijk dat woningcorporaties hier een terugtrekkende beweging gaan maken door het besluit van de Europese Commissie inzake staatssteun aan woningcorporaties (Aedes 2011). Voorheen konden corporaties deze activiteiten financieren met borging door het Waarborgfonds Sociale Woningbouw (WSW). Na het besluit van de Europese Commissie is dit laatste alleen nog mogelijk als het maatschappelijk vastgoed vervolgens ook wordt verhuurd aan een niet-gouvernementele organisatie of aan openbare instellingen die daadwerkelijk een maatschappelijk doel beogen. Als woningcorporaties gezondheidscentra willen bouwen waarin ook huisartsen en/of therapeuten komen te werken, komen zij niet meer in aanmerking voor borging (Janssen 2011; Tweede Kamer 2011). Dit brengt hogere financieringskosten teweeg en kan corporaties ervan weerhouden te investeren in zorgsteunpunten.

Ook valt er nog 'winst' te behalen door het daadwerkelijk toewijzen van voor ouderen geschikte woningen aan ouderen (Van Galen & Willems 2011). In 2012 wordt circa 37 procent van alle voor ouderen geschikte woningen bewoond door een jonger huishouden (Van Galen & Willems 2011; Kullberg & Ras 2004). Volgens de VROM-Raad (2005) is het echter twijfelachtig of stringenter toewijzen van voor ouderen geschikte

woningen tot het gewenste resultaat leidt. Niet alleen omdat mutaties afhankelijk zijn van een aantrekkelijk woningaanbod voor potentiële vertrekkers, maar ook omdat een deel van de mutaties in de koopsector plaatsvindt. Daarbij moet worden bedacht dat de toekomstige generatie ouderen veel welvarender is dan de vroegere generatie ouderen. Juist vanwege hun hogere inkomen, kan een aanzienlijk deel van de huursector voor hen minder toegankelijk zijn, omdat woningcorporaties tegenwoordig 90 procent van de sociale huurwoningen moeten toewijzen aan de doelgroep: de lagere inkomensgroepen.

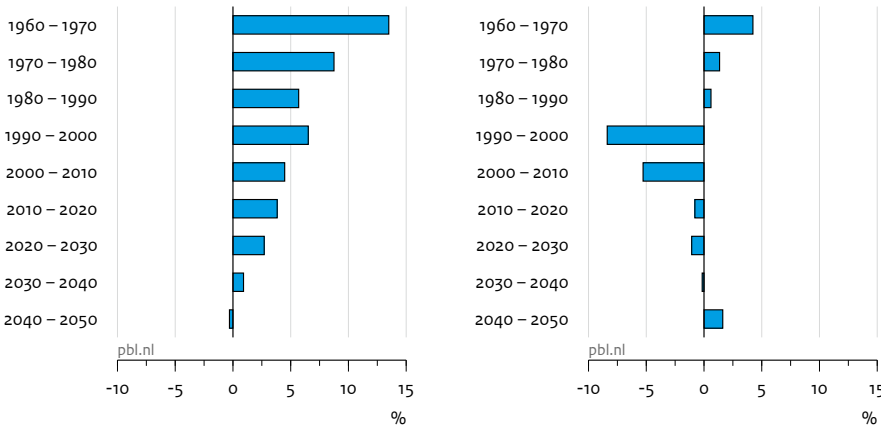
Tot slot geldt als kanttekening dat de opgave (qua omvang en invulling) verschilt tussen stad en platteland. Hoewel plattelandsgebieden ook in de toekomst tot de meest vergrijsde gebieden gaan behoren, zal het *aantal* ouderen het sterkst toenemen in de steden (zie ook hoofdstuk 1). De grote steden staan getalsmatig dus voor een aanzienlijk grotere opgave dan plattelandsgemeenten. Naarmate de grootstedelijke woningvoorraad voor een groter deel bestaat uit appartementen en flats, behelst de opgave mogelijk een minder grootschalige aanpassingsopgave en ligt de uitdaging meer in kleinere woningaanpassingen en het geschikt maken van de woonomgeving, bijvoorbeeld door het strategisch bijplaatsen van zorgsteunpunten. Appartementen en flats zijn immers doorgaans al redelijk levensloopgeschikt, of zijn (zeker wanneer het niet gaat om portiekwoningen) vrij eenvoudig geschikt te maken (VNG & Aedes 2010). Op het platteland behelst de opgave niet alleen het geschikt maken van woningen of het op kleine schaal bijbouwen van geschikte woningen, maar vooral ook het organiseren van zorg aan huis. Vooral op het platteland kan de afstand om zorg aan huis te leveren al snel te groot worden en het draagvlak te klein. Wanneer ouderen minder mobiel en meer zorgbehoevend worden, kan al snel een verhuizing in het vizier komen naar een centrale dorpskern of nabijgelegen stad waar meer zorgmogelijkheden zijn. Maar niet noodzakelijkerwijs. Het een en ander hangt ook af van de ontwikkeling, acceptatie en toepassing van nieuwe technologieën, zoals e-health en domotica, of de oprichting van zorgcoöperaties. Een mooi voorbeeld van het laatste is te vinden in het ruim 2.000 zielen tellende dorpje Hoogeloon. Nadat zorginstellingen aangaven het draagvlak te klein te vinden, richtten de dorpelingen zelf een zorgcoöperatie op voor het behoud van wonen, welzijn en zorg. In combinatie met ‘modern nabuurschap’ waarbij nog actieve ouderen kwetsbare ouderen helpen (Harkes 2012), hoeven ouderen niet meer automatisch te verhuizen wanneer zij meer zorg nodig hebben (STAMM 2012). De wijze waarop de zorg (ruimtelijk) is georganiseerd (geconcentreerd, gespreid dan wel gebiedsgericht) kan dus doorwerken op het verhuisgedrag van ouderen. Op een nog lager schaalniveau kunnen ouderen ook overgaan tot het gezamenlijk inkopen van zorg en het onderling organiseren van hulp waardoor ze – ook bij een toenemende zorgbehoefte – in hun eigen vertrouwde omgeving oud kunnen worden (Aedes-Actiz 2012). Door burgerinitiatieven, zelfbeheer en zorgcoöperaties waarbij burgers zelf hun wonen, welzijn en zorg organiseren (op het platteland maar ook in de stad), kunnen ouderen tot op hoge leeftijd thuis blijven wonen. De rol van de overheid is daarbij ondersteunend: met kennis, kunde en (aanpassing van) regelgeving draagt de overheid bij aan het faciliteren van dergelijke veelbelovende initiatieven (zie ook Hajer 2012).

Figuur 2.18

Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op aantal verhuizingen

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

Bron: CBS; bewerking PBL

Vergrijzing draagt bij aan stagnatie in de doorstroming op de woningmarkt

Een van de gangbare gedachten is dat de vergrijzing de dynamiek in de doorstroming op de woningmarkt afremt (BZK 2011; Hooimeijer 2007; Hooimeijer et al. 1986; Leidelmeijer et al. 2011; VROM 2010a). Hoewel de vergrijzing inderdaad gepaard gaat met een geringere verhuisdynamiek (zie verderop in deze paragraaf), lijkt het grootste effect van de veranderende bevolkingsopbouw naar leeftijd op de ontwikkeling in het aantal verhuizingen echter al lang en breed te zijn neergedaald (figuur 2.18). Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw nam de groei in het aantal berekende verhuizingen af als gevolg van de veranderende bevolkingsopbouw naar leeftijd, om midden jaren tachtig om te slaan in krimp.¹⁵ Deze ‘stille revolutie’ valt te verklaren doordat rond deze periode het gros van de babyboomgeneratie zich in de stabiele, tweede levensfase bevond, waarin slechts mondjesmaat wordt verhuisd. Want ouderen mogen dan wel weinig verhuizen, de grootste afname in de verhuismobiliteit vindt plaats tussen het dertigste en veertigste levensjaar (zie ook paragraaf 2.2; figuur 2.3). Vooral de ‘ver-middelbaring’ van het grote cohort babyboomers heeft, meer nog dan de vergrijzing, effect gehad op de ontwikkeling in het aantal verhuizingen. Figuur 2.18 laat tot slot ook zien dat het aantal verhuizingen logischerwijze oploopt met de bevolkingsgroei.¹⁶

Hoewel het grootste effect van de veranderende bevolkingsopbouw naar leeftijd op het aantal verhuizingen al in de afgelopen twintig jaar is neergedaald, draagt de vergrijzing – conform de gangbare redeneerlijn – wel bij aan een geringere verhuisdynamiek.

Tabel 2.7

Top 10 van de meest en minst vergrijsde gemeenten en bijbehorende verhuisdynamiek*, 2011

Meest vergrijsd	Aandeel 65-plussers	Verhuisdynamiek
Laren (NH)	26,5	11,1
Rozendaal	25,1	5,6
Haren	24,7	7,3
Bergen (NH)	24,0	6,8
Bloemendaal	23,7	6,0
Valkenburg aan de Geul	23,3	7,6
Sluis	23,2	7,7
Rheden	23,2	8,1
Renkum	23,2	8,2
Heemstede	23,1	6,2
Totaal sterk vergrijsde gemeenten (> 20,8% 65-plussers)	22,4	7,5
Minst vergrijsd	Aandeel 65-plussers	Verhuisdynamiek
Renswoude	11,4	7,0
Lelystad	11,4	9,5
Pijnacker-Nootdorp	11,3	6,0
Groningen	11,2	17,1
Amsterdam	11,0	13,0
Utrecht	9,8	13,7
Houten	9,6	7,1
Zeewolde	9,4	7,2
Almere	7,7	9,1
Urk	7,6	5,5
Totaal weinig vergrijsde gemeenten (< 12,6% 65-plussers)	11,2	8,2

Bron: CBS; bewerking PBL

* De verhuisdynamiek geeft aan hoeveel verhuisbewegingen (binnenstedelijk en vertrek) hebben plaatsgevonden per 100 inwoners. Of een gemeente sterk of weinig is vergrijsd, is bepaald aan de hand van de afwijking van het gemiddelde (gemiddelde \pm (1,5 * standaarddeviatie)).

Omdat ouderen zo weinig verhuizen, neemt het aantal verhuizingen per 1.000 inwoners, onder gelijkblijvende overige omstandigheden, namelijk gestaag af (paragraaf 2.2). En minder verhuizingen betekent minder doorstroming (Schilder & Conijn 2009). Conform deze redeneerlijn, is de verhuisdynamiek in relatief vergrijsde gemeenten inderdaad geringer dan in relatief 'jonge' gemeenten (tabel 2.7).

De negatieve samenhang tussen het aandeel 65-plussers in de gemeentelijke bevolking en de verhuisdynamiek is significant ($p < 0,000$) blijktens een enigszins versimpelde lineaire regressieanalyse. De schatting laat zien dat voor elke toename van het aandeel 65-plussers, de verhuisdynamiek met 0,096 afneemt. In deze analyse is rekening gehouden met het feit dat in de ene gemeente meer alleenstaanden en hoger opgeleiden wonen dan in de andere gemeente; ook dit soort verschillen spelen immers een rol bij de vraag of in een gemeente relatief veel of juist relatief weinig wordt verhuisd. Voor de toekomst is het denkbaar dat het afremmende effect van de vergrijzing op de doorstroming nog wat sterker wordt. Immers, de toch al honkvaste ouderen worden vermoedelijk nog honkvaster door het toenemende eigenwoningbezit onder ouderen en de voortgaande extramuralisering. In die zin kan worden gesteld dat het streven van het Rijk naar het zo lang mogelijk zelfstandig blijven wonen van ouderen (zorgbeleid), in combinatie met de honkvastheid van de ouderen zelf, het moeilijker maakt de doorstroming op de woningmarkt te bevorderen, één van de doelstellingen in het woonbeleid.

De lage verhuismobiliteit van ouderen kan ook een obstakel vormen voor andere huishoudens op de woningmarkt die willen doorstromen (Clark & Deurloo 2006). Vooral in die gebieden waar een sterke vergrijzing hand in hand gaat met schaarste op de woningmarkt, kan het voor starters moeilijker worden om nog aan een woning te komen. Omdat ouderen doorgaans in gewilde woningen wonen en deze voorlopig nog niet beschikbaar komen, kan de vergrijzing dan ook bijdragen aan een kwalitatieve mismatch op de woningmarkt (Rouwendal & Vermeulen 2007).

Als gevolg van de vergrijzing worden vooral knelpunten verwacht in het segment eengezinswoningen (Van Iersel et al. 2009; Meinsma 2007; VROM 2010a). Van Iersel et al. (2009) hebben berekend dat het aantal ouderenuishoudens in eengezinswoningen in de periode 2006-2020 met 492.000 huishoudens toeneemt, wat resulteert in een potentiële verdringing van ongeveer 10.000 woningen per jaar voor jongere huishoudens. Jongere huishoudens zijn als gevolg van de vergrijzing dan ook in toenemende mate genooddaakt om naar andere locaties of andere woningtypen uit te wijken of te besluiten niet te verhuizen (Hooimeijer et al. 1986). Deze jongere huishoudens houden op hun beurt weer woningen bezet, waardoor het vertragingseffect ook verder doorwerkt in de potentiële verhuisketen.

Welke beleidsstrategieën zijn onder deze omstandigheden denkbaar als overheden de doorstroming op de woningmarkt willen bevorderen en de mogelijkheden van jongere huishoudens op de woningmarkt willen vergroten? Volgens sommigen kan dit door het aanbod van voor ouderen geschikte woningen te vergroten (zie bijvoorbeeld Filius 1993; Hooimeijer et al. 1986). De gedachte hierachter is dat als er maar voldoende geschikte woningen zijn, ouderen op den duur wel gaan verhuizen. En daardoor komen niet alleen meer ruimere (eengezins)woningen vrij, maar wordt ook de doorstroming op de woningmarkt bevorderd. Zonder voldoende voor ouderen geschikte woningen komt de doorstroming niet op gang, zo stelt de ANBO (2012). In sommige gemeenten wordt daarbij niet alleen ingezet op het vergroten van het aanbod, maar worden ouderen ook

actief gestimuleerd om te verhuizen aan de hand van een verhuisvergoeding en actieve zoekbegeleiding (College Weesp 2012; NUL20 2012).

In zekere zin suggereren deze strategieën dat het verhuisgedrag van ouderen te sturen is en dat de lage verhuismobiliteit onder hen samenhangt met een tekort aan geschikt aanbod. Volgens De Jong et al. (2012) gaat deze redenering evenwel niet op: dat ouderen zo weinig verhuizen, komt eenvoudigweg doordat zij bij voorkeur in hun eigen woning blijven wonen en niet zozeer door een gebrek aan mogelijkheden op de woningmarkt (zie ook paragraaf 2.2). Het valt dan ook nog maar te bezien of een uitbreiding van het aanbod van voor ouderen geschikte woningen of het actief stimuleren van verhuizingen onder ouderen het beoogde effect zal hebben. Willen gemeenten de woningmarktpositie van jongere huishoudens (woonachtig in sterk vergrijsde gemeenten) verbeteren, dan kunnen zij de woningvoorraad uitbreiden met bijvoorbeeld eengezinswoningen. Toch kleven ook aan deze strategie nadelen, zeker in matig gespannen regio's. Op de lange termijn, wanneer de babyboomers de woningmarkt gaan verlaten, neemt het aanbod van grotere eengezinswoningen namelijk toe (zie volgende sectie). Nú de woningvoorraad uitbreiden met dit soort woningen, kan betekenen dat wordt gebouwd voor toekomstige leegstand.

Tot slot betekent de geringe verhuismobiliteit van ouderen, in combinatie met het feit dat ouderen steeds vaker huiseigenaar zijn, ook dat de vergrijzing niet gepaard gaat met een enorme behoefte aan huurwoningen (Hou 2010). Het aantal verhuizingen onder ouderen gaat uiteraard wel toenemen, omdat er straks nu eenmaal veel meer ouderen zijn dan nu (volume-effect). In hoeverre dit gepaard gaat met een toenemend aanbod van koopwoningen is niet helemaal duidelijk, omdat het geringe aantal oudere huiseigenaren dat verhuist, in toenemende mate (opnieuw) een koopwoning verkiest. Vanwege het volume-effect neemt in de toekomst ook het totale aantal langeafstandsverhuizingen onder 65-plussers wat toe. Toch zal de vergrijzing niet gepaard gaan met een enorme vraag naar landelijk wonen. Het merendeel van de ouderen verhuist immers niet en degenen die verhuizen, doen dat vaak over korte afstand. Slechts weinig ouderen verruilen op hoge leeftijd nog de stad voor het platteland. Strategieën gericht op het ontwikkelen van 'seniorensteden' en (groei) strategieën van krimpgemeenten en marktpartijen om senioren van buitenaf (bijvoorbeeld uit de Randstad) aan te trekken (Smeulders et al. 2009), moeten daarom niet al te optimistisch worden ingeschat (zie ook Manting & Vernooij 2007; Verwest et al. 2010).

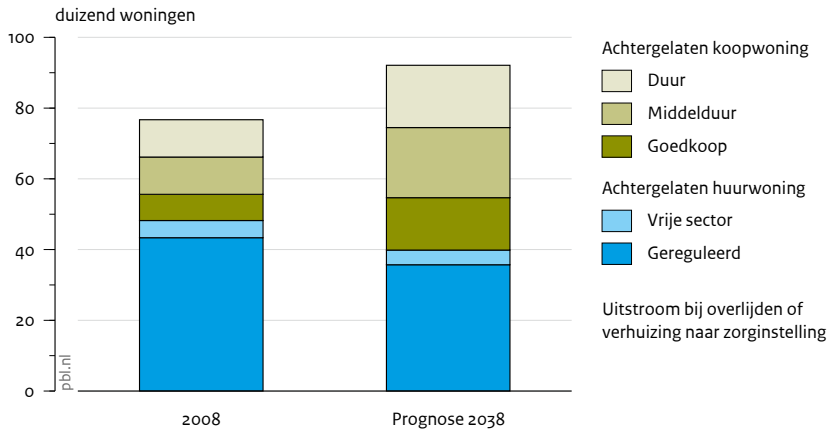
Op de lange termijn meer dynamiek op de woningmarkt door overlijden en verhuizingen van ouderen naar zorginstellingen

Ouderen kunnen uiteraard niet eindelijk in hun woning wonen; er komt een moment waarop zij naar een zorginstelling moeten verhuizen of komen te overlijden. Op enig moment komen er dan ook in groten getale woningen beschikbaar. Zeker vanaf 2020, als de kopgroep van de babyboomgeneratie 75 wordt, gaat de uitstroom op de woningmarkt toenemen, en dit zal een positief effect hebben op het aanbod en de dynamiek op de woningmarkt.

Huishoudensopheffingen door overlijden worden steeds belangrijker voor de doorstroming op de woningmarkt (Filius 1993). In figuur 2.19 is met hulp van een simulatiemodel een beeld geschetst van de uitstroom (door sterfte en verhuizingen naar zorginstellingen) rond 2040. Daarbij is de veronderstelling gehanteerd dat ouderen vanaf het vijftenzeventigste levensjaar gemiddeld nog tien jaar zelfstandig in de eigen woning blijven wonen; na die tijd zijn de meesten overleden en degenen die nog wel in leven zijn, verhuizen vanaf dat moment in toenemende mate naar een zorginstelling (voor een uitgebreide toelichting op het simulatiemodel, zie Eskinasi et al. 2012). Figuur 2.19 laat zien dat het aantal vrijkomende woningen toeneemt van circa 77.000 woningen in 2008 tot ruim 92.000 in 2038. Deze uitkomst sluit aan bij de schatting van Van Iersel et al. (2009: 101) dat in 2035 circa 80.000 woningen vrijkomen door sterfgevallen onder ouderen; dit aantal is gelijk aan de nieuwbouwproductie van 2007. Minstens net zo belangrijk is de verschuiving in de samenstelling van de vrijkomende woningvoorraad (Eskinasi & De Groot 2013). Komen nu nog relatief veel huurwoningen vrij als ouderen de woningmarkt verlaten, in de toekomst zijn dit steeds vaker koopwoningen. De toekomstige ouderen zijn immers vaker huiseigenaar dan de ouderen van nu (paragraaf 2.4). In 2038 bestaat naar verwachting zo'n 60 procent van het vrijkomende aanbod uit koopwoningen, tegenover 37 procent in 2008 (figuur 2.19). Het vrijkomende aanbod in de koopsector is dan rond 2038 ongeveer net zo groot als de huidige nieuwbouwproductie van rond de 53.000 woningen per jaar. De uitstroom van oudere huishoudens uit de woningmarkt wordt daarmee een dominante factor in de vraag-aanbodverhoudingen (Eskinasi & De Groot 2013) op de regionale en lokale woningmarkt. Dat steeds meer (welvarende) ouderen die de woningmarkt verlaten een koopwoning achterlaten, betekent uiteraard meer kansen voor starters om toe te treden tot de koopwoningmarkt, en maakt het voor alle groepen op de woningmarkt makkelijker om een tree hoger te komen op de 'woningmarktladder'.

Hoewel het nog onzeker is hoe de woningprijzen zich gaan ontwikkelen onder invloed van de vergrijzing, wordt vooral gevreesd dat de grote toename in het woningaanbod lokaal kan resulteren in neerwaartse prijseffecten (Van Dalen 2006; Leidelmeijer et al. 2011). Of er voor al deze vrijkomende woningen wel een nieuwe bewoner is, is niet zeker, omdat het gros van de babyboomers uitstroomt op het moment waarop het tijdperk van bevolkings- en huishoudensgroei wordt afgesloten. Vooral in de meest vergrijsde gebieden gaat vergrijzing hand in hand met krimp; en dit is vandaag de dag niet anders dan in de toekomst (hoofdstuk 1; zie ook Manting & Vernooij 2007). Daarbij komt dat er steeds minder huishoudens zijn in de leeftijdsfase waarop vaak de eerste stappen op de woningmarkt worden gezet; volgens de prognoses van het CBS (2011) gaat het in de periode tussen 2030 en 2040 jaarlijks om zo'n 33.000 huishoudens minder dan in 2011. Een kleiner cohort aan vragers bij een toenemend woningaanbod als gevolg van sterfte van ouderen, resulteerde eind jaren tachtig van de vorige eeuw in de doemvoorspelling dat de vergrijzing kon leiden tot een instorting van de woningmarkt (Mankiw & Weil 1989). Uitgaande van het marktmechanisme dat prijzen dalen wanneer het aanbod harder toeneemt dan de vraag, kan vraaguitval leiden tot een daling van prijzen (Rouwendaal & Vermeulen 2007). De relatie tussen (over)aanbod en prijsvorming is

Figuur 2.19
Achtergelaten woningen door uitstroom van oudere huishoudens uit woningmarkt

Bron: Eskinasi et al. (2012)

uitgewerkt door DiPasquale en Wheaton (1996). Zij constateren dat als de verkooptijd stijgt, wat vaak het gevolg is van een geringe verhuismobiliteit en weinig verkopen bij een groot woningaanbod, er een neerwaartse druk kan ontstaan op de huizenprijzen (DiPasquale & Wheaton 1996; zie ook Haffner & Van Dam 2011).

In die regio's waar de woningmarkt gespannen is en waar het aantal huishoudens in de komende jaren nog gaat toenemen, bijvoorbeeld in de Randstad en de centrale delen van Nederland, kan het toenemende aanbod de woningmarktdruk verlichten. Dit betekent eerder een afname van de groei van de huizenprijzen dan een afname zelf (vergelijk Leidelmeijer et al. 2011; Rouwendal & Vermeulen 2007). Maar als het toenemende woningaanbod samenvalt met een afname van het aantal potentiële kopers door ontgroening en huishoudenskrimp, zoals in Parkstad Limburg, Noordoost-Groningen en grote delen van Zeeland, kan het moeilijker worden om de vrijgekomen woningen te verkopen of opnieuw te verhuren, zeker als deze woningen niet voldoen aan de dan geldende kwaliteitseisen. Hierbij speelt ook nog een rol dat oudere huiseigenaren doorgaans minder onderhoud plegen aan hun woning dan jongere huiseigenaren (zie bijvoorbeeld Davidoff 2004).

Verkoopproblemen kunnen uiteindelijk resulteren in een daling van de huizenprijzen. Een waardedaling is gunstig voor starters, maar ongunstig voor huiseigenaren en eventuele erfgenamen. Verkoopproblemen en waardedalingen kunnen ertoe leiden dat oudere huiseigenaren moeten afzien van een mogelijk gewenste verhuizing naar een zorginstelling of een kleinere (huur)woning. Het eigen huis wordt dan een loden last in plaats van een appeltje voor de dorst (SER Noord-Nederland 2010). Ook voor de erfgenamen kan een onverkoopbare woning financiële problemen opleveren, zeker als

er nog een hypotheekschuld op de woning rust. Als de woning uiteindelijk wordt verkocht, bestaat immers de kans dat de uiteindelijke opbrengsten te laag zijn om de hypotheek en de gemaakte kosten (voor het doorbetalen van de hypotheek en bijvoorbeeld de erfbelasting) te dekken.

Een van de beleidsstrategieën om de overmaat aan woningen tegen te gaan, is gericht op sloop en herstructurering van de woningvoorraad (waarbij bijvoorbeeld van twee (huur)woningen één wordt gemaakt). Sloop en herstructurering brengen vraag en aanbod meer in evenwicht en kunnen een negatieve prijsdruk afremmen. Deze beleidsstrategie wordt nu al ingezet in de krimpregio's (Verwest et al. 2008). De toch al forse transformatieopgave in de krimpggebieden wordt dus nog groter naarmate meer en meer babyboomers de woningmarkt gaan verlaten. Naast sloop en herstructurering gaan corporaties nu ook al over tot de verkoop van het corporatiebezit. Het is echter de vraag of deze laatste strategie succesvol kan zijn, omdat het corporatiebezit in kwalitatieve zin niet altijd aansluit bij de woonwensen van de steeds kleiner wordende groep potentiële kopers (zie voor meer nadelen van deze strategie Verwest 2011; Verwest et al. 2008).

In theorie kan de negatieve prijsdruk ook worden ingedamd als krimpggebieden erin slagen een markt aan te boren voor tweedewoningbezit (Leidelmeijer et al. 2011). Toch is het de vraag of dit soort groeistrategieën wel voldoende resultaat opleveren (Manting & Vernooij 2007). De markt voor tweede woningen begint namelijk behoorlijk verzadigd te raken, omdat jongere leeftijdscohorten zich minder willen binden aan één plek als vakantieverblijf (Van der Reijden et al. 2003). Jongere generaties hebben meer een voorkeur voor een 'nomadische' invulling van hun vakanties (Metz 2010; Verwest et al. 2010). En ook van vestiging uit het buitenland moet niet al te veel worden verwacht. De buurlanden kampen ook met een sterke vergrijzing en, in Duitsland, demografische krimp, waardoor de belangstelling uit het buitenland voor een tweede woning in Nederland niet al te groot moet worden ingeschat. Daarbij komt dat in Nederland de krimp vooral lijkt neer te slaan in kleine dorpen in minder gewaardeerde landschappen in de perifere landelijke regio's, wat meestal niet de gebieden zijn waar tweedewoningzoekers voor vallen.

2.7 Conclusie

De vergrijzing heeft grote gevolgen voor de woningmarkt. Ouderen blijven het liefst zo lang mogelijk zelfstandig wonen en verhuizen op hoge leeftijd dan ook niet of nauwelijks. Er zijn geen aanwijzingen dat de verhuismobiliteit onder ouderen gaat toenemen. Integendeel zelfs: in de afgelopen jaren zijn de toch al honkvaste ouderen zelfs nóg honkvaster geworden, waarschijnlijk als gevolg van de toenemende extramuralisering en het gestegen eigenwoningbezit onder ouderen, wat de verhuismobiliteit afremt. Ouderen verhuizen niet alleen weinig, maar áls ze verhuizen, doen ze dit vaak over korte afstand, het liefst binnen de eigen buurt. In de toekomst is

dit waarschijnlijk niet anders dan vandaag de dag. Initiatieven zoals ‘seniorensteden’, die gericht zijn op het aantrekken van ouderen van elders, zullen daarom naar verwachting weinig succesvol zijn.

In de wetenschap dat ouderen zo honkvast zijn, zijn vooral aanpassingen aan bestaande woningen nodig – naast toevoegingen aan de woningvoorraad van woningen die geschikt zijn voor ouderen, liefst in bestaande woonbuurten. Deze aanpassingen kunnen ouderen in staat stellen om tot op hoge leeftijd zelfstandig te blijven wonen, ook wanneer hun mobiliteit afneemt en de zorgbehoefte stijgt. Het kan hierbij gaan om ingrepen als het plaatsen van trapliften en het verwijderen van drempels, tot het installeren van ‘smart-home’-achtige technologische innovaties.

In de sociale huursector is het de verantwoordelijkheid van corporaties om woningen levensloopgeschikt te maken, in de koopsector zijn de huiseigenaren zelf aan zet. Vanwege het verwachte toenemende eigenwoningbezit onder ouderen, verschuift de aanpassingsopgave dus meer en meer van de corporaties naar de huiseigenaren. Onderzoek laat echter zien dat de huidige generatie oudere huiseigenaren weinig bereid is te investeren in grote woningaanpassingen. Gezien de trend van een terugtrekkende Rijksoverheid, waarbij een groter beroep wordt gedaan op de zelfredzaamheid van burgers, worden zij daar in de toekomst vermoedelijk toch steeds vaker op aangesproken. De vraag is in hoeverre (toekomstige) oudere huiseigenaren de overwaarde in de eigen woning willen en kunnen aanwenden als een spaarbuffer waaruit woningaanpassingen (en zorg) kunnen worden gefinancierd. De toekomstige oudere huiseigenaren zijn namelijk waarschijnlijk minder vaak hypotheekschuldvrij en hebben mogelijk minder overwaarde opgebouwd dan de huidige generatie oudere huiseigenaren. De mogelijkheden van verzilvering van dit spaarbuffer moeten dan ook niet al te optimistisch worden ingeschat.

Op hoge leeftijd zelfstandig te kunnen blijven wonen in de eigen woning, vergt vaak niet alleen fysieke woningaanpassingen, maar ook een andere (ruimtelijke) organisatie van de zorg. Vooral op het platteland kan de toenemende behoefte aan ‘zorg aan huis’ lastig te organiseren zijn, en kunnen ouderen mogelijk toch op enig moment gedwongen zijn te verhuizen naar een nabijgelegen stad of dorpskern waar meer zorgmogelijkheden zijn. De noodzaak hiervan is mede afhankelijk van de ontwikkeling van nieuwe technologieën, zoals e-health en domotica, en de inzet van initiatieven waarbij burgers zelf wonen, welzijn en zorg (gaan) organiseren. Burgerinitiatieven als de oprichting van zorgcoöperaties en mantelzorg waarbij nog actieve ouderen kwetsbare ouderen helpen, kunnen ertoe bijdragen dat ouderen langer thuis kunnen blijven wonen. Zeker op de korte termijn, wanneer de babyboomgeneratie zelf nog relatief weinig zorgbehoevend is, bieden zulke initiatieven een unieke kans, in het bijzonder op het platteland (Van Dam & Daalhuizen 2013). De rol van de overheid is daarbij ondersteunend: met kennis, kunde en (aanpassing van) regelgeving draagt zij bij aan het faciliteren van zulke initiatieven uit de ‘energieke samenleving’.

De vergrijzing, en de daarmee gepaard gaande afname in de verhuisdynamiek, kan leiden tot een verdere verstopping van de woningmarkt. Door de lage verhuismobiliteit van ouderen kunnen jongere huishoudens immers moeilijker doorstromen naar (grotere) koop- of eengezinswoningen, zeker in sterk vergrijsde regio's en regio's waar de druk op de woningmarkt relatief hoog is. In die zin heeft het overheidsstreven naar het zo lang mogelijk zelfstandig thuis blijven wonen van ouderen een negatieve invloed op het gelijktijdige streven naar het bevorderen van de doorstroming op de woningmarkt; het zorg- en woonbeleid kunnen zo op gespannen voet met elkaar komen te staan. Daarbij geldt wel dat een aanzienlijk deel van de babyboomgeneratie zich in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw in een levensfase bevond waarin hoe dan ook al slechts mondjesmaat wordt verhuisd (tussen het dertigste en veertigste levensjaar). Met andere woorden: de vergrijzing draagt wel bij aan een geringere verhuisdynamiek, maar het grootste effect van de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking op de verhuisdynamiek lijkt al lang en breed te zijn neergedaald.

De vergrijzing heeft vooral op de langere termijn grote gevolgen voor de vraag- en aanbodverhoudingen op de woningmarkt. In de komende decennia neemt het aanbod van grotere eengezins(koop)woningen immers toe als de babyboomgeneratie de woningmarkt (door overlijden of verhuizing naar een zorginstelling) gaat verlaten. Vooral in die regio's waar de woningmarkt gespannen is en waar het aantal huishoudens in de komende jaren nog gaat toenemen, bijvoorbeeld in de Randstad en de centrale delen van Nederland, kan het vrijgekomen woningaanbod de druk op de woningmarkt verlichten en de kansen voor starters om toe te treden tot de koopwoningmarkt vergroten. Zo niet in sterk vergrijsde regio's die te maken hebben of krijgen met een terugloop in het aantal huishoudens (krimp) en waar de woningmarkt weinig gespannen is. Nú de woningvoorraad uitbreiden met eengezinswoningen kan dan betekenen dat er wordt gebouwd voor toekomstige leegstand. Vooral in zulke krimpgebieden kan het moeilijk(er) worden om de vrijgekomen woningen te verkopen of verhuren, zeker als deze woningen niet voldoen aan de dan geldende kwaliteitseisen. In deze gebieden vallen dan een verdere neerwaartse druk op de woningprijzen en verder toenemende verhuurbaarheidsproblemen te verwachten, hetgeen tot (verdere) leegstand en verdere prijsdalingen van woningen kan leiden. De toch al forse transformatieopgave in de krimpgebieden wordt groter naarmate meer en meer babyboomers de woningmarkt gaan verlaten.

Noten

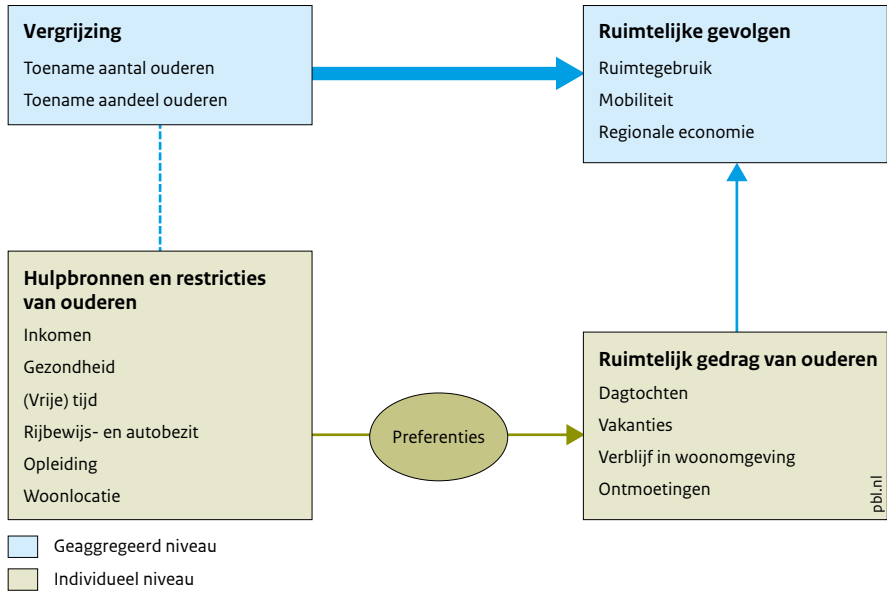
- 1 Dit hoofdstuk is eerder in 2013 verschenen als een zelfstandige studie (De Groot et al. 2013).
- 2 Deze cross-sectionele landelijke woononderzoeken (tot 2002 het WoningBehoeftteOnderzoek (WBO) geheten, daarna overgegaan in het WoonOnderzoek Nederland (WoON)) geven een representatief beeld van de huisvestingssituatie, de verhuisplannen, de woonwensen en het gebleken verhuisgedrag van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder, niet wonende in intramurale instellingen. Omdat intramuraal wonende ouderen niet worden ondervraagd, zijn de woononderzoeken niet volledig dekkend voor de gehele ouderenpopulatie.
- 3 Waar wordt gesproken van 'oudere huishoudens', refereren we aan 65-plus-huishoudens; dit zijn huishoudens waarvan de referentiepersoon 65 jaar of ouder is. Waar de data het toelieten, is tevens onderscheid gemaakt in verschillende leeftijdsgroepen: 55-64-jarigen, 65-74-jarigen, 75-84-jarigen en 85-plussers. Hoewel in de tekst voor het leesgemak wordt gesproken van bijvoorbeeld '65-plussers' of '75-84-jarigen', zijn vrijwel alle analyses uitgevoerd op het niveau van huishoudens en niet op dat van personen. Grote beslissingen over het wonen, zoals een verhuizing of een aanpassing van de woning, gaan immers het hele huishouden aan (Kullberg & Ras 2004).
- 4 In de internationale literatuur omschreven als *amenity moves* (Meyer & Speare 1985) of *comfort moves* (Litwak & Longino 1987).
- 5 Van de verhuisgeneigde 65-plus-huishoudens die nog niet zijn verhuisd vanwege een tekort aan aanbod in de gewenste buurt, heeft meer dan de helft (circa 57 procent) een (sterke) voorkeur om binnen de eigen buurt te verhuizen.
- 6 Zulke gebieden worden in de internationale literatuur ook wel aangeduid met de term 'Naturally Occurring Retirement Communities' (NORC's) (zie bijvoorbeeld Cohen-Mansfield et al. 2010).
- 7 Voor deze exercitie is de mate waarin afzonderlijke leeftijdsgroepen in 2011 zijn verhuisd (verhuismobiliteit naar leeftijdsgroepen) toegepast op de nationale bevolkingsprognose naar leeftijd van het CBS uit 2011. Daarbij moet worden opgemerkt dat, afgezien van wat fluctuaties, het patroon van de verhuismobiliteit naar leeftijd vrij stabiel is in de tijd.
- 8 De woningbezetting is bepaald door het aantal kamers te verminderen met het aantal personen; <=0 is 'krap', 1 is 'neutraal', 2 is 'ruim' en >=3 staat voor 'erg ruim'.
- 9 Uitgaande van de huishoudensprognose van het CBS uit 2011 en veronderstellend dat ook in de toekomst circa 97 procent van de 75-plus-huishoudens zelfstandig in een woning woont en dat het aandeel woonachtig in een voor ouderen geschikte woning (anno 2012: 76 procent) niet wijzigt als er niet extra wordt ingezet op woningaanpassingen en nieuwbouw van ouderenwoningen.
- 10 Omdat ouderen in intramurale instellingen niet zijn ondervraagd in de woononderzoeken, kan niet worden bepaald welk deel van de oudere huiseigenaren jaarlijks de woningmarkt verlaat om in een zorginstelling te gaan wonen. Op basis van de Longitudinal Ageing Study Amsterdam (LASA) laten Thomese en Rouwendal (2011) voor geheel Nederland zien dat van de oudere huiseigenaren na drie jaar circa 2 procent naar een intramurale instelling is verhuisd. Hun onderzoek laat tevens zien dat huiseigenaren er beter dan huurders in slagen om lang zelfstandig te blijven wonen.
- 11 Het aantal observaties varieerde tussen de 50 (in het WBO 1981) en 208 (in het WBO 1998).

- 12 De klassen goedkope, middeldure en dure koopwoningen zijn afgeleid van de (geschatte) verkoopwaarde van koopwoningen op basis van het WoON 2012. De prijsklasse van de vorige woning is gebaseerd op alle in de periode 2009-2012 verkochte koopwoningen. Goedkope koopwoningen (minder dan 218.000 euro) bestaan uit de eerste drie decielen met de laagste verkoopwaarden; dure koopwoningen (283.000 euro of meer) bestaan uit de laatste drie decielen met de hoogste verkoopwaarden. De prijsklasse van de woningen waar de oudere huiseigenaren naartoe zijn verhuisd, is gebaseerd op de geschatte verkoopwaarde van alle koopwoningen. Goedkope koopwoningen (eerste drie decielen) hebben een geschatte verkoopwaarde van minder dan 200.000 euro; dure koopwoningen (laatste drie decielen) hebben een geschatte verkoopwaarde van 320.000 euro of hoger.
- 13 Hierbij is verondersteld dat de kans om huiseigenaar te worden het hoogst is tussen het vijftiengstigste en vijfendertigste levensjaar (Feijten et al. 2003: 244), dat mensen rond het zeventenzestigste levensjaar met pensioen gaan en dat de rente van een hypothecaire lening gedurende maximaal 30 jaar van de belasting mag worden afgetrokken.
- 14 Van de 65-plus-huishoudens die in de periode 2009-2012 zijn verhuisd, kwam 26 procent terecht in een nieuwbouwwoning gebouwd in 2009 of later; onder huishoudens jonger dan 55 jaar gold dit voor 14 procent (WoON 2012).
- 15 Voor deze exercitie is verondersteld dat de mate waarin leeftijdsgroepen verhuizen, stabiel is in de tijd (zie ook noot 6 in paragraaf 2.2). Op basis van de waargenomen en (vanaf 2012) voorspelde bevolkingsopbouw naar leeftijd, is voor ieder jaar de omvang van de afzonderlijke leeftijdsgroepen bepaald, uitgaande van een constante bevolkingsomvang (anno 2011). Vervolgens is aan de hand van de verhuismobiliteit naar leeftijdsgroepen (anno 2011) bepaald hoeveel verhuizingen er zouden zijn geweest dan wel zijn te verwachten (vanaf 2012) bij een constante bevolkingsomvang anno 2011. Op deze wijze is het effect van de veranderende bevolkingsopbouw naar leeftijd op de ontwikkeling in het aantal verhuizingen in kaart gebracht.
- 16 Op basis van de waargenomen en (vanaf 2012) voorspelde bevolkingsomvang is berekend hoeveel verhuizingen er zouden zijn geweest dan wel zijn te verwachten (vanaf 2012) uitgaande van de in 2011 geldende gemiddelde verhuismobiliteit van circa 9 procent.

Vergrijzing, vrije tijd en ruimte

- De ouderen van nu en straks zijn steeds uithuiziger in hun vrijetijdsbesteding. Het aantal vakanties in binnen- en buitenland neemt – onder verder gelijke omstandigheden – toe. Dit komt doordat deze ouderen welvarender, mobieler en hoger opgeleid zijn dan de ouderen van voorheen.
- De vergrijzing leidt niet tot een toename in het totaal aantal dagtochten. Wel zal er een verschuiving zijn in type en bestemming van deze dagtochten. Vrijetijdsactiviteiten als wandelen en fietsen gaan relatief aan populariteit winnen. Innovaties als de elektrische fiets en informatie, rustpunten, service en navigatiemiddelen onderweg stimuleren dit. Ook golfen lijkt een groeimarkt onder ouderen te blijven.
- Er is een groeiende markt voor nieuwe producten en diensten rondom zorg, wellness en wellbeing in aantrekkelijke (natuurlijke) omgevingen. Ook neemt de behoefte aan en de vraag naar luxe, privacy en – vooral – comfort toe. Deze ontwikkeling vraagt om een kwaliteitsverbetering in de verblijfsrecreatie. Het Rijk heeft hierin een rol om de juiste randvoorwaarden te scheppen voor ondernemers en de regelgeving en financiën met betrekking tot zorg, wonen, vrijetijdsbesteding en natuur te ontkokeren, om zo lokale initiatieven en regionale ontwikkelingen te ondersteunen.
- Gezien de ‘dubbele vergrijzing’ neemt het belang van de directe woonomgeving in de vrijetijdsbesteding verder toe. Ondanks hun toenemende uithuizigheid brengen ouderen het grootste deel van hun vrije tijd door in en om het huis en in de directe woonomgeving. De vergrijzing stelt dan ook nieuwe eisen aan de fysieke en sociale veiligheid, en aan de toegankelijkheid van de publieke ruimte en de verkeersinfrastructuur van woonbuurten. Tevens neemt de behoefte toe aan een aantrekkelijk aanbod aan groenvoorzieningen, ontmoetingsmogelijkheden en overige vrijetijdsvoorzieningen in de buurt. Dit is vooral een opgave voor gemeenten.

Figuur 3.1

Ruimtelijke gevolgen van vergrijzing door (vrije)tijdsbesteding

3.1 Inleiding

De pensionering markeert de overgang van een werkend bestaan naar een dagelijks leven met veel vrije tijd. De ouderen van nu en die van de toekomst zijn daarbij veel actiever en uithuiziger in hun vrije tijd dan de ouderen van vroeger. De nieuwe oudere is immers hoger opgeleid, welvarender, vitaler en mobieler dan de oudere van voorheen. Rond en na de pensionering is er sprake van een periode van *active ageing* (Van Nimwegen & Van Praag 2012). Zowel ondernemers als lokale en regionale beleidsmakers zien dit actief ouder worden van de nieuwe generatie mobiele en welgestelde ouderen als kans. Deze ouderen vormen immers een in omvang toenemende groep consumenten op de vrijetijdsmarkt (zie bijvoorbeeld Burgering 2009; Gerlings 2009; Van de Kamp & Nesselaar 2004; Recron 2005; Sikkel & Beck 2010; Sikkel & Keehnen 2004a, 2004b).

In dit hoofdstuk staat daarom de vrijetijdsbesteding van ouderen centraal: wat zijn de effecten van de vergrijzing op de vrijetijdsbesteding en het vrijetijdsgedrag? En welke effecten heeft dit veranderende vrijetijdsgedrag op het ruimtegebruik, de mobiliteit en de lokale en regionale economie (zie figuur 3.1)? De effecten op het ruimtegebruik worden in dit hoofdstuk in beeld gebracht. De effecten op de mobiliteit worden besproken in hoofdstuk 4 en de effecten op de lokale en regionale economie komen in

hoofdstuk 5 aan de orde. Dit hoofdstuk vormt daarmee een schakel tussen hoofdstuk 1 en hoofdstuk 4 respectievelijk hoofdstuk 5.

In Nederland is de vrijetijdssector een belangrijke drager van de ruimte en de economie, vooral in bepaalde landschappelijk aantrekkelijke regio's en in de historische binnensteden. In Nederland genereren toerisme en recreatie jaarlijks 36 miljard euro aan bestedingen en een directe werkgelegenheid van 249.000 fte of 399.000 banen; dit is 4 procent van de totale werkgelegenheid (NBTC 2010; www.recreatieenruimte.nl). Het directe ruimtegebruik voor recreatie en toerisme, gemeten in het oppervlak aan parken, sportterreinen, volkstuinten en recreatieterreinen voor dag- en verblijfsrecreatie, bedraagt 3 procent van het Nederlandse landoppervlak. Maar recreatie en toerisme vinden niet alleen plaats op specifiek voor de recreatie aangelegde terreinen en voorzieningen. Zo zijn recreanten en toeristen – bijvoorbeeld als wandelaars of fietsers – ook medegebruikers van het agrarisch gebied, dat 65 procent van het landoppervlak beslaat (PBL 2008). Verder vormen natuur en water, samen goed voor 19 procent van het landoppervlak, een belangrijk decor voor recreatieve activiteiten. Zowel historische binnensteden als plattelandsgebieden worden in toenemende mate gekenmerkt door recreatieve en toeristische 'consumptiefuncties' (NRIT 2011). De vrijetijdssector vormt daar een belangrijke drager van de ruimte en de lokale economie (bedrijvigheid en werkgelegenheid).

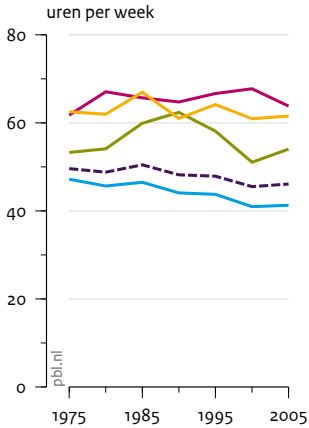
De veranderende leeftijdsopbouw van de Nederlandse bevolking, en de vergrijzing in het bijzonder, betekent een verschuiving in de aard van de vraag naar vrijetijdsproducten, -diensten en -voorzieningen. In paragraaf 3.2 relateren we de verschuivingen in de voorkeuren voor vrijetijdsbesteding van ouderen aan de veranderende hulpbronnen voor ouderen (zie ook hoofdstuk 1). In de daarop volgende paragrafen gaat het vervolgens om het veranderende vrijetijdsgedrag van ouderen (paragraaf 3.3) en de ruimtelijke gevolgen hiervan (paragraaf 3.4). In paragraaf 3.5 ten slotte benoemen we de hieruit volgende ruimtelijke opgaven en kansen. Dit hoofdstuk is gebaseerd op analyses van de Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO's) van 1975 tot en met 2005¹, in combinatie met andere secundaire bronnen en informatie uit interviews met deskundigen.

3.2 Restricties, voorkeuren en hulpbronnen

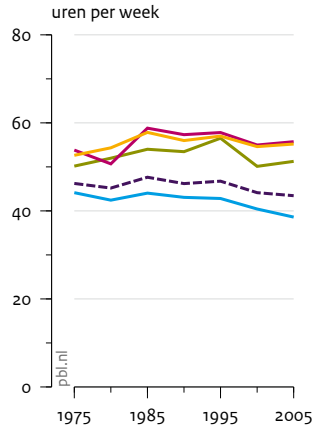
Welke restricties, hulpbronnen en voorkeuren zijn van invloed zijn op de (veranderende) vrijetijdsbesteding van ouderen? De verschuiving in de tijdsbesteding van ouderen hangt samen met belangrijke gebeurtenissen en ontwikkelingen in de levensloop, zoals het uit huis gaan van de kinderen, de pensionering en veranderingen in de gezondheid of de sociale omgeving (vooral de partnerstatus). Door deze levensgebeurtenissen veranderen immers ook de beschikbare hulpbronnen en de voorkeuren voor vrijetijdsactiviteiten. De leeftijd waarop deze gebeurtenissen zich in de loop van de jaren voordoen, verschuift: deze neemt toe. Een andere ontwikkeling die voor een verandering zorgt in de vrijetijdsbesteding van ouderen, is de stijgende (resterende)

Figuur 3.2
Vrijtijdsbesteding van ouderen

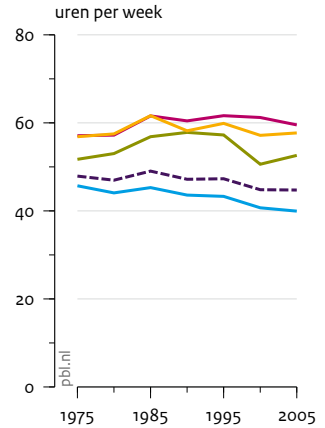
Mannen

Vrouwen

Totaal

Leeftijd

- Jonger dan 55
- 55 - 64
- 65 - 69
- 70-plus
- - - Totaal

Bron: TBO 1975-2005; bewerking PBL

levensverwachting (zie hoofdstuk 1). Verder spelen algemene maatschappelijke ontwikkelingen een rol, zoals de toenemende individualisering, informatisering en welvaart – deze verschillen per cohort –, evenals het veranderende overheidsbeleid.

Vrijtijdsbesteding blijft ingebed tussen werk en zorgtaken

Door de in hoofdstuk 1 geschetste ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie van ouderen daalde de tijd die 55-65-jarige mannen in een doorsnee werkweek besteedden aan betaald werk (en onderwijs) van bijna 26 uur in 1975 naar krap 11 uur in 1990. In de tien jaar hierna steeg de tijd die werd besteed aan betaald werk weer tot het niveau van 1975. Figuur 3.2 toont hoe de vrijtijdsbesteding van mannen zich complementair aan de arbeidstijd ontwikkelt.

Bij vrouwen in de leeftijdscategorieën tot 65 jaar neemt de tijd die zij besteden aan werk en onderwijs vanaf 1975 gestaag toe. De aanmerkelijk hogere bruto arbeidsparticipatie van elke jongere generatie maakt dat deze vrouwen minder vrije tijd hebben ten opzichte van de voorafgaande generatie (Otten & Siermann 2009). De hoeveelheid vrije tijd van vrouwen van 55 jaar of ouder zakt echter niet onder het niveau van 1975.

Vrouwen ouder dan 65 jaar besteden nog nauwelijks tijd aan betaalde arbeid en onderwijs en meer tijd aan vrijetijdsactiviteiten.

Na hun pensionering besteden mannen beduidend meer tijd aan vrijetijdsactiviteiten dan vrouwen. Dit komt vooral doordat de arbeidstijd grotendeels wegvalt zonder dat hiervoor nieuwe verplichtingen in de plaats komen, terwijl vrouwen na hun vijftenzestigste jaar hun huishoudelijke en zorgtaken behouden of deze zelfs uitbreiden met de zorg voor kleinkinderen (Breedveld 2006; Breedveld et al. 2004). Wel zijn de verschillen tussen de seksen in de afgelopen decennia kleiner geworden, mede doordat de man in het huishouden ‘bijspringt’, maar deze ontwikkeling lijkt sinds het begin van deze eeuw te stagneren (Breedveld et al. 2006).

De vrij te besteden tijd die de pensionering met zich meebrengt, wordt voor een groot deel besteed aan activiteiten in en om het huis: bijvoorbeeld mediagebruik (tv-kijken, pc-gebruik en lezen) en hobby's zoals tuinieren. Na activiteiten in en om het huis vormen activiteiten met een sociaal karakter (uitgaan, op visite gaan, oppassen, gezelschapsspelletjes doen) de grootste vrijetijdsbesteding van ouderen (15 tot 17 uur per week), gevolgd door solitaire hobby's (bijna 11 uur per week). Vrijwilligerswerk (2 tot 4 uur per week) en sportief bewegen (1 tot 2 uur per week) sluiten de lijst (Breedveld et al. 2004). Echter, met het oplopen van de leeftijd (en de bijbehorende beperkingen) neemt de vrijetijdsbesteding licht af ten gunste van de ‘persoonlijke tijd’. Dit komt vooral doordat ouderen, vooral boven de 70 jaar of als de gezondheid slechter wordt, meer tijd besteden aan slapen (Breedveld et al. 2004; Knipscheer et al. 1988). Volgens Breedveld et al. (2006) hebben zich bij de tijdsbesteding aan persoonlijke verzorging door de jaren heen geen nieuwe trends voorgedaan; wel zijn de verschillen tussen jong en oud iets afgenomen. Biologisch gedreven activiteiten zoals eten, drinken en slapen vertonen door de jaren heen nu eenmaal een stabiele tijdsordering.

De ontwikkeling van de gemiddelde leeftijd waarop mensen met pensioen gaan – deze stijgt –, zal gevolgen hebben voor de toekomstige vrijetijdsbesteding (zie ook hoofdstuk 1 en 5). Vermoedelijk krijgen de 60-64-jarigen in eerste instantie minder vrije tijd, op termijn gevolgd door de groep tussen 65 en 70 jaar.

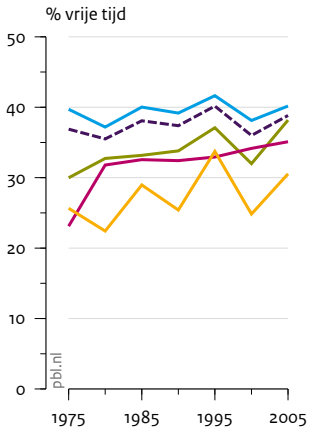
Ouderen zijn steeds uithuiziger en mobieler in hun vrije tijd

De zogeheten uithuizigheid – het aandeel vrijetijdsactiviteiten dat buitenshuis plaatsvindt – neemt al jaren toe onder ouderen (zie ook Verbeek & de Haan 2011), en daarmee het belang van vrije tijd voor de ruimte. Deze ontwikkeling hangt mede samen met het in hoofdstuk 1 gesignaleerde cohorteffect dat de babyboomgeneratie een gemiddeld hogere opleiding heeft gevolgd dan haar voorgangers. Een hogere opleiding betekent doorgaans een hoger inkomen en een andere leefstijl: een leefstijl die voortkomt uit een culturele opvoeding waarbij één of beide ouders zelf al hoger opgeleid is of zijn. Babyboomers die van jongs af aan bekend zijn met wat de vrijetijdsindustrie te bieden heeft, zowel op het gebied van (verre) reizen als op het gebied van cultuur, horeca en sport, nemen deze ‘reisbagage’ mee in hun vrijetijdsbesteding (interview Mommaas). Zij zijn immers opgegroeid in een tijd van

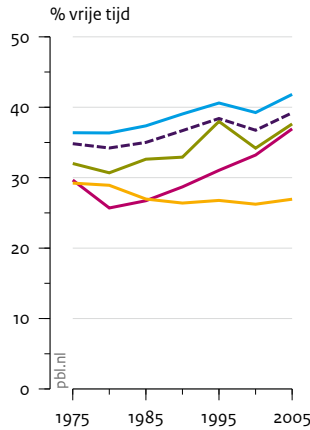
Figuur 3.3

Aandeel vrijetijdsbesteding van ouderen buitenshuis

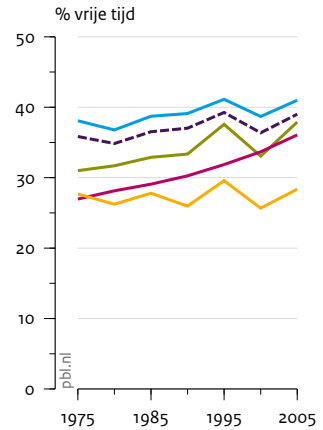
Mannen

Vrouwen

Totaal

Leeftijd

- Jonger dan 55
- 55 - 64
- 65 - 69
- 70-plus
- - - Totaal

Bron: TBO 1975-2005; bewerking PBL

steeds grotere welvaart en keuzevrijheid. Een andere hulpbron die de uithuisigheid van ouderen opschroeft, is het rijbewijsbezit: jongere generaties ouderen zijn steeds vaker in het bezit van een rijbewijs en een auto; ook dit is een cohorteffect. Ouderen hebben gedurende de afgelopen decennia dus een inhaalslag gemaakt (die ook in de periode vanaf 2005 heeft doorgezet) en zijn nu vrijwel even uithuisig als jongere leeftijdsgroepen (zie figuur 3.3).

Hiernaast spelen periode-effecten, zoals technologische ontwikkelingen die het ouderen makkelijker maken om in beweging te blijven. Zo worden navigatiesystemen steeds intelligenter en gebruikersvriendelijker en zijn POI's (*points of interest*) voor onderweg zelf in te stellen (ANWB 2009; Dijst et al. 1999; NRIT 2010a). Daarnaast is de elektrische fiets sterk in opkomst en zijn zelf remmende of inparkerende auto's in ontwikkeling. Bovendien wordt de wereld steeds kleiner doordat diverse media deze in huis brengen en vliegen gemeengoed geworden is. Een trip naar Thailand ligt even makkelijk (mentaal, fysiek en financieel) binnen bereik als een weekendje Vlieland. Ten opzichte van de jonge ouderen blijft de toename in uithuisigheid van de oudste senioren beperkt; op latere leeftijd lopen zowel het aantal verplaatsingen sterk terug als de afstand waarover deze ouderen zich verplaatsen (zie hoofdstuk 1 en hoofdstuk 4). Dit

is te verklaren door de met de leeftijd toenemende fysieke beperkingen. De verwachting dat ouderen tot op steeds latere leeftijd vitaal zijn, kan de uithuizigheid van deze ouderen in de toekomst bevorderen. Een belangrijke onzekerheid daarbij is de mate waarin (professionele dan wel vrijwillige) hulp bij verplaatsingen in de toekomst beschikbaar is. Want ondanks alle technologische ontwikkelingen hebben ouderen bij het maken van verplaatsingen soms, al dan niet tijdelijk, hulp nodig.

Nieuwe ouderen willen en kunnen meer

Zoals in hoofdstuk 1 is geschetst, zijn de huidige ouderen vitaler en leven zij langer dan de ouderen van vroeger. Het aantal jaren dat een 65-jarige gemiddeld vrij is van chronische ziekten is weliswaar gedaald, maar daar staat tegenover dat het aantal jaren dat dezelfde oudere gemiddeld vrij is van (matige of ernstige) beperkingen, is toegenomen. Waar de hoeveelheid vrijetijdsactiviteiten voornamelijk afhankelijk is van de werk- en huishoudenssituatie, hangt het type vrijetijdsbesteding in belangrijke mate af van de gezondheid en de vitaliteit van ouderen. De relatie tussen gezondheid, vitaliteit, welbevinden en vrijetijdsbesteding is overigens wederkerig: gezonde ouderen die goed in hun vel zitten en veel sociale contacten hebben, zijn minder beperkt in hun vrijetijdskeuzes en hun vrijetijdsactiviteiten dragen bij aan hun gezondheid, vitaliteit, sociaal kapitaal en welbevinden (McGuire et al. 1996; Van Middelkoop & Abma 2003; Toepoel 2011, 2012). In de relatie tussen welbevinden en vrijetijdsbesteding spelen huishoudensamenstelling en de relaties tussen de generaties een rol. De deelname aan culturele activiteiten en sport hangt bijvoorbeeld positief samen met de aanwezigheid van een partner en/of kinderen (Toepoel 2012). Daarnaast nemen gezonde en vitale grootouders steeds vaker de kleinkinderen mee op stap, mede doordat het aantal werkende ouders is toegenomen (Gerlings 2009; zie ook hoofdstuk 5).

De mate waarin ouderen buitenshuis activiteiten ondernemen, is ook afhankelijk van de gepercipieerde gezondheid en de instelling die zij hebben; hetzelfde geldt voor het type vrijetijdsactiviteiten dat zij ondernemen (NBTC 2004; interview Keehnen). Uit onderzoek van Toepoel (2011) blijkt dat zowel de eigen gezondheidsbeleving als de levensinstelling van de huidige generatie ouderen ruimer is dan die van de ouderen van gisteren. Zo participeren de jongste babyboomers in vergelijking met de ouderen vanaf 65 jaar minder vaak in cultuur met uitsluitend intellectuele activiteiten, zoals een theater- of museumbezoek. Dat deze jongere ouderen ook deelnemen aan populaire culturele activiteiten, zoals popconcerten, musicals, cabaret en bioscoop, draagt significant meer bij aan hun welbevinden en hun tevredenheid met het leven dan wanneer zij uitsluitend zouden deelnemen aan de meer intellectuele culturele activiteiten (Toepoel 2011; interview Toepoel). Verder zijn ouderen zich er steeds meer van bewust dat lichaamsbeweging ook op hoge leeftijd belangrijk is voor lichaam en geest en dat een inactieve leefstijl kan leiden tot ongezondheid en overgewicht (Elling 2010). Ook hier speelt opleiding een significante rol: naarmate het opleidingsniveau hoger is, stijgt de sportdeelname onder ouderen (Lindert et al. 2009).

Welvarende ouderen zijn minder spaarzaam

De babyboomers zijn welvarender dan de ouderen van vroeger. Zo bleek in hoofdstuk 2 dat de babyboomers meer (aanvullend) pensioen hebben opgebouwd en vaker een koopwoning bezitten, waarop bovendien veelal geen hypotheek meer rust, dan de eerdere generaties ouderen. Bovendien kent deze nieuwe groep ouderen meer vrouwen met een arbeidsverleden en hebben veel ouderen vermogen opgebouwd uit spaar- en beleggingstegoeden. Breekt echter de pensioengerechtigde leeftijd aan, dan krijgen de ouderen te maken met een inkomensval en kunnen zij minder geld besteden aan vrije tijd. Toch is door de jaren heen een toename in deze uitgaven waarneembaar (zie hoofdstuk 5). Uit cijfers van het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen blijkt bijvoorbeeld dat 20 procent van het geld dat in de toeristensector wordt verdiend, afkomstig is van mensen boven de 65 jaar (NBTC 2012).

Hierbij bestaat een duidelijke relatie tussen de inkomenselasticiteit en de hoogte van het inkomen: hoe hoger het inkomen, des te lager de inkomenselasticiteit voor vakanties (Mulder et al. 2007b). Dit wil zeggen dat mensen met lage inkomens die meer gaan verdienen, een relatief groot deel van dit extra inkomen uitgeven aan meer, verdere en duurdere vakanties. Bij ouderen met hoge inkomens, die al meer, verdere en duurdere vakanties maken, gaat een relatief kleiner deel van een eventuele inkomensstijging op aan extra (verdere of duurdere) vakanties. In vergelijking tot jongeren vinden 65-plussers het minder vaak erg als een vakantie duur is (Van de Kamp 2004); als die vakantie het maar waard is (50+ Expertisecentrum 2007).

De huidige 55-64-jarigen (de welvaartsgeneratie) laten hierbij een belangrijk cohorteffect zien: zij zijn meer individualistisch opgevoed, nemen meer risico's en zijn niet bang om geld te besteden voor het eigen genot (Motivaction International 2004; Second Sight 2008). In vergelijking met de huidige 65-75-jarigen (de 'crisis- en wederopbouwgeneratie') zijn deze jonge senioren dus niet alleen vermogender, maar ook minder spaarzaam. Vakanties staan bij hen hoog in het vaandel, evenals tweede woningen, campers en caravans (Bakas 2005; NBTC 2004; NRIT 2009). De toegenomen welvaart uit zich dan ook in de groei van het aantal (en de omvang van) particuliere recreatiewoningen en andere recreatiegoederen zoals boten, tenten en caravans (Mulder et al. 2007a). Vermoedelijk geldt deze relatie tussen de hoogte van het inkomen en de inkomenselasticiteit voor meer vrijetijdsactiviteiten dan alleen vakanties. Belangrijkste onzekerheid is de toekomstige economische ontwikkeling, zowel conjunctureel als structureel. Ook de stijgende kosten voor bijvoorbeeld zorg (via premies of eigen betalingen) en aanpassingen van de eigen woning (zie hoofdstuk 2) kunnen van invloed zijn op de potentiële bestedingen aan vrijetijdsactiviteiten (zie ook hoofdstuk 1).

Smaken verschillen: toenemende heterogeniteit onder ouderen

Juist als het gaat om de vrije tijd is de invloed van voorkeuren van individuen groot. Immers, vrije tijd is bij uitstek een privé-domein waarin mensen zelf beslissen hoe zij deze besteden (Verbeek & De Haan 2011). Voorkeuren kunnen verschillen tussen generaties. Deze verschillen werken dan als cohort- en/of leeftijdseffecten door in de veranderende (vrije)tijdsbesteding van toekomstige ouderen.

Maar ook binnen generaties is de diversiteit in vrijetijdsvoorkeuren groot. Sterker nog, de diversiteit in vrijetijdsvoorkeuren neemt binnen de toekomstige generaties ouderen verder toe. Ten eerste lijken de keuzemogelijkheden in producten en in de ruimte toe te nemen; dit gaat gelijk op met allerlei technologische innovaties. Ten tweede raken de hulpbronnen, zoals het inkomen maar ook de gezondheid en de vitaliteit, schever over mensen verdeeld (zie hoofdstuk 1). Ten derde bestaan er belangrijke verschillen in de mentaliteit van mensen (Sikkel & Beck 2010; Sikkel & Keehnen 2004a, 2004b). Zo kan het feit dat de hele wereld in een dag bereikbaar is de ene oudere uitdagen om daadwerkelijk op reis te gaan, en bij de andere oudere juist de behoefte oproepen aan meer houvast aan de eigen plek (interviews met Keehnen en Mommaas).

De toenemende variatie in hulpbronnen, restricties, mentaliteit of voorkeuren maakt de marktsegmentatie voor de 50-plus-markt steeds complexer (Keehnen 2008). Sterker nog, dergelijke verschillen tussen, maar zeker ook binnen, generaties maken de grote groep ouderen heterogener dan ooit. De vrijetijdsbesteding van ouderen en de hieruit voortvloeiende activiteiten kunnen niet over een kam worden geschoren. Organisaties en ondernemers in de vakantiemarkt maken daarom vaak gebruik van diverse typologieën van ouderen, zoals 'kwieke senioren' en 'vermoeiden' (Goossen et al. 1998; Van Middelkoop & Abma 2003), of 'behoudende zorgzamen' en 'vrijgevochten voorlopers' (50+ Expertisecentrum 2006). Andere typologieën zijn naar doelgroep: bijvoorbeeld 'zon en zee', 'samen', 'natuur en avontuur' (Sikkel & Beck 2010). Deze typologieën (en voorkeuren) hangen vaak samen met sociaaleconomische en demografische factoren zoals sekse, opleidingsniveau, welvaart, leeftijd, gezondheid of partnerstatus. Deze relatie is echter zelden één-op-één. Want, zoals gezegd, naast hulpbronnen en restricties speelt de mentaliteit van mensen een belangrijke rol bij de totstandkoming van hun voorkeuren en oriëntaties.

Keehnen (2008) construeert daarom een typologie langs twee assen. Op de ene as gaat het om hoe 50-plussers aankijken tegen het ouder worden (het glas is half vol of half leeg), op de andere as om de mate waarin zij controle ervaren over hun eigen leven (onafhankelijk of afhankelijk van anderen). Dit levert vier groepen op: strijdbaar, ontspannen, wanhopig en fatalistisch. Zelfs al beschikken deze groepen over dezelfde hulpbronnen en restricties, door hun mentaliteit ontwikkelen ze verschillende voorkeuren, wat zij uiten in ander gedrag. Een fatalistisch ingesteld persoon is bijvoorbeeld bang om een heup te breken over ongelijke stoeptegels en blijft liever thuis, terwijl de ontspannen oudere wel activiteiten onderneemt maar deze in frequentie en intensiteit bescheiden aanpast. De strijdbaren en wanhopigen kunnen hetzelfde gedrag vertonen, maar vanuit een andere motivatie. Strijdbare ouderen trekken zich niet veel aan van de mening van anderen: zij kopen kwaliteitsmerken of gaan op een cruise 'omdat ze het verdiend hebben'. Daarentegen zal een wanhopige diezelfde cruise vooral doen om indruk te maken op zijn omgeving (interview Keehnen; Keehnen 2008).

Duidelijk is dat ouderen geen homogene groep vormen; zij verschillen in gezondheid, hulpbronnen en mentaliteit. Deze verschillen beïnvloeden hun vrijetijdsgedrag. Hierbij

moet wel worden bedacht dat de babyboomgeneratie – de omvangrijke generatie ouderen, geboren tussen 1945 en 1960 – over tien tot vijftien jaar geleidelijk de overgang maakt van *active ageing* naar ‘kwetsbare ouderdom’. Het aantal en aandeel minder vitale ouderen (75+) neemt dan snel toe. Doordat hun actieradius afneemt, wordt de directe woonomgeving in de vrijetijdsbesteding steeds belangrijker. Bovendien kunnen sociaaleconomische veranderingen (periode-effecten), zoals een onzekere conjunctuur, verhoging van de pensioenleeftijd, hogere zorgkosten en dalende overwaarde van de eigen woning, de hulpbronnen (tijd, geld) van ouderen beïnvloeden, en daarmee hun vrijetijdsbesteding.

3.3 Vrijetijdsgedrag van ouderen

De vergrijping en de toenemende heterogeniteit onder ouderen leiden tot veranderingen in het vrijetijdsgedrag. Hierbij onderscheiden we drie typen uithuizige vrijetijdsactiviteiten. Deze verschillen van elkaar in duur en locatie. Enerzijds gaat het om twee typen toeristisch-recreatieve activiteiten waarbij sprake is van een verblijf buiten de eigen woning voor ontspanning of plezier, met respectievelijk zonder overnachting: vakanties en dagtochten.² Anderzijds gaat het om korter durende vrijetijdsactiviteiten in de nabijheid van de woning. Indien ouderen daarvoor minder dan één of twee uur van huis zijn, komen deze activiteiten niet terug in de statistieken voor dagtochten.

Steeds vaker op vakantie

Een analyse van de effecten van *alle* demografische trends op het vakantiegedrag – dus niet alleen voor de groeiende groep ouderen – laat zien dat deze bescheiden zijn: demografische ontwikkelingen leiden tot een toename van het gemiddeld aantal vakanties van 2,07 per persoon in 2005 tot 2,18 in 2040 (Mulder et al. 2007c). Cohorteffecten, zoals een stijging van het opleidings- en welvaartsniveau, zijn hierin meegenomen. Uit deze cijfers kan worden afgeleid dat door demografische ontwikkelingen (inclusief cohorteffecten) het aantal vakanties naar verwachting tot ruim 5 procent sneller toeneemt dan de groei van de bevolking. Ter vergelijking: de ontwikkeling van het aantal dagtochten blijft naar verwachting 1 procent achter op de bevolkingsontwikkeling (exclusief cohorteffecten, maar daarvan wordt verwacht dat zij zeer beperkt zijn; zie ook figuur 3.7).

Hoe ziet deze trend er voor ouderen uit? Uit een – al wat oudere – prognose van Sikkels en Keehnen (2004a) blijkt dat het aantal vakanties door 50-plussers tussen 2001 en 2025 zal toenemen met 60 procent (zie tabel 3.1). Deze grote toename komt enerzijds door de toename van het aantal ouderen en anderzijds door de verandering van hun consumptiepatronen. Wel zijn zowel de verschillen tussen als die binnen leeftijdsgroepen groot. Zo stelt Burgering (2009) dat niet altijd leeftijd het verschil maakt; het verschil is eerder te vinden tussen actieve en niet-actieve ouderen (Burgering 2009). Een voorbeeld: het vakantiegedrag van een actieve 65-jarige vertoont meer overeenkomsten met dat van een actieve 55-jarige dan dat van een niet-actieve 65-jarige.

Tabel 3.1

Aantal korte en lange vakanties (x 1.000) in 2001 en 2025

	2001	Exclusief cohortheffecten		Inclusief cohortheffecten	
		2025	t.o.v. 2001	2025	t.o.v. 2001
Korte vakanties					
50 - 64 jaar	2.744	3.609	+32%	3.905	+42%
65 - 74 jaar	677	1.098	+62%	1.367	+102%
75 jaar en ouder	100	164	+64%	377	+277%
Totaal kort	3.521	4.871	+38%	5.649	+60%
Lange vakanties					
50 - 64 jaar	1.764	2.320	+32%	2.481	+41%
65 - 74 jaar	917	1.488	+62%	1.644	+79%
75 jaar en ouder	249	408	+64%	533	+114%
Totaal lang	2.930	4.216	+44%	4.658	+59%
Totaal					
50 - 64 jaar	4.508	5.929	+32%	6.386	+42%
65 - 74 jaar	1.594	2.586	+62%	3.011	+89%
75 jaar en ouder	349	572	+64%	910	+161%
Totaal vakanties	6.451	9.087	+41%	10.307	+60%

Bron: Sikkels & Keehnen (2004a); bewerking PBL

Tabel 3.2 geeft een overzicht van de deelname van ouderen aan korte en lange vakanties. Hieruit blijkt dat voor alle oudere leeftijdsgroepen geldt dat het aantal vakanties (korte en lange) *per deelnemer* hoog tot zeer hoog is ten opzichte van het landelijk gemiddelde. Wel is vanaf 65 jaar de participatiegraad lager dan gemiddeld – bij de 75-plussers zelfs heel laag –, waardoor het gemiddeld aantal vakanties *per persoon* voor ouderen lager uitvalt dan het landelijk gemiddelde. Dit betekent dat het aantal, vooral lange, vakanties weliswaar hoog is, maar dat het binnen elke leeftijdsklasse een steeds beperktere groep ouderen is die van deze vakanties geniet. En naarmate de leeftijd vordert, daalt het gemiddeld aantal vakanties per deelnemer. Het zijn vooral de 55-64-jarigen die – ondanks het feit dat anno 2010 de gemiddelde pensioneringsleeftijd is opgelopen tot 62 jaar – de belangrijkste doelgroep voor de vakantiemarkt zijn: zij nemen 17 procent van alle vakanties voor hun rekening, terwijl zij maar 13 procent van de (doel)populatie uitmaken (CVO, CBS-Statline; bewerking PBL). Deze groep is bovengemiddeld geïnteresseerd in zowel korte als lange vakanties.

Ook de groep 65-74-jarigen is licht oververtegenwoordigd: zij genoten in 2010 11 procent van de vakanties en vormden 9 procent van de bevolking. De oudste leeftijdsgroep, vanaf 75 jaar, is in alle opzichten ondervertegenwoordigd, met een bevolkingsaandeel van krap 7 procent en een aandeel van tussen de 4 en 5 procent van het totaal aantal vakanties.

Tabel 3.2

Kerncijfers vakanties door senioren, naar leeftijdsklasse, 2010³

	55 tot 65 jaar	65 tot 75 jaar	75 jaar en ouder*	Alle leeftijden
Omvang (x 1.000 personen)	2.163	1.361	1.084	15.683
Participatie korte vakanties (%)	45,4	32,3	19,2	41,7
Aantal korte vakanties per persoon	0,96	0,62	0,50	0,84
Aantal korte vakanties per deelnemer	2,30	1,93	2,59	2,02
Participatie lange vakanties (%)	77,4	69,9	56,5	75,8
Aantal lange vakanties per persoon	1,84	1,54	1,14	1,48
Aantal lange vakanties per deelnemer	2,38	2,21	2,02	1,95

Bron: Continu Vakantie Onderzoek; CBS; bewerking PBL

Voor de ruimtelijke effecten van het vakantiegedrag van ouderen is natuurlijk de plaats van bestemming van belang. Vooralsnog bestaat er een positieve samenhang tussen leeftijd en de voorkeur voor binnenlandse vakanties (zie figuur 3.4). Waar de 55- tot 64-jarigen nog 36 procent van de vakantiedagen op een Nederlands vakantieadres doorbrengen (dit komt overeen met de landelijk gemiddelde voorkeur), loopt dit voor 75-plussers op tot bijna de helft.

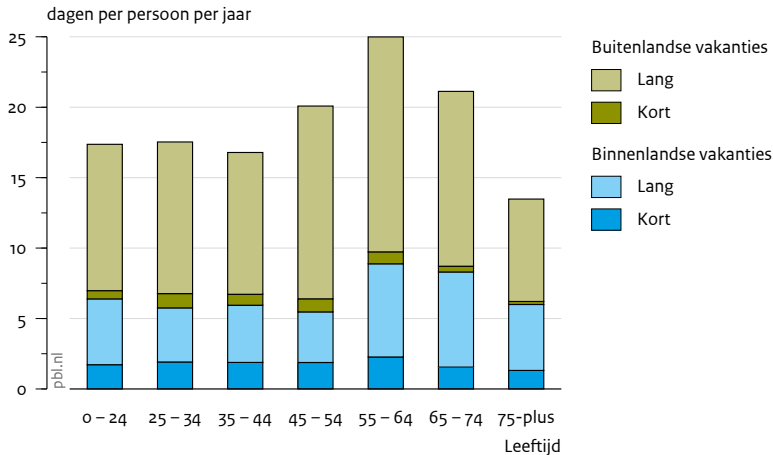
In figuur 3.5 zijn deze leeftijdsspecifieke voorkeuren voor korte, lange, binnen- en buitenlandse vakanties doorgetrokken naar de toekomstige bevolkingssamenstelling. Het effect van de verwachte bevolkingstoename op het totaal aantal dagen dat Nederlanders in binnen- of buitenland op vakantie zijn, wordt meer dan gecompenseerd door de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking. Alleen het aantal dagen besteed aan lange binnenlandse vakanties zal sneller groeien dan de bevolking. Hierbij moet wel worden aangetekend dat in een volledige prognose ook cohort- en periode-effecten meegenomen moeten worden. Met de eerder beschreven cohorteffecten voor ouderen in gedachten, is het waarschijnlijk dat het aantal dagen dat zij aan vakanties besteden minder achter zal blijven bij de bevolkingsontwikkeling, en daar wellicht zelfs bovenuit zal komen (zie ook tabel 3.1). Ouderen van de toekomst zijn immers reislustiger, mobieler en welvarender dan de huidige ouderen.

Ouderen op zoek naar afwisseling en comfort

De huidige en toekomstige ouderen zijn dus reislustiger dan de ouderen van vroeger. Maar waar brengen zij hun binnenlandse vakanties door en welk type vakantie heeft hun voorkeur? De huidige 55-64-jarigen verblijven voor een lange vakantie steeds vaker op de Groningse, Friese en Drentse zandgronden. Bovendien kiezen zij vaker voor flexibele en mobiele logiesvormen in plaats van een vaste verblijfplaats, of voor een accommodatie die eigen bezit is. Het totaal aantal mobiele logiesvormen is tussen 2007 en 2011 gestegen met 8 procent. Deze groep ouderen verblijft het vaakst in een

Figuur 3.4

Aantal vakantiedagen naar vakantie duur, bestemming en leeftijd, 2011

Bron: Continu Vakantie Onderzoek; CBS, bewerking PBL

NB Berekend als het aantal vakanties maal de gemiddelde duur van die vakanties per leeftijdsgroep en gedeeld door de omvang van de leeftijdsgroep volgens gegevens van CBS Statline. Voor korte buitenlandse vakanties is de gemiddelde duur niet op Statline opvraagbaar en is uitgegaan van de gemiddelde duur van korte binnenlandse vakanties voor die leeftijdsgroep (omdat die toch al dicht tegen de maximum duur van een korte vakantie aanzit).

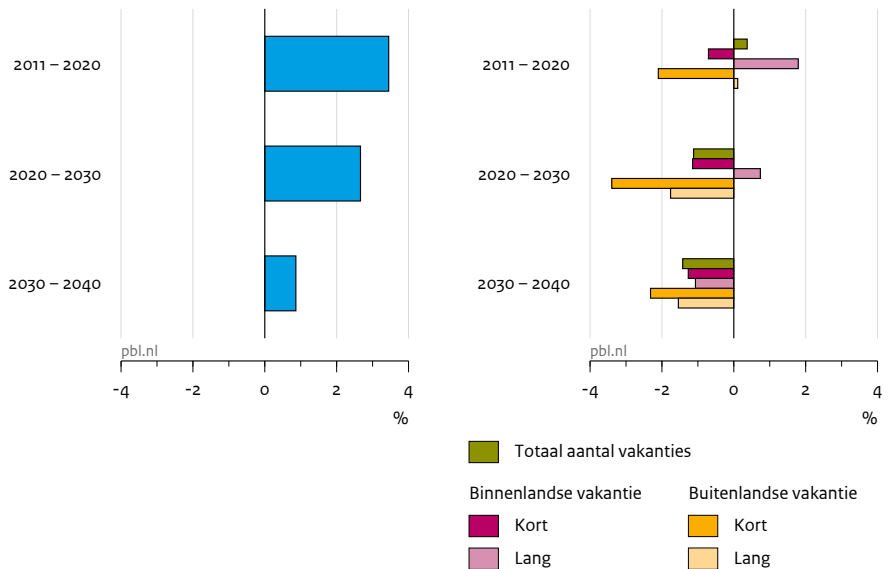
zomerhuisje of vakantiebungalow en vaker in een caravan, vouwwagen, camper of tent dan 65-plussers. De meeste caravanbezitters zijn 50-plussers. Gezien de vergrijzing (volume-effect) en het besteedbaar inkomen, is wel te verwachten dat het aantal senioren met een caravan, vouwwagen of camper zal toenemen. Deze trend is al zichtbaar bij de 55-64-jarigen (CBS Statline). De babyboomers, die met meer luxe en comfort opgegroeid dan vorige generaties ouderen (cohorteffect), verwachten deze luxe en comfort ook in hun caravan terug te zien: denk aan uitstekende (vaste) bedden en een *caravanmover* (Sikkel & Keehnen 2004d)¹. Onder deze groep jonge ouderen is 'glamping' een trend: luxe kamperen met eigen sanitair of sanitair dat geschikt is voor mindervaliden, een volledig uitgeruste keuken en comfortabele bedden, en – vanwege de favoriete vrijetijdsbesteding van ouderen – vaak met een elektrisch oplaadpunt voor de fietsen.

Ook het tweede woningbezit is populair onder ouderen: 76 procent van de tweede woningbezitters in Nederland is ouder dan 50 jaar, 83 procent is 50-64 jaar en 17 procent is 65 jaar of ouder (NRIT 2010b). De meeste tweede woningen bevinden zich op een park (85 procent) en in de provincies Friesland (23 procent), Gelderland (21 procent) en Zeeland (17 procent). Het tweedewoningbezit komt voor in alle inkomensklassen. Een tweede woning in Nederland wordt 16 keer per jaar bezocht. Ter vergelijking: een tweede woning in het buitenland wordt ruim zes keer per jaar bezocht: dit heeft te

Figuur 3.5
Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op aantal vakanties

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

Bron: Continu Vakantie Onderzoek; CBS, bewerking PBL

maken met de grotere afstand. De belangrijkste reden waarom tweedewoningbezitters kiezen voor een bepaalde regio in Nederland heeft te maken met het landschap, gevolgd door de bereikbaarheid en de cultuurhistorische, recreatieve en sportieve mogelijkheden in het gebied.

Het belangrijkste motief echter om in Nederland een tweede woning aan te schaffen is belegging en rendementsverwachting, evenals het gebruik voor eigen vakanties (Wildhagen 2010). Of de recessie invloed heeft op de toe- of afname van het tweede woningbezit onder ouderen, daarover zijn de meningen verdeeld (Verwest et al. 2010; Van Wee et al. 2011). Wel is een groei in het tweede woningbezit niet aannemelijk (zie hoofdstuk 2), omdat de markt verzadigd lijkt en jongere cohorten zich minder willen binden aan een vakantieverblijf op één plek.

Het aantal korte vakanties onder 55-64-jarigen is sterk toegenomen. Vooral watersportgebieden blijken populair; het aantal vakanties in deze gebieden steeg in de periode van 2007 tot 2011 met 23 procent (CBS Statline 2007-2011). Het belang van korte reizen zoals stedentrips en weekendarrangementen zal verder gaan toenemen (Burgering 2009). Zo ziet de toeristenbranche het aantal korte hotelvakanties door vooral de groeiende groep ouderen al jaren toenemen (NRIT 2011). Dit heeft te maken

met de hogere AOW-leeftijd en de daarmee gepaard gaande schaarsere vrije tijd voor de groep van jonge senioren.

Babyboomers (65-74 jaar) zijn redelijk gelijkmatig verspreid over het hele land aan te treffen. Wel kiezen zij vaker voor nieuwe vakantieconcepten, zoals cruises, wellness- en zorgvakanties, detoxreizen en medische check-upreizen, georganiseerde rondreizen en golfvakanties; kortom de duurdere vakanties (Burgering 2009). Daarbij hebben ouderen andere reiswensen dan jongere generaties. Zo hebben zij meer belangstelling voor aspecten als gezondheid, comfort en veiligheid. Het gevoel van comfort heeft in grote mate betrekking op de kwaliteit en servicegerichtheid van de accommodatie: een luxe uitstraling, goede bedden en sanitair en een goede bereikbaarheid (NBTC 2004).

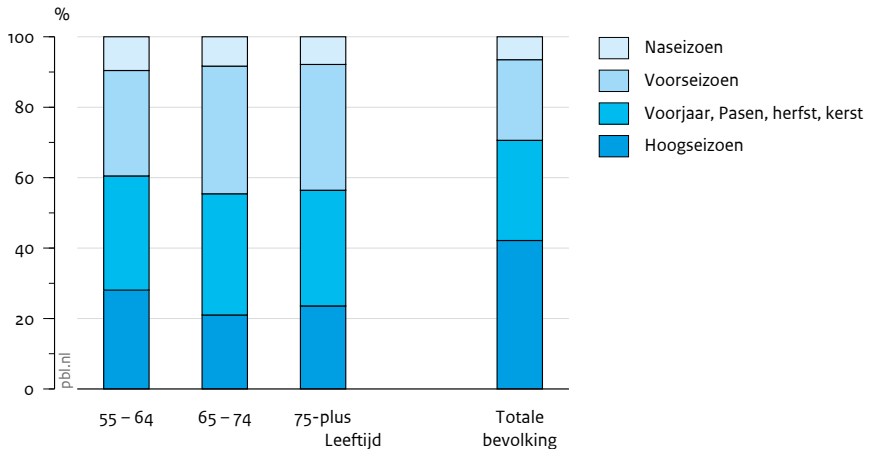
Populaire provincies voor wellnessvakanties zijn Gelderland en Limburg. Ook het spelen van golf wordt nog steeds populairder onder ouderen. Noord-Brabant heeft de meeste golfterreinen (41) en Noord-Holland kent het grootste totale areaal aan golfterrein. Ouderen combineren dergelijke vakanties graag met wandelen, fietsen of een bezoek aan een natuurgebied, want wandelen en fietsen blijven de favoriete vrijetijdsbezigheden van ouderen. Twee derde van de 50-plussers fietst 1.200 kilometer per jaar; van hen geeft 60 procent aan wel eens op fietsvakantie te gaan in eigen land.

De verwachting is dat de groep ouderen voor de vakantiemarkt sterk in belang gaat toenemen. Enerzijds heeft dit te maken met een volumegroei: de eerste babyboomers schuiven door naar een hogere leeftijdsgroep. Anderzijds is de groep ouderen gemiddeld genomen vitaler, welvarender en 'bereisder' dan de huidige ouderen. Uit een studie van NBTC-NIPO Research (2011) blijkt dat dit alles een positief effect heeft op de vakantieparticipatie en de vakantiefrequentie van ouderen. En tot slot speelt hierbij een rol dat de groep van 55-64-jarigen de komende jaren nog volop aan het werk is (Burgering 2009; Gerlings 2009).

Ouderen uit de categorie 75+ hebben (mede door beginnende gezondheidsklachten) meer behoefte aan een ontspannen vakantie, waarbij zij kunnen uitrusten en genieten van het natuurschoon. Van de meest bezochte toeristengebieden in Nederland zijn de Noordzeebadplaatsen en de watersportgebieden het meest populair voor een korte vakantie, met 16 respectievelijk 22 procent. Het aantal korte vakanties naar deze gebieden is sinds 2007 zelfs verdubbeld. Opvallend is een stijging in het aantal seizoensrecreatieve logiesvormen bij korte vakanties. 75-plussers verblijven steeds vaker in een accommodatie die eigen bezit is of tot een vaste seizoens- of jaarplaats behoort. Hun lange vakanties, op de Groningse, Friese en Drentse zandgronden, brengen zij door in een zomerhuisje of een vakantiebungalow, maar ook een hotel is bij deze groep in trek als logiesvorm (CBS Statline 2007-2011).

Ook 75-plussers stellen hogere eisen aan hun accommodatie dan de ouderen van vroeger; zij willen meer luxe, kwaliteit en service (NBTC 2004; NRIT 2010; 50+ Expertisecentrum 2007). En voor die ouderen die beperkingen hebben – denk aan stramheid, moeite met traplopen en het niet meer lang in een rij kunnen staan –, neemt de behoefte aan zorg en gemak toe, ook tijdens hun vakanties. Zij verblijven vaker in eigen land dan de meer vitale ouderen en hebben een voorkeur voor een verblijf in een

Figuur 3.6
Aandeel vakantiedagen naar seizoen en leeftijd, 2011

Bron: Continu Vakantie Onderzoek; CBS, bewerking PBL

bosrijke omgeving (NRIT 2010). Deze ouderen hebben een toenemende behoefte aan vakanties met mogelijkheden voor verzorging en medische begeleiding (Recron 2005). En daar hebben ze heel wat voor over: voor een week vakantie is de zorgvragende oudere bereid gemiddeld 420 euro neer te tellen; Nederlanders geven gemiddeld 154 euro uit voor een week weg (NRIT 2011).

Op welke momenten in het jaar gaan deze ouderen met vakantie? Uit figuur 3.6 blijkt dat zij, in vergelijking met jongere leeftijdsgroepen, een geringere voorkeur hebben voor het zomerhoogseizoen; dit ten gunste van het voorseizoen. Toch mijden ouderen niet alle piekperiodes. Zij zijn namelijk oververtegenwoordigd in de herfst-, kerst-, krokus- en paasvakantie. Wellicht is dit toe te schrijven aan de groeiende populariteit van zogeheten driegeratievakanties (Burgering 2009)/ of aan het feit dat ouderen steeds vaker met hun kleinkinderen op stap gaan, op momenten dat de ouders moeten werken (zie bijvoorbeeld Gerlings 2009; zie ook hoofdstuk 5). Ook ontstaan grotere extremen in het vakantiegedrag: opa en oma huren voor een week een dure accommodatie op een vakantiepark voor de hele familie en wandelen daar in een vrij toegankelijk natuurgebied met een thermoskan koffie en een trommel met boterhammen in de rugzak. In de eerste plaats ontstaan deze extremen doordat er een groter aanbod is aan vrijetijdsbesteding, en er dus meer keuzemogelijkheden zijn. In de tweede plaats hebben de extremen te maken met groter wordende verschillen in preferenties dan wel leefstijlen en hulpbronnen (inkomen, vitaliteit, opleiding, kennis door ervaringen) onder ouderen.

Hoewel absoluut gezien het aantal grootouders zal toenemen, neemt bij de volgende generaties ouderen bijvoorbeeld het aandeel alleenstaanden en kinderlozen toe (zie hoofdstuk 1 en 2). En deze alleenstaanden en kinderlozen prefereren een vrijetijdsbesteding die afwijkt van die van paren met (volwassen) kinderen. Deze alleenstaande ouderen zijn steeds meer (hoogopgeleide) individuen die zelfredzaam zijn (een zelfstandig leven leiden, al dan niet bewust gekozen) en aan hun vrijetijdsbesteding invulling weten te geven (zie hoofdstuk 1 en 2). De verwachting is dat ouderen, zowel paren, weduwen als alleenstaanden, tot op hogere leeftijd vrijetijdsactiviteiten buitenshuis zullen blijven ondernemen omdat zij vitaler, reislustiger en mobieler zijn dan vorige generaties ouderen (Verbeek & de Haan 2011; zie ook hoofdstuk 1)

Aantal dagtochten stabiel

Het activiteitsniveau van 65-plussers schommelde de laatste decennia tussen 49 en 54 dagtochten per jaar (CBS-dagtochtonderzoek 2006-2007; Van Middelkoop 2004). In figuur 3.7 zijn de dagrecreatiepatronen uit 2007 per leeftijdscategorie doorgetrokken tot 2040.⁴ Zo wordt inzichtelijk welke gevolgen de vergrijzing heeft voor het totale aantal dagtochten en voor de verschillende dagtochtactiviteiten in Nederland. Hierbij is geen rekening gehouden met eventuele cohorteffecten in veranderingen in activiteitsniveaus en -voorkeuren.

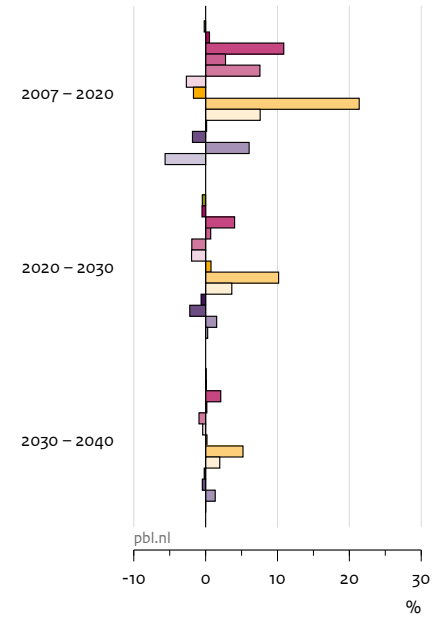
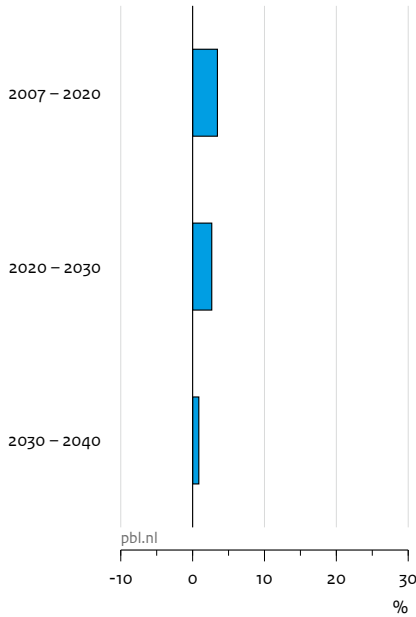
Ligt in figuur 3.7 een activiteit in een tijdvak rond de nullijn, dan volgt de toename van deze activiteit ongeveer de bevolkingsgroei in dat tijdvak. Dit geldt voor het totaal aantal dagtochten in alle onderscheiden tijdvakken: in 2040, als de bevolkingsomvang en vergrijzing pieken, is het aantal dagtochten bijvoorbeeld toegenomen met ruim 8 procent terwijl de bevolking ten opzichte van 2007 met iets meer dan 9 procent is gegroeid. De meeste typen dagtochten nemen – gelijk opgaand met de bevolkingsomvang – met ongeveer 8 procent toe, maar er zijn uitzonderingen. Het aantal dagtochten met als activiteit wandelen (+12 procent in 2040 ten opzichte van 2007) of fietsen (+24 procent) neemt duidelijk meer toe dan de bevolking. Andere activiteiten die onder ouderen aan populariteit winnen, zijn golf (+15 procent), verenigingsactiviteiten (+18 procent) en het bezoek aan musea (+22 procent); denksportactiviteiten winnen met zelfs 46 procent aan populariteit. Ter verduidelijking: van deze toenames wordt 9 procent veroorzaakt door de bevolkingsgroei en vindt het grootste gedeelte plaats in de eerste periode (2007-2020), een periode die nu al halverwege is. Overige sport en sportieve recreatie⁵, uitgaan (beide +4 procent) en zonnen en zwemmen en dergelijke (+1 procent) blijven daar duidelijk bij achter; in het figuur komt dit tot uitdrukking in de (licht) negatieve kolommen voor de (bevolkings) samenstellingseffecten.

De ontwikkeling van het aantal dagtochten is niet alleen afhankelijk van de ontwikkeling van het aantal ouderen, maar evenzeer van de mate waarin ouderen participeren. De participatiegraad, dat wil zeggen het aandeel van een (leeftijds)groep dat minimaal één keer per jaar deelneemt aan een activiteit, is bij ouderen laag. Doordat de ouderen die wél deelnemen aan een activiteit, dit veelal met een bovengemiddelde frequentie doen, komt het gemiddelde voor de hele leeftijdsgroep hoger uit. Non-participatie van

Figuur 3.7
Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op aantal dagtochten

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

- Totaal aantal dagtochten
- Sport en sportieve recreatie
- Waaronder fietsen
- Waaronder wandelen
- Waaronder golfen
- Overige sport en sportieve recreatie
- Bezoek attractiepoint en dergelijke
- Bezoek denksportactiviteit
- Bezoek museum
- Recreatief winkelen
- Uitgaan
- Verenigingsactiviteiten, hobbyclubs en dergelijke
- Zonnen, zwemmen en dergelijke

Bron: Continu Vakantie Onderzoek; CBS, bewerking PBL

ouderen hangt samen met hun gezondheid, sociale omgeving, geslacht (vrouwen participeren minder) en het opleidings- en inkomensniveau, en neemt bovendien toe met de leeftijd (De Bruin & De Vries 1997; Roques & Rijpma 2001; Smeets & Gadet 2008; Stedelijk Beheer 1996). Sommige onderzoekers verwachten dat een toenemende vitaliteit en stijgende opleidings- en inkomensniveaus een positief effect zullen hebben op de participatiegraad (zie paragraaf 3.2 en hoofdstuk 1). Anderen daarentegen verwachten dat binnen de groep ouderen het aandeel ‘vermoeide’ ouderen met gemiddeld minder actieve recreatiepatronen harder zal groeien dan het aandeel ‘kwieke’ ouderen (Goossen et al. 1998)!². Maar zelfs als het gemiddeld activiteitsniveau van ouderen de komende jaren niet veel verandert, dan leidt alleen de toename van het aantal ouderen al tot een stijging van het aantal dagtochten door ouderen (volume-effect).

Ook wat betreft het type activiteiten dat ouderen tijdens hun dagtochten ondernemen, is geen grote ommezwaai te verwachten. De ouderen van de toekomst – de huidige 45-64-jarigen – wijken op dit punt niet wezenlijk af van de huidige 65-plussers (Van Middelkoop 2004; Van Middelkoop & Abma 2003; Trendbureau Overijssel 2010). Vrijtijdsactiviteiten als denksport, wandelen en fietsen blijven populair en nemen zelfs in omvang toe. Ook vissen, zwemmen, bezoek aan musea en theaters⁶, natuur, bezienswaardigheden en hobby’s blijven onder ouderen favoriet en zullen dus meeliften met de vergrijzing. Daarnaast kan de golfsport aan belang winnen: deze sport is populair onder de huidige jongere senioren (Van Middelkoop 2004; Recron 2005). Alleen al tussen 2006 en 2009 zijn er in Nederland dertig golfterreinen bijgekomen (zie www.compendiumvoordeleefomgeving.nl). Figuur 3.7 laat zien dat – tot 2020 – golf zelfs de tot nog toe favoriete wandelactiviteit van ouderen overtreft. Paardrijden en kleine watersport, daarentegen, ondervinden negatieve gevolgen van de vergrijzing (RECRON 2005). Wel heeft de diversificatie in voorkeuren (zie vorige paragraaf) een positief effect op het bezoek aan attractieparken, dierentuinen, sauna’s en thermen en restaurants. Bovenstaande bevindingen gelden vooral voor autochtone ouderen. Niet-westerse allochtone ouderen, een groep die in omvang toeneemt tot ongeveer een tiende van de oudere bevolking (zie hoofdstuk 1 en 2), hebben minder belangstelling voor vrijetijdsactiviteiten buiten de stad. Het bezoeken van recreatiegebieden in bos-, strand-, duin- en overige landschappen is voor zowel de eerste als de tweede generatie allochtonen minder belangrijk dan voor autochtonen. Ook fietsen en sporten zijn, vooral bij allochtonen van de eerste generatie, niet populair (Kenniscentrum Recreatie 2008; Van Lindert et al. 2009; SCP 2008). Gaat het daarentegen om deelname aan vrijetijdsactiviteiten binnen de stad, dan scoren zowel de eerste als de tweede generatie allochtonen, gecontroleerd voor de sociaaleconomische situatie, minstens zo hoog als de autochtonen (Alterra 2000). Hierbij gaat het om het bezoeken van speeltuinen en -velden in de buurt, rondwandelen in de binnenstad, stadsparkbezoek en terrasbezoek.

Met de leeftijd neemt de vrijetijdsbesteding in de woonomgeving toe

Met het toenemen van de leeftijd en de bijbehorende fysieke beperkingen neemt de actieradius van ouderen af (zie ook de andere hoofdstukken). Hierdoor neemt het belang van vrijetijdsbesteding in de eigen woonomgeving toe. Vrijtijdsactiviteiten

zoals fietsen, wandelen, sport, cafébezoek, uit eten gaan en winkelen, doen ouderen hoofdzakelijk in de eigen buurt of in het stadscentrum (Jókövi & Lübke 2004). Ouderen, en vooral kwetsbare ouderen, gaan vaker (actief) recreëren in hun directe woonomgeving als zij zich daar veilig voelen, sociale contacten kunnen onderhouden, kunnen winkelen, kunnen fietsen en wandelen, groen in de buurt hebben en als de bereikbaarheid en toegankelijkheid van deze voorzieningen voldoet. Zo zijn overdekte winkelcentra geliefd bij oude mensen. Het is er nooit slecht weer en ouderen stellen vertier, sociale controle en het ontmoeten van leeftijdsgenoten op prijs. Ook blijken zij markten, autovrije winkelstraten, cafetaria's, lunchrooms en het dorps huis bij uitstek geschikte ontmoetingsplaatsen te vinden (Galle & Van der Wagt 2007). Voor de vrijetijdsbeleving in de woonomgeving zijn de aanwezigheid van winkels, openbaar vervoer en recreatieve voorzieningen daarom van belang (De Haan 2007; zie ook hoofdstuk 5).

Voor hun wandel- en fietsactiviteiten vinden de ouderen vooral het groen in de woonomgeving belangrijk (Kemperman & Timmermans 2006). Doordat hun geringere mobiliteit veel natuurgebieden matig bereikbaar maakt, komen ze daar minder vaak dan andere leeftijdsgroepen (PBL 2010). Stadsparken hebben dan ook een specifieke functie voor de vrijetijdsactiviteiten voor ouderen. Uit onderzoek naar het parkgebruik door ouderen in Nederland van Kemperman en Timmermans (2006) blijkt leeftijd, van alle sociaal-demografische variabelen, de meest significante invloed te hebben op de parkkeuze. Tevens blijken ouderen een vrij heterogene groep te vormen, met uiteenlopende keuzes wat betreft parkgebruik. Zo prefereren de op gezondheid gerichte actieve ouderen de grotere parken, waarbij zij kunnen relaxen of sportactiviteiten kunnen ondernemen. Meer op sociaal welzijn gerichte actieve ouderen kiezen liever voor buurtparken met voorzieningen, waarvan zij met de familie gebruik kunnen maken en kunnen genieten. En een derde groep ouderen, passiever in gedrag, maakt wel graag gebruik van een stadspark maar doet dit zonder activiteiten te ontplooiën (Kemperman & Timmermans 2006).

Een hoge mate van stedelijkheid in combinatie met een laag percentage recreatiegebied en groen staat garant voor een geringe fysieke activiteit van ouderen (Kemperman & Timmermans 2009). Dat een groene woonomgeving van belang is voor het activiteitenpatroon van ouderen, hoeft niet direct te betekenen dat er een park of een stuk bos aanwezig moet zijn. Een pleintje met daaromheen een groenstrook kan ook voldoende zijn. Naast de aanwezigheid van groen en andere recreatieve voorzieningen in de woonomgeving zijn ook de verbindingen (netwerk van fiets-, wandelpaden en wegen) daar naartoe belangrijk, willen ouderen de voorzieningen kunnen gebruiken. Het gaat hierbij niet alleen om verbindingen binnen de eigen woonbuurt, maar ook om verbindingen naar aangrenzende woonbuurten (RIVM 2002).

Ouderen hebben bovendien baat bij een overzichtelijke openbare ruimte, met een duidelijke afscheiding tussen fietspad, stoep en rijbaan (Galle & Van der Wagt 2007). Het aantal spoedeisende hulpbehandelingen vanwege fietsongevallen bij ouderen is in de periode 2005-2009 met 39 procent toegenomen. En het aantal ziekenhuisopnamen ten gevolge van fietsongevallen bij ouderen nam in deze periode nog sterker toe, namelijk

met 55 procent. Dit komt doordat ouderen steeds meer en over langere afstand fietsen. Het totaal aantal kilometers dat ouderen fietsend aflegden, steeg in deze periode met 50 procent (www.verkeersnet.nl). Zowel in de stad als op het platteland is dus een goede begaanbaarheid van de trottoirs en de wegen belangrijk. Hoge stoepranden en losliggende tegels zijn gevaarlijk. Ouderen hebben ook belang bij goede op- en afritten van stoep naar straat en omgekeerd. Verder moeten zij voetgangersoversteekplaatsen zo veilig mogelijk kunnen betreden. Bruggen, trappen en drukke verkeerswegen vormen vaak een barrière voor ouderen. Belangrijk is bovendien dat er onderweg bankjes of andere zitgelegenheden zijn, die zo zijn opgesteld dat ze uitnodigen tot plezierige en toevallige ontmoetingen en die zijn voorzien van een stallingmogelijkheid voor vervoersmiddelen zoals de rollator, de scootmobiel, de brommobiel of een al dan niet elektrische rolstoel. En bij alle voorzieningen is van het van belang dat zij met deze rollators, rolstoelen en scootmobielen toegankelijk zijn. Kortom, ouderen hebben bij uitstek belang bij een leefomgeving die schoon, heel en veilig is (Penninx et al. 2007). Veel van deze 'eisen' gelden natuurlijk ook voor andere groepen. Echter, voor ouderen met een beperkte actieradius kan het ontbreken van bepaalde omgevingskenmerken het verschil betekenen tussen zelfstandig aan de maatschappij mee kunnen doen (zelfredzaamheid) of thuis blijven en (nog) afhankelijk(er) worden van anderen. Vooralsnog leidt de vergrijzing dus tot een andere verdeling van belangen: ouderen hebben meer dan jongeren een onmiddellijk belang bij toegankelijke openbare ruimten en voorzieningen.

3.4 Vrijtijdsbesteding van ouderen: ruimtelijke gevolgen

Het aantal vakanties en dagtochten door ouderen neemt toe, zo bleek eerder in dit hoofdstuk aan de hand van aannames uit de onderzoeksliteratuur, analyses en interviews. Enerzijds komt deze toename door een volumegroei, anderzijds door een cohorteffect.⁷ Sikkels en Keehnen (2004) laten (in een al wat oudere prognose) zien dat ook een verandering van consumptiepatronen achter deze toename zit. *Active ageing* kent echter zijn grenzen. De groep (vooral oude) ouderen die te maken heeft met een 'kwetsbare ouderdom' (gebreken, minder inkomen) en die voor de vrijetijdsbesteding veel meer is aangewezen op de directe woonomgeving, neemt in omvang toe. Hulpmiddelen en competenties beïnvloeden ouderen dus in hun keuze voor vrijetijdsbesteding. Door deze combinatie van volume-, cohort- en leeftijdseffecten heeft de vergrijzing dan ook gevolgen voor het ruimtegebruik, de regionale economie (de vraag naar producten, diensten en voorzieningen; zie ook hoofdstuk 5) en de mobiliteit (zie hoofdstuk 4).

De ouderen van nu gaan langer en vaker met vakantie en binden zich minder vaak aan een vaste bestemming en accommodatie dan de ouderen van vroeger. De Veluwe blijft populair, maar ook de Groningse, Friese en Drentse zandgronden, de watersportgebieden en de Noordzeebadplaatsen winnen aan populariteit. Hoewel een vakantiehuisje of bungalow de favoriete accommodatie is om te verblijven, vormen de

55-64-jarigen de groep ouderen bij uitstek die er graag met de caravan, vouwwagen of tent op uittrekken. De oudere kampeerconsument vraagt wel meer ruimte (grotere kampeerplaatsen), meer comfort (privé-sanitair), meer luxe, meer groen rondom, een goede bereikbaarheid (wegbewijzing) en toegankelijkheid (rollator- en scootmobielvriendelijk) van verblijfsaccommodaties en kampeerterreinen (*glamping*). In deze vraag van de oudere consument wordt nog niet altijd voorzien. De verwachting is dat het aantal ouderen met caravans toeneemt, en daarmee de druk op de genoemde vakantiegebieden en verblijfsaccommodaties. Vraag en aanbod sluiten hier (nog) niet op elkaar aan. Babyboomers (65-74 jaar) strijken overal neer tijdens hun vakanties in Nederland. De actieve reislustigen reizen vaak en veel en verblijven voornamelijk in vakantiehuysjes en/of vakantiebungalows. Ook hier lijkt door het stijgende aantal vakanties door ouderen de druk op deze accommodaties toe te nemen.

Jongere generaties ouderen zijn steeds vaker in het bezit van rijbewijs en/of auto: één van de redenen dat het aantal autovakanties en -dagtochtjes is toegenomen. Deze toenemende verplaatsingsmogelijkheden dragen in sterke mate bij aan de onafhankelijkheid, participatie en zelfredzaamheid van ouderen en daarmee aan de (door hen ervaren) kwaliteit van het dagelijks leven (zie hoofdstuk 4). De andere kant van deze ontwikkeling is dat de toename van het aantal toeristisch-recreatieve activiteiten ruimtelijke gevolgen heeft. Overdag zal het drukker worden op de weg, al vermijden ouderen de ochtend- en avondspits (zie hoofdstuk 4).

Ook de groep kwetsbare ouderen die te maken heeft met beperkingen, waaronder voornamelijk 75-plussers, wordt steeds groter. Deze groep is afhankelijk van zorg en begeleiding tijdens hun vakanties en dagtochten. Aangepast vakantieaanbod, waarin accommodatie, omgeving, sport-, zorg- en vervoersmogelijkheden op elkaar zijn afgestemd, komt in Nederland nog heel beperkt voor (NRIT 2011; zie bijvoorbeeld www.zeelandzorgvakantie.nl; www.landbouwzorg.nl; STIRR 2013). Het effect van vergrijzing op het bezoek aan attractieparken en dierentuinen is vooral afhankelijk van de mate waarin deze parken actief inspelen op de wensen van de groeiende groep ouderen die met hun (klein)kinderen op stap gaan: van meer bankjes in het park tot aangepaste attracties die ook voor ouderen aantrekkelijk zijn (Gerlings 2009; interview Mommaas).

Het toenemende aantal dagtochten en vakanties van ouderen laat onverlet dat deze ouderen nog steeds de meeste (uithuizige) vrije tijd in de directe woonomgeving besteden. Daarbij moet bovendien worden bedacht dat de babyboomgeneratie – de omvangrijke generatie ouderen, geboren tussen 1945 en 1960 – over tien tot vijftien jaar geleidelijk de overgang maakt van *active ageing* naar ‘kwetsbare ouderdom’. Het aantal en aandeel minder vitale ouderen (75+) neemt dan snel toe. Doordat de actieradius van deze groep ouderen kleiner is, zijn zij steeds meer gebonden aan en afhankelijk van hun woonomgeving. Hun activiteitsniveau is dus meer afhankelijk van de sociale en ruimtelijke kenmerken van het aanbod ter plekke, zoals winkels en groenvoorzieningen in een voor hen veilige omgeving (zie ook hoofdstuk 5). Zeker op het platteland en vooral in krimpgebieden, waar ouderen een steeds groter aandeel van de totale bevolkingsomvang vormen, neemt het draagvlak voor veel voorzieningen af. Maar te verwachten is dat met de vergrijzing bepaalde consumptiebehoeften als zorg in deze

gebieden juist wordt vergroot (zie hoofdstuk 5). Ook wordt, zeker in deze gebieden, de druk op de beschikbaarheid en de toegankelijkheid van het openbaar vervoer groter. Met de overgang van *active ageing* naar de kwetsbare ouderdom neemt de vraag naar en de druk op voorzieningen nabij de woning toe: denk aan meer (goed onderhouden) groen in de vorm van stadsparken, met bankjes waarop ouderen kunnen rusten en elkaar kunnen ontmoeten en veilige wandel- en fietspaden met een goede bewegwijzering. Ten slotte vraagt de steeds beperktere ruimtelijke oriëntatie van ouderen om een goede bereikbaarheid en toegankelijkheid van verbindingen van de eigen woonbuurt naar aangrenzende buurten en centra met vrijetijds- en winkelvoorzieningen.

3.5 Opgaven en kansen

Het aantal actieve uithuizige, reislustige ouderen neemt toe. Zij gaan erop uit, zijn welvarend, ondernemen activiteiten, ontplooiën zichzelf en hebben contact met anderen. Dit heeft effecten op de lokale en regionale economie (zie hoofdstuk 5), maar leidt ook tot een grotere recreatieve druk op de ruimte, een grotere vraag naar ruimte voor vrijetijdsvoorzieningen en meer vrijetijds mobiliteit. Voor ondernemers en overheden brengt deze ontwikkeling een uitdaging met zich mee. Enerzijds om tegemoet te komen aan de wensen en behoeften van de nieuwe ouderen en anderzijds om de kwaliteit van de natuur en het landschap te behouden en de impuls die de vergrijzing aan de lokale en regionale economie geeft in goede banen te leiden. De vergrijzing impliceert dus zowel kansen als uitdagingen en (ruimtelijke) opgaven, voor zowel overheden als ondernemers en burgers. Vooral in landschappelijk aantrekkelijke regio's, zoals de Groningse, Friese en Drentse zandgronden, de watersportgebieden en de Noordzeepadplaatsen, en de historische binnensteden. *Active ageing* kan zo gepaard gaan met kansen om de lokale en regionale economie te vitaliseren en de lokale leefbaarheid te vergroten.

Kansen voor ondernemers: innovatief inspelen op nieuwe behoeften

De kansen die *active ageing* biedt voor bijvoorbeeld ondernemers in de vrijetijdsector en de landschappelijk aantrekkelijke regio's, worden vaak beschreven in termen van 'verzilvering' of 'babybooming business'. Waar liggen die kansen?

Het snel toenemende aantal vitale en welvarende ouderen heeft een groot effect op de vrijetijdsbesteding en mogelijk op de daarmee gepaard gaande consumptie, bijvoorbeeld op het terrein van gezondheid, welzijn en wellness. Ook neemt de vraag toe naar vakantieaccommodaties die meer comfort en luxe bieden. Bovendien zijn deze nieuwe ouderen van de babyboomgeneratie op zoek naar creatieve reisconcepten, golfreizen, culinaire reizen, naar authenticiteit en naar reizen die in het teken staan van gezondheid en wellness. En verder zijn de driegeratievakanties in trek, zoals we hiervoor constateerden (Burgering 2009; Kenniscentrum (Kust)toerisme 2010). Om deze kansen te benutten is in het kader van 'plattelandstoerisme' al een weg gebaad in de samenwerking tussen de agrarische en de recreatieve en de

toeristensector. Het geheim ligt in het aanbod van activiteiten en streekproducten in combinatie met *bed-and-breakfast*-voorzieningen, hotels en restaurants door één bedrijf of in één arrangement. Uit een onderzoek in 2009 door Wageningen Universiteit blijkt dat een dergelijke vorm van toerisme economisch succesvol is (NRIT 2011). Maar ook de hotelbranche mag zich rijk rekenen. Er is namelijk een trend zichtbaar in hotelovernachtingen onder ouderen. Hotelondernemers zien zich daarbij gesteld voor de uitdaging om het stijgende aantal oudere bezoekers in de grote steden te faciliteren in hun behoefte aan meer ruimte en comfort, in combinatie met eisen van authenticiteit en bereikbaarheid. De innovatie die hiervoor nodig is, is niet zozeer kwantitatief als wel kwalitatief van aard.

Ook de oudere kampeertoerist stelt meer eisen: meer ruimte (grotere kampeerplaatsen), meer comfort (privésanitair), meer luxe, meer groen rondom, goede bereikbaarheid (wegbewijzing) en toegankelijkheid (rolstoel-, scootmobielvriendelijk). Langzaamaan dringt bij ondernemers in de toeristen- en recreatiebranche het besef door dat kwaliteitsverbetering in verblijfsrecreatie kan leiden tot een maatschappelijke meerwaarde en dat de veranderende behoefte van oudere toeristen een kans biedt om door investeringen in publiekstoegankelijke voorzieningen en ruimtelijke kwaliteit een hogere bezetting te genereren. Om verpaupering, permanente bewoning en verrommeling van het landschap te voorkomen moeten ondernemers constant inspelen op de wensen van de nieuwe gasten: comfort, luxe, vrije situering, duurzaamheid, en creatief zijn door te experimenteren en te innoveren (NRIT 2011). Toeristische ondernemers kunnen de behoefte van ouderen aan duurzaamheid, authenticiteit, comfort en gemak faciliteren door bijvoorbeeld regionale en streekproducten aan te bieden: streekproductenfestivals, landwinkels, regionale (beeld)verhalen. Maar ook oplaadpunten voor elektrische fietsen worden een steeds belangrijker faciliteit. Dergelijke oplaadpunten zijn broodnodig omdat het aandeel elektrische fietsen ten opzichte van de totale verkoop aan fietsen tussen 2006 en 2010 met 11 procent is toegenomen (NRIT 2011: 8, 53).

Ook de steeds groter groeiende groep van kwetsbare ouderen, die te maken hebben met beperkingen, stelt nieuwe eisen aan vakanties en dagtochten. Vooral de 75-plussers hebben behoefte aan en zijn hierbij afhankelijk van zorg en begeleiding. Regio's die nu al een aantrekkelijke recreatiebestemming voor ouderen vormen, kunnen dan ook inspelen op deze behoefte. Ook agrarische ondernemingen kunnen inspelen op de behoefte van ouderen (met beperkingen) aan een vakantie met zorg en/of medische begeleiding. Naast hun landbouwbedrijf zouden zij kunnen investeren in recreatievoorzieningen, al dan niet met zorgmogelijkheden, of geheel overgaan op het runnen van een zorgboerderij of zorghotel (www.landbouwzorg.nl; www.zorghotels.nl). Gebiedsontwikkelingsprojecten als Heerlijkheid Heuvelland in Zuid-Limburg spelen nu al uitdrukkelijk in op de behoeften van babyboomers die op zoek zijn naar producten en diensten rond zorg, wellness en wellbeing. Een ander voorbeeld is Recreatiepark BreeBronne te Maasbree dat partners zoekt om het recreatiepark te transformeren naar een landgoed voor wonen, welbevinden, zorg, werken en leren: een *community* waar senioren kunnen genieten van gastvrijheid en comfort.

Kansen voor overheden: faciliteren van voorzieningen

De vrijetijdssector heeft te maken met forse bezuinigingen. Aangezien het huidige kabinet-Rutte een decentralisatie voorstaat van beleid voor natuur, toeristisch-recreatieve gebiedsontwikkeling en regionale economie, betekent dit dat de rol van het Rijk in dezen wordt teruggebracht naar het stroomlijnen van de nationale wettelijke kaders in de nieuwe wet Natuur. Hiermee komt het beleid dichterbij de lagere overheden, ondernemers en burgers. Provincies en gemeenten zien zich evenwel genoodzaakt te bezuinigen op groen. Met het wegvallen van (financiële) middelen en met het verbreden van de (natuur)beleidsdoelen moeten overheden dus op zoek naar partijen die zelf kunnen bijdragen aan het inrichten en beheren van hun leefomgeving. Voorwaarden hierbij zijn dat overheden het publiek belang definiëren en bewaken (interview Rutten). Zo moet de overheid multifunctioneel ondernemerschap ondersteunen door (letterlijk en figuurlijk) ruimte te bieden, kennis te delen en bijeenkomsten te organiseren. Op basis hiervan kunnen boeren, natuurorganisaties en burgers nieuwe ideeën ontwikkelen en uitvoeren (SER 2011). Het kabinet heeft toegezegd in te zetten op een sectorspecifieke regeldrukvermindering voor de gastvrijheidseconomie. De overheid wordt hierbij geacht een faciliterende rol te vervullen, opdat de bestaande wet- en regelgeving ondernemers in hun initiatief niet negatief beïnvloeden.

De toenemende vraag naar groene recreatie door de vergrijzing verhoogt de druk op gemeenten en regio's om met een gevarieerd aanbod te komen. Vooral in de grote steden, waar het grootste aantal ouderen woont en waar het tekort aan groen juist het hoogst is. Echter, in de *Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte* (SVIR, IenM 2012) is ruimte voor dergelijke groenvoorzieningen en andere recreatiemogelijkheden in en om de stad komen te vervallen. Dit terwijl onderzoek van Kemperman en Timmermans (2006) juist impliceert dat beleid gericht op het parkgebruik door ouderen van groot belang is. Volgens deze auteurs moeten ouderen zo lang mogelijk van dergelijke parken gebruik kunnen maken, omdat dit hun sociale interactie, kwaliteit van leven en tevredenheid bevordert (Kemperman & Timmermans 2006). In groenvoorzieningen in de buurt en in de stad zal dus eerder moeten worden geïnvesteerd dan bezuinigd.

Een ander voorbeeld waarbij de overheden een opgave hebben, is het stimuleren van de bewegingsdeelname onder ouderen. De overheid draagt immers zorg voor het instandhouden van vrijetijdsvoorzieningen als cultuurcentra en sportaccommodaties. Het bewegingsbeleid van de overheid richt zich evenwel vooral op jongeren en scholen (Tiessen-Raaphorst 2011; Tiessen-Raaphorst & Breedveld 2010; interviews Keehnen en Breedveld). Het vergroten van een passend sport- en bewegingsaanbod voor ouderen zou kunnen helpen de met de vergrijzing gepaard gaande stijging van de zorgkosten te remmen en de zelfstandigheid en participatie in de maatschappij tot op hoge leeftijd te bevorderen (Chorus et al. 2010).

Gezien het gedrag en de voorkeuren van ouderen, liggen er kansen voor de recreatiesector. Dan moet deze sector het aanbod wel aanpassen aan de wensen van ouderen: namelijk ruimte, kwaliteit, een combinatie van rust en actie en mogelijkheden

voor verzorging (wellness en fitness) en medische begeleiding (Recron 2005)M. Ook voor gemeenten ligt hier een opgave, waarbij zowel publieke als (non-)profitpartijen een rol hebben (SCP 2012). Gegeven het huidige tijdsgewricht met bezuinigingen en een terugtrekkende overheid wordt veelvuldig gewezen op het belang van het ‘meenemen’ van de omgevingseisen van ouderen in de normale cyclus van ontwerp, aanleg en beheer van de omgeving. Daarnaast zijn er kansen om de tijd, kennis en vaardigheden en wellicht zelfs de financiële middelen van ouderen te benutten om de woonomgeving ‘vergrijzingsbestendig’ te maken, bijvoorbeeld door hen te betrekken bij de beleidsvoorbereiding en -uitvoering en bij het ondersteunen en stimuleren van het eigen initiatief. Gezien het toenemende reservoir aan tijd, kennis en vaardigheden van ouderen, vormt dit een *window of opportunity* voor allerlei organisatievormen en lokale initiatieven. Zeker gegeven het feit dat deze ouderen over tien tot twintig jaar tot de 75-plussers behoren en het belang van de directe woonomgeving – ook in de vrijetijdsbesteding – steeds groter wordt. Te denken valt aan initiatieven van bewoners om verloederde openbare ruimten, terreinen die tijdelijk leeg staan door sloop of gewoon braakliggende terreinen te veranderen in moestuinen of stadslandbouw en te laten fungeren als ontmoetingsplaats. Uit onderzoek van het SCP (2012) blijkt dat ouderen zich sinds 1998 meer verantwoordelijk voelen voor de leefbaarheid in de buurt. Deze tendens is op het platteland sterker dan in stedelijke gebieden. De mate waarin mensen zich verantwoordelijk voelen op het platteland (dorpen <3.000 inwoners) en zich inzetten in de buurt, is vooral afhankelijk van persoonskenmerken. Echte initiatiefnemers zijn vooral te vinden onder de 30-60-60 jarigen met een hogere opleiding, afkomstig uit de stad en met een minder lange woonduur op het platteland (SCP 2012).

Noten

- 1 De vijfjaarlijkse TBO's (oude stijl) geven op basis van dagboekjes die zijn ingevuld in een week in oktober, een beeld van de tijdsbesteding van Nederlanders van 12 jaar en ouder (exclusief personen in instellingen, woonwagenkampen en recreatieparken). Het aantal respondenten varieert over de jaren heen van circa 1.300 tot circa 3.200. De weegfactor is gebaseerd op de variabelen leeftijd, geslacht, stedelijkheid van de woongemeente en (voor 15-64-jarigen) werkzaamheid (www.tijdbesteding.nl). De celvulling voor de leeftijdscategorieën 65-70 jaar en 70+ naar geslacht is beperkt (minimum van 38 waarnemingen per geslacht). Cijfers en grafieken met deze leeftijdsgroepen moeten daarom als indicatief worden beschouwd. In de tekst worden mede daarom cijfers gepresenteerd voor grotere leeftijdsklassen (55+ of 65+). Ook de afwezigheid van ouderen in instellingen in de dataset kan de uitkomsten vertekenen, en vooral leiden tot een overschatting van actieve tijdsbesteding en een onderschatting van meer passieve activiteiten. De laatste belangrijke beperking van het TBO is dat het vooral een beeld geeft van het ‘dagelijkse’ (vrije)tijdsgedrag. Voor informatie over dagtochten en vakanties zijn aanvullende bronnen nodig.

- 2 In het CBS-onderzoek naar dagtochten dat ongeveer elke vijf jaar is gehouden, wordt van dagtochten gesproken indien iemand minimaal twee uur van huis is. Daarnaast is er vanaf 2004 het tweejaarlijkse ContinuVrijetijdsOnderzoek (CVTO) van NBTC-NIPO Research, dat (dag)recreatieve activiteiten meet waarvoor mensen minimaal een uur van huis zijn (inclusief reistijd). Dagtochten vanaf een vakantieadres en bezoeken aan familie en vrienden worden niet meegenomen. Wij baseren ons in dit hoofdstuk voornamelijk op het via CBS-Statline toegankelijke CBS dagtochtonderzoek.
- 3 Het is onduidelijk hoe betrouwbaar deze cijfers zijn, dit in verband met de celvulling. De waarnemingen fluctueren sterker dan bij andere leeftijdsgroepen over de jaren heen. Vooral het aantal korte vakanties per deelnemer is in 2010 veel hoger dan in de jaren daarvoor (ter vergelijking: in 2009 bedroeg het gemiddeld aantal korte vakanties per deelnemer bij 75-plussers 1,84). Daarnaast zijn de waarnemingen alleen gebaseerd op mensen die niet in een instelling verblijven, en is er dus vermoedelijk sprake van een lichte overschatting.
- 4 Dit is gedaan door (1) het gemiddeld aantal dagtochten per persoon per jaar per leeftijdsklasse in 2007 te koppelen aan (2) de verwachte volumeontwikkeling van de leeftijdsklasse in de komende jaren.
- 5 Hieronder valt ook golfen, dat in de literatuur wordt aangeduid als een belangrijke groeiactiviteit. De cijfers uit het dagtochtonderzoek op CBS-Statline zijn echter niet nauwkeurig genoeg om die voor deze activiteit door te trekken. Bovendien is de in de literatuur uitgesproken verwachting gebaseerd op cohorteffecten en die zijn in deze grove verkenning niet meegenomen.
- 6 Leeftijd (in plaats van generatie) lijkt de belangrijkste variabele die het theaterbezoek verklaart. Daarnaast is uiteraard ook het aanbod belangrijk. Hierbij spelen generatie-effecten wel een rol, omdat smaak sterk generatiegebonden is. Omdat de toekomstige ouderen hoger opgeleid zijn, zijn generatie-effecten verantwoordelijk voor de verwachte groeiende populariteit van musea en galleries. Maar ook daarvoor geldt dat er rekening moet worden gehouden met de met de leeftijd toenemende beperkingen om deze groeiverwachting waar te maken (Sikkel & Keehnen 2004c).
- 7 Bij dagtochten gaat het alleen om volumegroei.

Vergrijzing, verplaatsings- gedrag en mobiliteit

- Tot aan het eind van de twintigste eeuw waren de bevolkingsgroei en een veranderende bevolkingssamenstelling belangrijke drijvende krachten achter de toename van de (auto)mobiliteit. Vooral de toename van het aantal werkende babyboomers in de jaren tachtig zorgde voor een snelle groei van de mobiliteit. Tussen 1980 en 2000 nam de automobilititeit gemiddeld met ruim 2 procent per jaar toe.
- Na de eeuwwisseling is dat patroon veranderd. Niet alleen is de bevolkingsgroei afgenomen, ook de leeftijdsopbouw verandert. Vanaf 2010 gaat de omvangrijke babyboomgeneratie met pensioen. Dit heeft gevolgen voor het verplaatsingsgedrag: zij verruilen de dagelijkse verplaatsingen van woning naar werk voor onregelmatige vrijetijdsverplaatsingen.
- De vergrijzing heeft zo een dempend effect op de ontwikkeling van de mobiliteit. Dit effect wordt vanaf 2020 langzaam groter dan het stuwende effect van de bevolkingsgroei. De demografische ontwikkeling heeft dan per saldo een negatief effect op de toename van de (auto)mobiliteit.
- Omdat de toekomstige generatie ouderen welvarender, vitaler, actiever en mobieler is dan vorige generaties ouderen, zullen zij zich naar alle waarschijnlijkheid vaker, langer en verder verplaatsen dan die eerdere generaties. De ouderen van de toekomst hebben veelal een auto en zullen deze tot op hoge leeftijd gebruiken. Dit effect compenseert de dempende werking van de vergrijzing op de mobiliteit enigszins. Desondanks blijft de toename van de (auto)mobiliteit duidelijk lager dan voorheen. Tot 2020 wordt een groei verwacht van circa 1 procent per jaar.
- De mobiliteit in Nederland gaat vergrijzen: een steeds groter deel van de afgelegde verplaatsingen en kilometers komt voor rekening van ouderen. Dit komt enerzijds doordat het aandeel ouderen in de bevolking, en daarmee in het verkeer, toeneemt

- en anderzijds doordat deze ouderen zich ook vaker en verder verplaatsen dan de ouderen van vroeger.
- Deze mobiliteitsvergrijzing draagt bij aan een gelijkmatiger spreiding van het (auto) verkeer over de dag, en daarmee aan een geringere congestie. Dit komt doordat ouderen de spits vaker vermijden dan anderen. Op langere termijn zal de vergrijzing bijdragen aan een afname van de totale mobiliteit. Vanaf een leeftijd van 75 jaar neemt het gemiddelde aantal verplaatsingen per dag en de gemiddelde lengte van die verplaatsingen snel af. Het effect hiervan op de totale mobiliteit wordt over tien tot vijftien jaar zichtbaar, wanneer de babyboomgeneratie geleidelijk de kwetsbare leeftijd bereikt.
 - Het toenemende autobezit onder ouderen, en daarmee hun toenemende verplaatsingsmogelijkheden en actieradius, draagt in sterke mate bij aan hun onafhankelijkheid, participatie en zelfredzaamheid, en daarmee aan de (door hen ervaren) kwaliteit van het dagelijks leven.
 - De vergrijzing van de mobiliteit leidt tot een toename van het aantal verkeersslachtoffers. Dit vereist nieuwe veiligheidsmaatregelen, waaronder het aanpassen van de verkeersinfrastructuur aan de toename van het aantal ouderen in het verkeer. Dit verdient de aandacht van het beleid op verschillende niveaus.

4.1 Inleiding

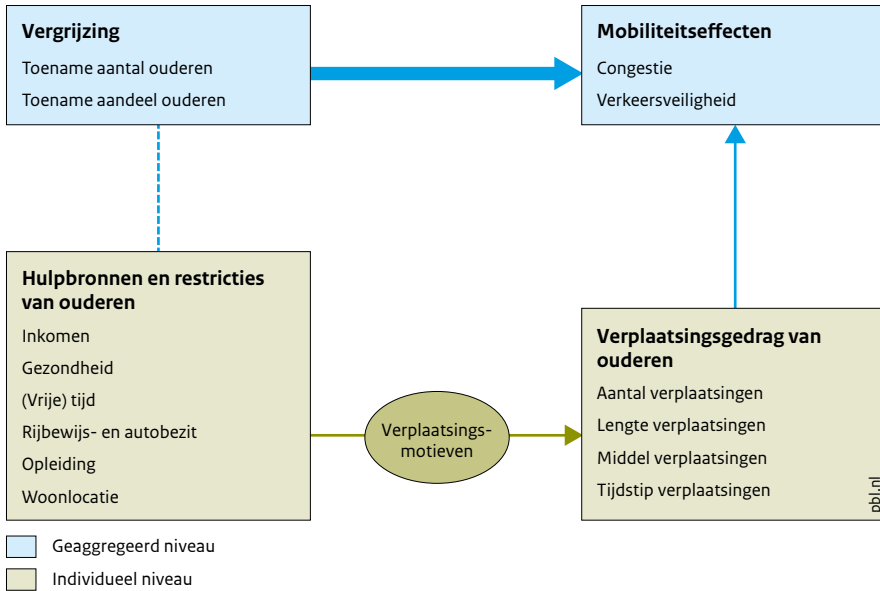
In dit hoofdstuk beantwoorden we de vraag hoe het verplaatsingsgedrag van ouderen zich naar verwachting in de nabije toekomst ontwikkelt, en daarmee *welke gevolgen de vergrijzing heeft voor de mobiliteit in Nederland*.¹ Onder het verplaatsingsgedrag verstaan we het aantal, de lengte, het tijdstip, het doel en het middel van de verplaatsingen. Dit verplaatsingsgedrag is uiteraard gekoppeld aan de activiteiten en (vrije)tijdsbestedingen van ouderen (zie hoofdstuk 3 en 5).

De vergrijzing heeft gevolgen voor de mobiliteit.² Doordat ouderen stoppen met werken, veranderen hun dagelijkse routines en bezigheden en gaan zij zich anders gedragen. Zij verplaatsten zich met andere motieven en doelen – minder woon-werkverplaatsingen en meer vrijetijdsverplaatsingen (zie hoofdstuk 3) – en hierdoor mogelijk op andere tijdstippen, over andere afstanden en met andere vervoermiddelen dan voorheen. Daarbij is vooral relevant dat een groot aantal ouderen (de babyboomgeneratie) in de komende jaren deze overgang in hun dagelijkse activiteitenpatroon gaat doormaken. De vergrijzing heeft daardoor gevolgen voor het totale aantal verplaatsingen, de lengte, de richting en het tijdstip van die verplaatsingen en de vervoermiddelenkeuze. Dit heeft weer effecten op de verkeerscongestie, de verkeersveiligheid en het milieu (zie figuur 4.1).

Volume-, cohort- en leeftijdseffecten

De ouderen van nu en morgen zijn welvarender, vitaler en mobieler dan de ouderen van gisteren. Zij zijn ook langer vitaal, en (dus) tot op hogere leeftijd mobiel (zie ook hoofdstuk 1). Daarnaast is onder de ouderen van nu – anders dan onder vorige

Figuur 4.1
Gevolgen van vergrijzing voor mobiliteit

generaties ouderen – het rijbewijs- en autobezit hoog (zie ook paragraaf 1.4). Had in 1985 nog geen één op de drie ouderen (30 procent) een rijbewijs, in 2010 hebben twee op de drie ouderen (66 procent) er een (zie tabel 1.2). Vooral onder vrouwen is het rijbewijsbezit toegenomen: van 13 naar 49 procent voor vrouwen ouder dan 65. Het hoge rijbewijsbezit onder de huidige 45-65-jarigen (meer dan 90 procent) betekent bovendien dat veel toekomstige ouderen een rijbewijs zullen hebben.

Het autobezit onder ouderen (65+) is sinds 1985 toegenomen van 24 naar 48 procent (zie tabel 1.3). Ook hierbij geldt dat het hoge autobezit onder de 45-65-jarigen van nu een duidelijke voorbode is van een hoog autobezit en -gebruik onder de ouderen van de toekomst. De verschillen tussen mannen en vrouwen worden hierbij bovendien steeds kleiner.

Ook het aantal ouderenhuishoudens (65+) met twee of meer auto's neemt toe. Momenteel bezit 7 procent van de ouderenhuishoudens twee of meer auto's. Onder de groep 65-75-jarigen is dit 11 procent, terwijl 24 procent van de huishoudens met 55-65-jarigen twee of meer auto's heeft.³ Het bezit van twee of meer auto's komt overigens veel vaker voor op het platteland dan in de stad.

De huidige en toekomstige generatie ouderen is opgegroeid in een tijd dat verplaatsen en reizen steeds normaler werden en voor velen onderdeel van een actieve, mobiele en onafhankelijke leefstijl. Het verplaatsingsgedrag van ouderen zal dan ook veel meer

lijken op hun gedrag op jongere leeftijd dan op het gedrag van de ouderen van voorheen (zie ook Aisnih & Henscher 2003; Tacken 1998). Het gedrag van individuen kent namelijk een grote mate van gewoontevorming en padafhankelijkheid. Met andere woorden: er is sprake van een aanzienlijk cohorteffect op het toekomstige verplaatsingsgedrag van ouderen.

Daarnaast is er sprake van een leeftijdseffect. Het effect van leeftijd op het verplaatsingsgedrag doet zich, zoals gezegd, voor rond de overgang van een werkend naar een niet werkend bestaan⁴, maar speelt ook op hogere leeftijd (vanaf 75-80 jaar), als de fase van actieve ouderdom overgaat in de fase van kwetsbare ouderdom. Vanaf die leeftijd neemt het aantal verplaatsingen aanzienlijk af (Aisnih & Henscher 2003; Harms 2008).

Hierbij moet evenwel worden bedacht dat het aantal 75-plussers in de komende jaren fors zal toenemen; naast een cohort- en leeftijdseffect is er ook sprake van een (compenserend) volume-effect. Ouderen verplaatsen zich misschien minder (vaak en ver), maar het aantal ouderen neemt wel toe. Dit gaat de afname van het gemiddelde aantal verplaatsingen waarschijnlijk compenseren. Het totaal aantal verplaatsingen (door ouderen) neemt dan toch toe.

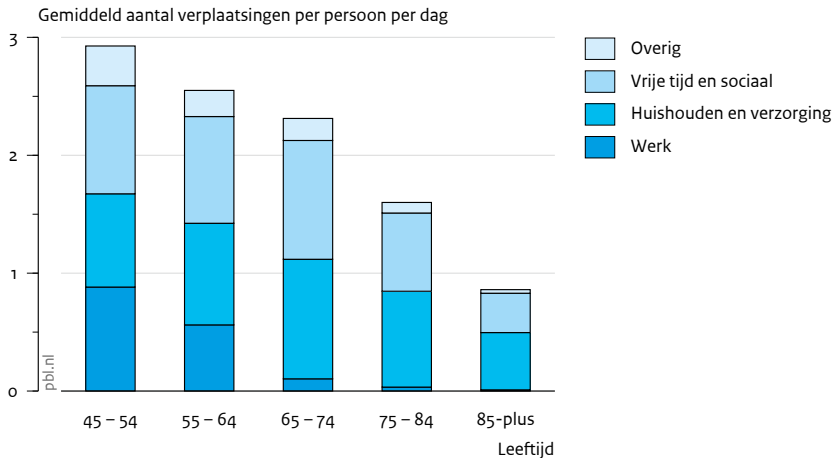
Drie invalshoeken

In de (overigens vrij dun gezaaide) onderzoeksliteratuur over de mobiliteit van ouderen wordt dit thema vanuit drie verschillende invalshoeken benaderd. Ten eerste het *verplaatsingsgedrag* van ouderen en de effecten van de vergrijzing op het totaal aantal verplaatsingen en de kenmerken van die verplaatsingen. Ten tweede de verkeersdeelname van ouderen en de gevolgen van de vergrijzing voor de *verkeersveiligheid*. En ten derde wordt in de onderzoeksliteratuur aandacht besteed aan het belang van de mobiliteit van ouderen voor het *dagelijkse leven* van de oudere zelf. Hierbij staat het dagelijkse activiteitenpatroon van ouderen, hun bereik (actieradius, actieruimte) en de bereikbaarheid van activiteitenplaatsen centraal, evenals de ervaren kwaliteit van leven van ouderen.

Dit hoofdstuk is volgens deze drie thema's opgebouwd. In paragraaf 4.2 laten we zien dat de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking (lees: de vergrijzing) in Nederland gevolgen heeft voor de totale mobiliteit. In paragraaf 4.3 bespreken we de effecten van de vergrijzing voor de verkeersveiligheid en suggereren we dat deze consequenties wellicht aanpassingen van de huidige verkeersinfrastructuur noodzakelijk maken. In paragraaf 4.4 betogen we dat het dagelijkse leven van ouderen, en de ervaren kwaliteit ervan, sterk wordt bepaald door de verplaatsingsmogelijkheden die zij hebben en de bereikbaarheid van activiteitenplaatsen.

De nadruk in dit hoofdstuk ligt op het eerste thema: de gevolgen van de vergrijzing voor het individuele verplaatsingsgedrag en daarmee voor de totale mobiliteit. Daarbij bespreken we niet alleen de resultaten uit eerder verricht onderzoek maar zullen we vooral enkele analyses op de meest recente onderzoeksgegevens (het OVIN 2010 en 2011⁵) presenteren.

Figuur 4.2

Aantal verplaatsingen naar leeftijd en verplaatsingsmotief, 2010

Bron: OVIN (2010 en 2011)

4.2 Het veranderende verplaatsingsgedrag van ouderen

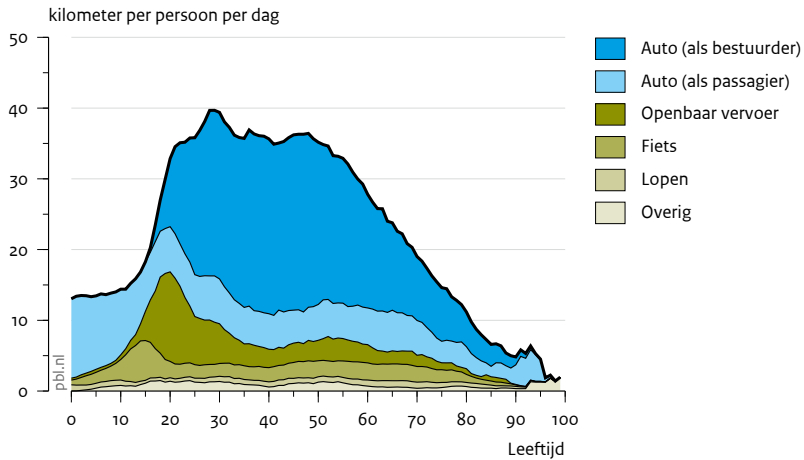
Hoe ouder, des te minder verplaatsingen

Naarmate mensen ouder worden en hun fysieke beperkingen toenemen, zijn zij minder vaak, minder lang en minder ver onderweg, zo laat Harms (2008) overtuigend zien. Hoe hoger de leeftijd, des te minder verplaatsingen buitenshuis, en des te minder kilometers worden afgelegd. Op basis van gegevens uit het Mobiliteitsonderzoek Nederland (MON) van 2005 constateert Harms dat vooral boven de 70 jaar het aantal verplaatsingen sterk afneemt, elk jaar met ongeveer vijf procent. Ouderen van 55 tot 65 jaar verplaatsen zich gemiddeld nog zo'n 3,5 keer per dag buitenshuis, ouderen van 85 jaar of ouder nog maar 1 à 1,5 keer per dag (zie ook Jorritsma & Olde Kalter 2008; Schwanen et al. 2001).

Grofweg de helft van alle verplaatsingen van ouderen van 65 jaar of ouder heeft als motief vrije tijd (zie hoofdstuk 3), de andere helft van de verplaatsingen heeft als motief huishouden (zoals boodschappen doen) en persoonlijke verzorging (van een bezoek aan de kapper tot een huisartsconsult). Deze verhouding verandert nauwelijks naarmate de leeftijd toeneemt. Wel neemt de frequentie van de verplaatsingen navenant af. In vergelijking met twintig jaar geleden is het aandeel vrijetijdsverplaatsingen door ouderen overigens enigszins toegenomen (zie ook Harms 2008). Banister en Bowling (2004) komen voor Groot-Brittannië tot vergelijkbare bevindingen.

Onze analyses (zie figuur 4.2 en 4.3) ondersteunen deze bevindingen. Hoe hoger de leeftijd, des te minder verplaatsingen en des te minder kilometers. Naarmate mensen ouder worden, zijn zij per dag minder vaak, minder lang en minder ver onderweg. Vanaf

Figuur 4.3
Vervoersmodaliteit naar leeftijd, 2010 – 2011

Bron: OVIN (2010 en 2011)

65 jaar is werken meestal niet langer het verplaatsingsmotief en neemt het aandeel verplaatsingen voor vrije tijd (ontspanning, recreatie) en sociale motieven toe tot ruim 40 procent van het aantal verplaatsingen. Pas vanaf 80 jaar neemt het aandeel sociale en vrijetijdsverplaatsingen af, en neemt het aandeel verplaatsingen voor het huishouden en de persoonlijke verzorging toe. Maar op die leeftijd is het gemiddeld aantal verplaatsingen per persoon per dag al onder de één gedaald.

Vergrijzing heeft dempende werking op groei van de mobiliteit

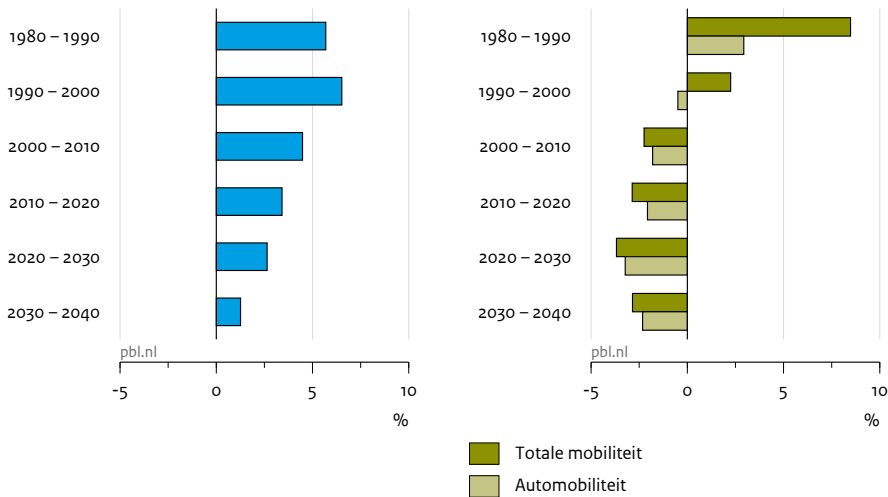
De grote verschillen in mobiliteitsgedrag naar leeftijd werken door in de ontwikkeling van de totale mobiliteit. In figuur 4.4 wordt weergegeven hoe de veranderingen in de bevolkingsopbouw naar leeftijd (zie hoofdstuk 1) doorwerken in de totale mobiliteit in Nederland. Tot het jaar 2000 waren de bevolkingsgroei en de veranderende leeftijdsopbouw belangrijke drijvende krachten achter de groei van de (auto)mobiliteit. In de jaren tachtig van de vorige eeuw nam het aantal 25-44-jarigen toe en het aantal jongeren tot 18 jaar af. De babyboomers gingen werken. Dit versterkte de groei van de totale mobiliteit en de groei van de automobiliteit. In de jaren negentig nam het aantal 18-24-jarigen af en het aantal 45-54-jarigen toe. Dit gaf nog een kleine impuls aan de groei van de (auto)mobiliteit. Tussen 1980 en 2000 groeide de automobiliteit gemiddeld met ruim 2 procent per jaar.

Nu loopt de totale bevolkingsgroei echter langzaam terug en sinds 2000 heeft ook de verandering van de bevolkingsopbouw naar leeftijd een dempende werking op de mobiliteitsgroei (figuur 4.4). Tussen 2010 en 2040 krimpt de beroepsbevolking (20-64 jaar) met 850.000 personen. Tegelijkertijd neemt het aantal ouderen (65+) in die periode

Figuur 4.4
Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op mobiliteit

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

Bron: CBS; OVIN (2010-2011); bewerking PBL

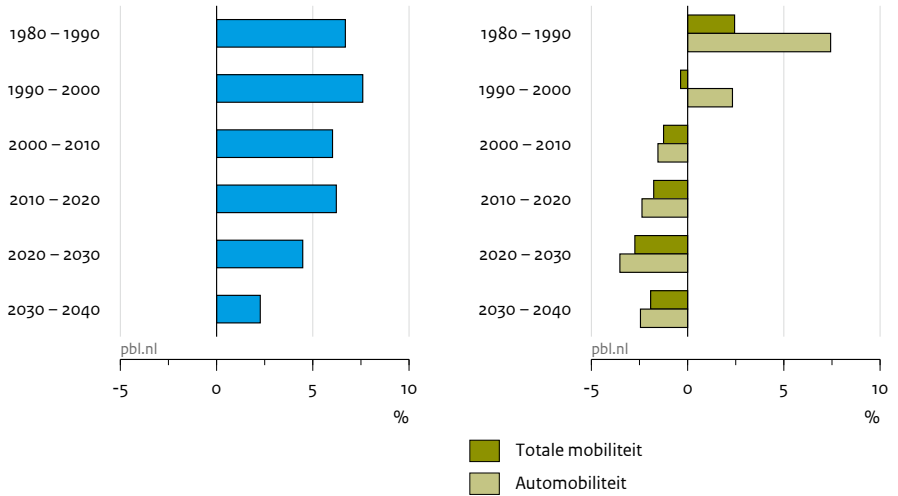
met ruim 2 miljoen toe (zie hoofdstuk 1). Vanaf 2020 wordt het dempende effect van de vergrijzing op de mobiliteit groter dan het stuwende effect van de bevolkingsgroei. De demografische ontwikkeling heeft dan per saldo een dempend effect op de groei van de (auto)mobiliteit. Dit betekent overigens niet dat de mobiliteit niet meer zal toenemen. Het stijgende opleidingsniveau leidt waarschijnlijk tot meer (auto)mobiliteit; hetzelfde geldt voor een stijgend inkomen en autobezit onder de ouderen (zie hoofdstuk 1). Wel zal die groei belangrijk minder zijn dan voorheen, circa 1 procent per jaar.⁶

Het effect van de bevolkingsgroei en de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking op de mobiliteit loopt overigens regionaal uiteen. In de Randstadprovincies is het effect van de bevolkingsgroei sterker dan het dempende effect van de veranderende leeftijdsopbouw; in de overige landsdelen van Nederland wordt het effect van de bevolkingstoename meer dan gecompenseerd door de verandering in de leeftijdsopbouw van de bevolking (figuur 4.5). Als de mobiliteit gaat afnemen, gebeurt dit vermoedelijk het eerst buiten de Randstad.

Figuur 4.5a
Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op mobiliteit in Randstad

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

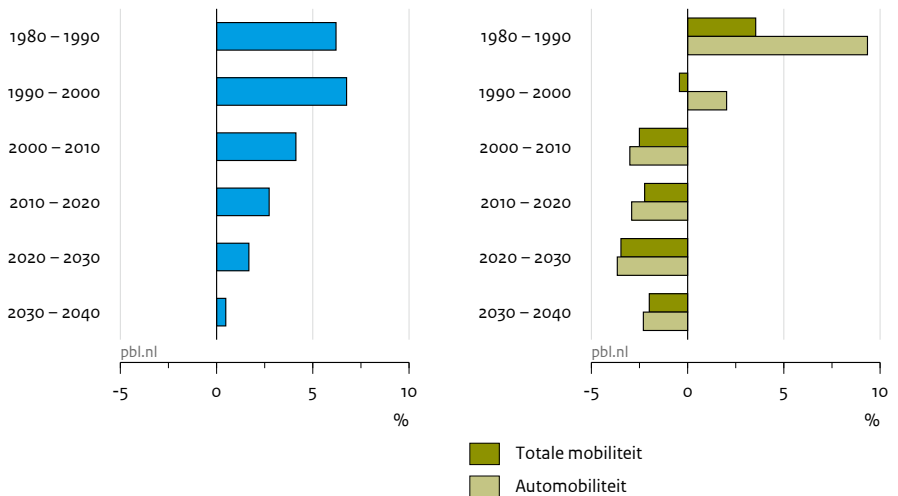

Bron: CBS; OVIN (2010-2011); bewerking PBL
 Randstad = Noord-Holland, Zuid-Holland, Utrecht, Flevoland

Figuur 4.5b
Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op mobiliteit in intermediaire zone

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

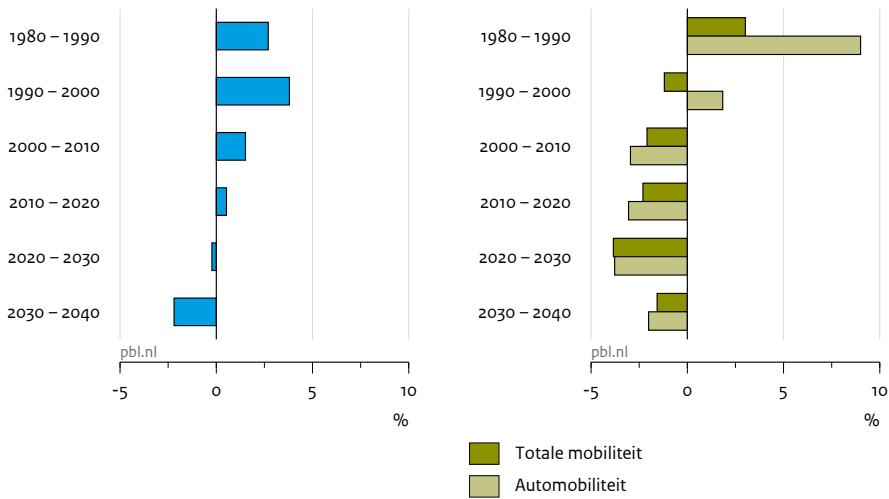
Bron: CBS; OVIN (2010-2011); bewerking PBL
 Intermediaire zone = Overijssel, Gelderland, Noord-Brabant

Figuur 4.5c

Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op mobiliteit in periferie

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

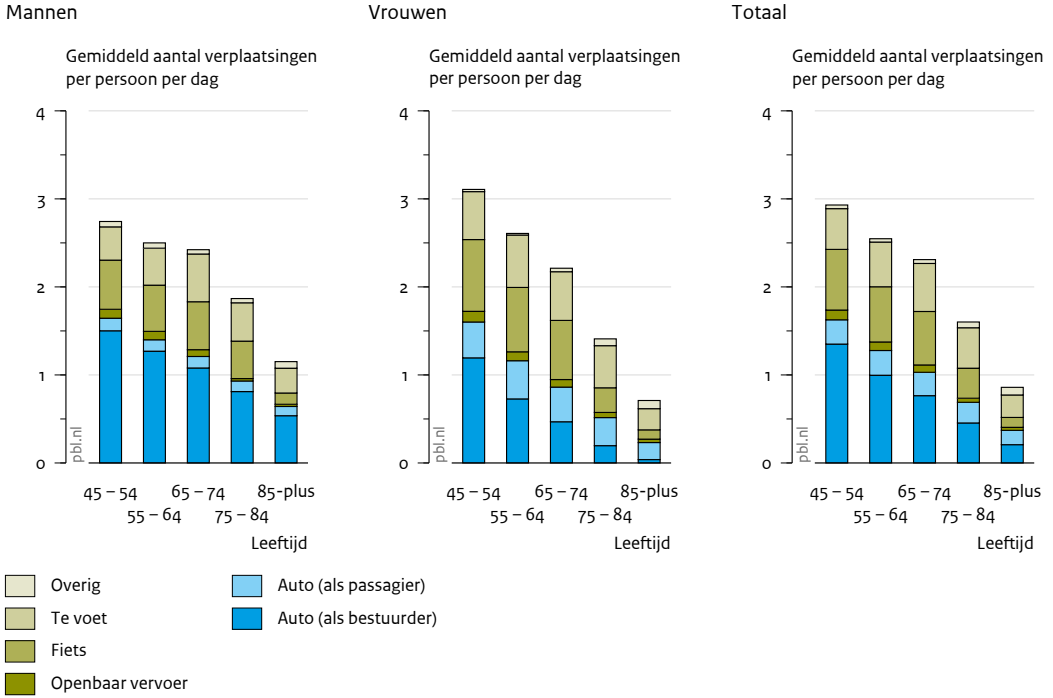

Bron: CBS; OVIN (2010-2011); bewerking PBL

Periferie = Groningen, Friesland, Drenthe, Zeeland, Limburg

Naarmate mensen ouder worden, verandert de verhouding tussen de gemiddeld afgelegde afstand per dag en de reisduur. Figuur 4.6 laat zien dat ouderen, naarmate zij ouder worden, steeds minder gebruikmaken van relatief snelle vervoermiddelen (zoals de auto) en ook steeds minder zelfstandig gebruikmaken van de auto. De verplaatsingen van mensen in de leeftijd van 45-54 jaar zijn bijna voor de helft zelfstandige verplaatsingen met de auto. In de leeftijdsgroep 75-84 jaar is dit aandeel teruggelopen tot 28 procent, terwijl de 85-plussers zich nog maar in 24 procent van de gevallen zelfstandig verplaatsen. Op hoge leeftijd gaat het relatief steeds vaker om verplaatsingen als autopassagier of te voet. Tot het tachtigste jaar blijft ook de fiets van belang, met bijna een kwart van de verplaatsingen. Het gebruik van het openbaar vervoer neemt alleen maar verder af naarmate de leeftijd vordert (zie ook Harms 2008). Jorritsma en Olde Kalter (2008) laten zien dat ouderen de laatste tien jaar minder afhankelijk zijn geworden van derden en steeds langer zelfstandig blijven autorijden (zie ook Banister & Bowling 2004). Gezien het hoge en nog toenemende rijbewijs- en autobezit onder ouderen en toekomstige ouderen (65+) is te verwachten dat het aandeel zelfstandige autoverplaatsingen van ouderen – ook op hogere leeftijd – blijft toenemen.

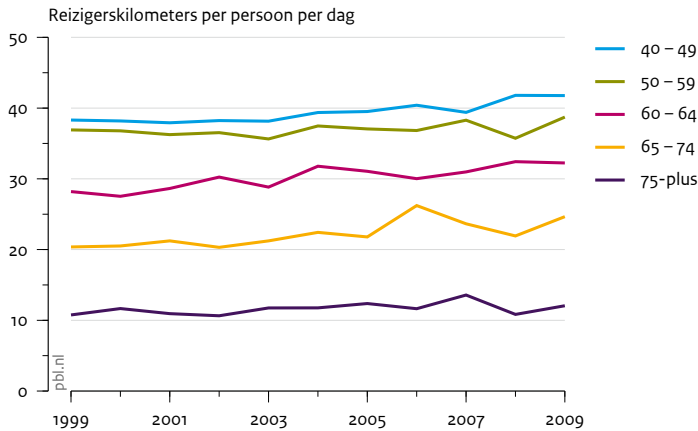
Figuur 4.6
Aantal verplaatsingen naar leeftijd en hoofdvervoermiddel, 2010

Bron: OVIN (2010)

Bij de bovengenoemde gemiddelden moet overigens worden aangetekend dat de verschillen niet alleen groot zijn tussen de leeftijdsgroepen, maar ook binnen de leeftijdsgroepen. Zo maken plattelandsbewoners vaker gebruik van de auto dan stadsbewoners, en ook vaker een auto bezitten. Stadsbewoners verplaatsen zich – niet geheel verrassend – vaker lopend en met het openbaar vervoer. Ook verschilt het verplaatsingsgedrag naar de hoogte van het inkomen en de opleiding (variabelen die overigens sterk samenhangen). Mensen met een hoger inkomen en/of hogere opleiding verplaatsen zich vaker, en ook vaker met de auto, dan personen met een lager inkomen en/of opleiding (de eersten hebben namelijk vaker een auto). Ook verschillen mannen en vrouwen nog steeds in hun verplaatsingsgedrag. Wel nemen deze verschillen in de loop van de tijd (en dus per leeftijdscohort) snel af (zie figuur 4.6), doordat vrouwen steeds vaker een rijbewijs en een auto bezitten. Mannen verplaatsen zich veel vaker zelfstandig met de auto, ook op hogere leeftijd. Vrouwen rijden vaker mee als autopassagier en fietsen vaker. Vooral op hogere leeftijd verplaatsen mannen zich gemiddeld vaker dan vrouwen. Gezien het toenemende rijbewijsbezit onder vrouwen is echter te verwachten dat de verschillen in verplaatsingsgedrag tussen mannen en

Figuur 4.7
Aantal reizigerskilometers naar leeftijd

Bron: OVG, MON (1999-2009)

vrouwen in de toekomst kleiner worden. Ten slotte moet worden benadrukt dat – los van de leeftijd – de (ervaren) gezondheid en het daarmee gepaard gaande activiteitenpatroon van invloed zijn op het verplaatsingsgedrag van ouderen (zie bijvoorbeeld GOAL 2012).

De mobiliteit vergrijst

Er is dus sprake van een sterk leeftijdseffect in het verplaatsingsgedrag van mensen: hoe ouder zij zijn, des te minder (ver en vaak) zij zich verplaatsen. Hierbij is overigens sprake van een compenserend cohorteffect. De huidige en toekomstige generatie ouderen is namelijk mobieler dan vorige generaties: zij verplaatsen zich vaker, langer en verder dan de eerdere generaties ouderen (Jorritsma & Olde Kalter 2008) (zie ook figuur 4.7). Dit heeft verschillende oorzaken: de huidige ouderen zijn welvarender en hebben vaker de beschikking over een (of twee) auto('s). Bovendien zijn zij tot op een hogere leeftijd vitaler en daardoor actiever. En de huidige generatie ouderen is opgegroeid in een tijd waarin verplaatsen en reizen steeds normaler werd en onderdeel van een actieve, mobiele en onafhankelijke leefstijl (Banister & Bowling 2004; Harms 2008; Metz 2000; RVW 2010; Tacken 1998). Ook de arbeidsparticipatie onder ouderen neemt toe (wat gepaard gaat met woon-werkverkeer) en die zal in de komende jaren (los van conjuncturele ontwikkelingen) nog verder toenemen. Ook de verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd heeft effecten op het verplaatsingsgedrag en daarmee op de mobiliteit van ouderen.

Tabel 4.1

Verdeling aantal autokilometers over de dag, naar leeftijd, 2010, in procenten

Autokilometers	18-64 jaar	65+	Totaal
Ochtendspits (maandag-vrijdag tussen 7 en 9 uur)	15	6	14
Avondspits (maandag-vrijdag tussen 16 en 18 uur)	16	10	15
Buiten de ochtend- en avondspits en in het weekend	70	84	71
Totaal	100	100	100

Bron: OVIN (2010 en 2011)

Er is dus sprake van een vergrijzing van de mobiliteit. Niet alleen neemt het aantal ouderen de komende jaren sterk toe, ook hebben deze ouderen andere kenmerken – bijvoorbeeld gemiddeld hoger opgeleid en welvarender – en vertonen ze een ander verplaatsingsgedrag dan de ouderen van vandaag en gisteren. Zij maken meer gebruik van de auto, vooral voor vrijetijdsverplaatsingen (Schwanen et al. 2001; zie ook hoofdstuk 3). Jorritsma en Olde Kalter (2008) berekenen in hun studie *Grijs op reis* dat deze gedragsverandering van ouderen voor de periode 2000-2020 kan leiden tot een groei van de mobiliteit van 3 à 4 procent.

In 2000 was 13,6 procent van de Nederlandse bevolking 65 jaar of ouder. Deze ouderen waren toen verantwoordelijk voor 7,3 procent van het totale aantal reizigerskilometers. In 2010 bedroegen deze aandelen respectievelijk 15,3 en 9 procent. Als we het cohorteffect (veranderend gedrag) buiten beschouwing laten, zullen deze percentages in 2020 zijn opgelopen tot zo'n 20 procent van de bevolking en 12 procent van het aantal reizigerskilometers. Houden we wel rekening met een additioneel cohorteffect, dan komt dit laatste percentage zo rond de 13 procent uit. Het totaal aantal reizigerskilometers afgelegd door ouderen zal toenemen van zo'n 45 miljoen kilometer per dag nu, tot zo'n 70 miljoen kilometer per dag in 2020. Het aandeel verplaatsingen door ouderen in de totale mobiliteit zal toenemen.

Demping groei autoverkeer ontlast vooral de ochtendspits

De vergrijzing van de mobiliteit heeft positieve consequenties voor de congestie. Op het moment dat zij de pensioenleeftijd bereiken veranderen de verplaatsingsmotieven van ouderen: van woon-werkverplaatsingen naar vrijetijdsverplaatsingen (zie hoofdstuk 3). Dit heeft gevolgen voor de tijdstippen waarop ouderen zich verplaatsen: minder in de (ochtend)spits en vaker overdag. Slechts 6 procent van de autokilometers die 65-plussers afleggen, vindt plaats in de ochtendspits, tegenover een aandeel van 15 procent voor de groep 18-65-jarigen (tabel 4.1). Bij de avondspits bestaat dit verschil tussen leeftijdsgroepen ook, maar is het minder groot.

Bij een toenemend aantal ouderen en een afnemende potentiële beroepsbevolking (15-65 jaar) groeit het autoverkeer vooral buiten de spitsuren. Overdag wordt het drukker op de weg (en in de trein). Een Canadese studie (Scott et al. 2005) laat overigens zien dat het toegenomen aantal verplaatsingen van ouderen overdag de ochtendspits weliswaar

ontlast, maar leidt tot een drukkere en langere avondspits. Jorritsma en Olde Kalter (2008) komen tot vergelijkbare bevindingen: Nederlandse ouderen verplaatsen zich voornamelijk buiten de ochtend- en avondspits, maar reizen wel in de avondspits. Het is evenwel aannemelijk dat ouderen – gezien hun flexibiliteit (in tijd en verplaatsingsmotieven) enerzijds en hun neiging om drukke en onoverzichtelijke verkeerssituaties te mijden anderzijds (SWOV 2010a; Zeegers 2010) – het tijdstip waarop zij zich verplaatsen, aanpassen aan de verwachte verkeerssituatie en in toenemende mate ook de avondspits gaan mijden.

4.3 Ouderen en verkeersveiligheid

Tegenover het positieve effect op de congestie staat een negatief effect van de mobiliteitsvergrijzing op de verkeersveiligheid. Ouderen zijn immers kwetsbaar in het verkeer. Verkeersongevallen leiden tot allerlei maatschappelijke kosten, zoals medische kosten, productieverlies, immateriële schade, materiële schade, afhandelingskosten en filekosten. Met een zekere regelmaat wordt onderzoek gedaan naar de kosten van verkeersongevallen en trends daarin. In 2009 bedroegen de kosten van verkeersongevallen in Nederland 12,5 miljard euro, ofwel 2,2 procent van het bruto binnenlands product (SWOV 2012).

Een derde van alle verkeersdoden en een derde van alle ernstig gewonden in het verkeer was in 2009 65 jaar of ouder. Dit terwijl ze 15 procent van de bevolking uitmaken en verantwoordelijk zijn voor slechts 8 procent van het totale aantal verplaatsingskilometers in Nederland. Ouderen lopen dus vaker dan anderen lichamelijk letsel op bij een verkeersongeval. Ook lopen zij een groter overlijdensrisico in het verkeer. Met de leeftijd toenemende functiestoornissen vormen de voornaamste oorzaak van het relatief hogere percentage oudere slachtoffers in het verkeer. Bovendien zijn ouderen fysiek kwetsbaarder dan niet-ouderen (Jorritsma & Olde Kalter 2008; KIM 2012; Rijkswaterstaat 2010; Rosenbloom 1988; RVW 2010; SWOV 2009; SWOV 2010a).

De meeste verkeersslachtoffers in het verkeer in Nederland vallen onder mensen in de leeftijd van 25-44 jaar. Indien we evenwel rekening houden met de omvang van de verschillende leeftijdsgroepen in Nederland en corrigeren voor de gemiddeld afgelegde afstand per persoon per dag in die leeftijdsgroep, dan blijkt dat ouderen van 75 jaar en ouder de grootste risicogroep in het verkeer vormen (zie tabel 4.2). In deze groep vallen ruim drie maal zoveel verkeersdoden en twee derde meer ernstig gewonden dan gemiddeld. Per afgelegde kilometer is het aantal verkeersdoden onder ouderen zelfs bijna tien keer zo groot als gemiddeld, terwijl het aantal gewonden vijf maal zo groot is. Ook de groep ouderen van 60 tot 74 jaar kent een hoger risico dan gemiddeld. Het hoge ongevalrisico onder ouderen in het verkeer en de ernstige letselschade onder ouderen, in combinatie met het toenemend aantal ouderen in het verkeer, resulteert in sterk oplopende (zorg)kosten.

Tabel 4.2

Aantal verkeersdoden en ernstig gewonden per 100.000 inwoners en per miljard verplaatsingskilometers, 2009

Leeftijdsgroep	Verkeersdoden/ 100.000 inwoners	Ernstig gewonden/ 100.000 inwoners	Verkeersdoden/ miljard verplaatsingskm	Ernstig gewonden/ miljard verplaatsingskm
0-11	0,4	46	0,7	81
12-17	3,4	184	5,0	273
18-24	9,1	132	10,1	146
25-29	4,9	91	4,0	74
30-39	3,7	86	2,9	67
40-49	2,7	94	1,9	65
50-59	3,0	115	2,4	90
60-74	4,8	147	5,0	156
75+	14,2	189	40,3	536
totaal	4,4	113	4,3	111

Bron: SWOV obv CBS, IenM en DHD

Het relatief hoge aantal verkeersslachtoffers onder ouderen is voor een deel te verklaren doordat zij zich relatief vaker te voet en met de fiets verplaatsen dan overige volwassenen (Rijkswaterstaat 2010). Voor jongeren geldt dit overigens nog veel sterker; zij verplaatsen zich relatief vaak met de fiets of bromfiets. Er is hierbij dus sprake van een sterk leeftijdseffect. De slachtoffercijfers onder ouderen worden nog enigszins gedempt doordat zij zich minder graag (alleen) in het donker of in slechte weersomstandigheden verplaatsen. Ze vermijden relatief gevaarlijke verkeersomstandigheden (SWOV 2010a; Zeegers 2010). Brouwer en Davidse (2002) stellen bovendien dat ouderen zich veel minder vaak onder invloed van alcohol in het verkeer begeven en zich ook veel meer aan de verkeersregels houden dan jongere volwassenen. Ook dat beïnvloedt hun slachtofferschap. Desondanks is het aantal oudere slachtoffers in het verkeer hoog (tabel 4.2).

Vergrijzing leidt tot meer verkeersdoden en meer letselschade

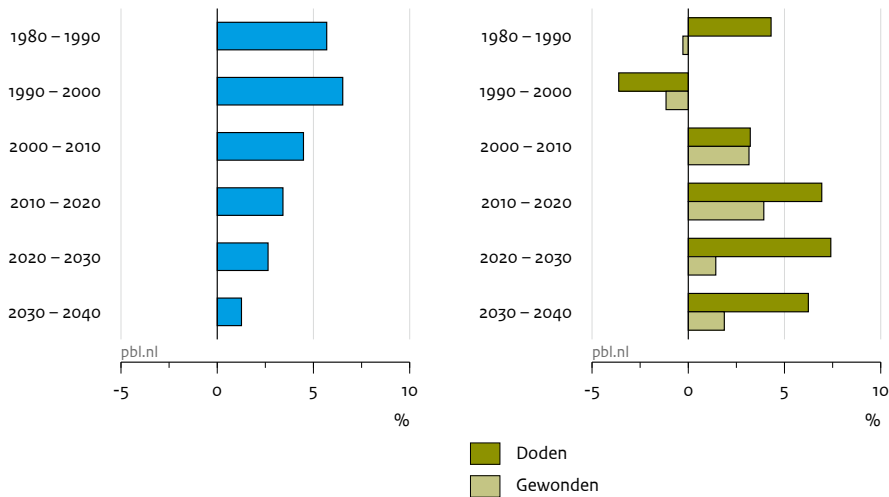
Gezien de voortgaande vergrijzing, en uitgaande van de huidige leeftijdsspecifieke ongevalrisico's, is te verwachten dat de vergrijzing het streven van de Rijksoverheid naar minder verkeersongelukken met letselschade en minder verkeersdoden belemmert. Hoewel er sprake is van een negatief te waarderen effect van de (geringere) bevolkingsgroei op het aantal verkeersdoden en -gewonden, is het effect van de veranderende leeftijdsopbouw van de bevolking (lees: van de vergrijzing) veel groter (figuur 4.8).

Figuur 4.8

Effect van bevolkingsgroei en -opbouw op aantal verkeersslachtoffers

Effect van bevolkingsgroei

Effect van bevolkingsopbouw naar leeftijd

Bron: SWOV o.b.v. CBS, IenM en DHD

Gezien de toename van het aantal en aandeel ouderen in de bevolking en gezien de verwachting dat ouderen zich in de toekomst vaker zullen verplaatsen dan nu, ligt het voor de hand om in het verkeersveiligheidsbeleid (of beter: verplaatsingsveiligheidsbeleid) meer rekening te gaan houden met de mogelijkheden en beperkingen van ouderen. De verkeersinfrastructuur zal nog beter moeten worden toegesneden op de capaciteiten van ouderen. Te denken valt aan het aanpassen van onoverzichtelijke kruisingen, het verbeteren van de bewegwijzering en wegbelijning, het verbeteren van de route-informatie onderweg, het aanpassen van maximumsnelheden op verschillende wegvakken, het vergroten van de oversteektijden van stoplichten bij voetgangersoversteekplaatsen en het aanpassen van de weginfrastructuur en openbare ruimten (inclusief trottoirs) in bestaande woonbuurten.

Hier geldt de simpele realiteit dat een verkeersinfrastructuur die geschikt en veilig is voor ouderen, geschikt en veilig is voor iedereen. Ook Rijkswaterstaat gaat uit van het principe *safety for all*. Het SWOV (2010a, 2010b) stelt dat vooral (voor ouderen) onoverzichtelijke, complexe en daardoor gevaarlijke kruisingen dienen te worden aangepakt (zie ook CROW 2011; RVW 2010). Het vergrijzingsbestendig maken van de verkeersinfrastructuur hoeft niet eens altijd veel geld te kosten, zo stelt het CROW (2011). Relatief eenvoudige, goedkope maatregelen kunnen al heel veel betekenen en veel leed voorkomen en veel zorgkosten uitsparen.

4.4 Verplaatsingsmogelijkheden, verplaatsingen en het dagelijkse leven van ouderen

Naarmate het autobezit onder ouderen toeneemt, nemen ook hun verplaatsingsmogelijkheden, bereik en actieradius toe. Een groot aantal studies wijst uit, of suggereert op zijn minst, dat dit bijdraagt aan de onafhankelijkheid van ouderen en daarmee aan de (door hen ervaren) kwaliteit van leven.⁷ Vooral op het platteland is het bezit van, of op zijn minst de toegang tot, een auto van belang, zo niet cruciaal, bij het onderhouden van sociale contacten, het gebruikmaken van voorzieningen en het deelnemen aan activiteiten buitenshuis.⁸

In de stad, waar ouderen veel meer gebruik kunnen maken van het openbaar vervoer dan ze nu doen, zouden de openbaarvervoersvoorzieningen nog veel beter dan nu al het geval is, kunnen worden aangepast op de fysieke beperkingen van ouderen. Een verbeterde toegankelijkheid van het openbaar vervoer voor ouderen kan ten goede komen aan hun sociale participatie, en daarmee aan de ondersteuning van het draagvlak van allerlei stedelijke voorzieningen (Kresl & Ietri 2010). Denk bijvoorbeeld aan het verbeteren van de toegankelijkheid van zowel openbaarvervoersvoorzieningen (haltes, stations) als voertuigen (bussen, trams, treinen), aan de verbetering van de bereikbaarheid van openbaarvervoersvoorzieningen, per auto, per fiets en lopend (voor- en natransport), en aan een mogelijke aanpassing van de lijnvoering (minder overstappen).

Van deze aanpassingen hebben niet alleen ouderen profijt. Is het openbaar vervoer goed toegankelijk en comfortabel voor ouderen, dan is het dat ook voor iedereen. Investerings in het reguliere openbaar vervoer kunnen wellicht de vraag naar en het gebruik van doelgroepenvervoer (bijvoorbeeld voor ouderen, gehandicapten, scholieren), en daarmee de kosten daarvan, enigszins reduceren (zie ook MuConsult 2007).

De contramal van het *bereik* van ouderen is de *bereikbaarheid* van (afstand tot) allerlei activiteitenplaatsen, waaronder voorzieningen. De schaalvergroting en concentratie van allerlei voorzieningen, in de stad maar vooral op het platteland, heeft grote consequenties voor de bereikbaarheid van deze voorzieningen en de ruimtelijke keuzevrijheid van de gebruikers (Van Dam 1995). De oplossing van het bereikbaarheidsvraagstuk behelst dan ook niet alleen een aanpassing van de kenmerken en mogelijkheden van individuen (i.c. ouderen) en van de verbindingen (infrastructuur, verplaatsingsmogelijkheden), maar is ook gelegen in het efficiënt, bereikbaar en toegankelijk organiseren van het aanbod en de locatie van activiteitenplaatsen (Van Dam 1995). De ruimtelijke structuur is immers bepalend voor de vraag naar en de aard van de mobiliteit (zie ook PBL 2012).

Steeds meer virtuele en te vervangen verplaatsingen

Hierbij is wel sprake van een – in potentie – compenserend periode-effect. Zo maken mensen in toenemende mate gebruik van het internet bij het afnemen van allerlei goederen en diensten alsook bij het onderhouden van sociale contacten: activiteiten waarvoor voorheen een fysieke verplaatsing nodig was. Ook onder ouderen is het gebruik van internet explosief toegenomen (zie ook hoofdstuk 5). Volgens het CBS is zo'n 60 procent van de ouderen tussen de 65 en 75 jaar geregeld 'on line'. Dit is een verdubbeling sinds 2005 (CBS 2011). Nederlandse ouderen staan wat internetgebruik betreft aan de top van Europa.

En, gezien de vrijwel volledige internettoegang onder en het massale internetgebruik van 50-plussers, zal dit in de toekomst mogelijk van radicale betekenis zijn voor de verplaatsingsbehoeften en het verplaatsingsgedrag van Nederlanders. Immers, een groot deel van het aantal verplaatsingen zal niet meer nodig zijn en kan door internet- en bezorgdiensten worden vervangen. Een huisartsconsult kan op afstand plaatsvinden, de dagelijkse boodschappen kunnen via internet worden besteld en afgerekend, boodschappen, medicijnen en bibliotheekboeken kunnen aan huis worden bezorgd (zie bijvoorbeeld Ziegler & Schwanen 2011).

Of dit als keerzijde heeft dat het draagvlak van vele lokale voorzieningen afneemt, is de vraag (zie ook hoofdstuk 5). Immers, de actieradius van ouderen – vooral 75-plussers – neemt af, waardoor zij zich naar verwachting steeds meer zullen richten op lokaal (in de buurt, in het dorp) aanwezige voorzieningen. Bovendien neemt deze groep de komende jaren enorm in omvang toe. Zelfs op het platteland, waar het voorzieningenniveau gezien de geringe dichtheden sowieso al onder druk staat, biedt dit perspectief (zie ook Van Dam 1995), vooral in de grotere centrumdorpen.

Niet alleen een deel van de huishoudelijke verplaatsingen kunnen worden vervangen, dit geldt ook voor een deel van de verplaatsingen met sociale en vrijetijdsmotieven. Sociale contacten kunnen worden onderhouden via e-mail, skype en sociale media, maar ook via de (mobiele) telefoon (Hardill & Olphert 2012). Of dit als keerzijde heeft dat het aantal contacten, en daarmee de sociale controle (nabuurschap) en cohesie in de buurt en het dorp, zal afnemen, is de vraag. Virtueel contact zal persoonlijk contact (*face to face*) natuurlijk nooit volledig kunnen vervangen. En voor persoonlijk contact moeten ouderen toch de deur uit en zich verplaatsen. Bovendien kunnen virtuele verplaatsingen en contacten juist nieuwe ontmoetingen, en daarmee nieuwe fysieke verplaatsingen, genereren.

Ouderen zonder toegang tot een auto en zonder internetcompetenties blijven wat dat betreft in een afhankelijk en daarmee kwetsbare positie, vooral op het platteland. Hun aantal neemt weliswaar af, maar hun bereik- en bereikbaarheidsproblemen nemen mogelijk toe (zie ook Van Dam 1995). Het gaat hier vooral om de kwetsbare (en groeiende) groep van oudste ouderen.

4.5 De vergrijzende mobiliteit en de ruimtelijke opgaven

Nederland vergrijst, evenals de mobiliteit. Dit stelt zowel de overheid (Rijk, provincie en gemeente) als openbaarvervoerbedrijven voor grote ruimtelijke opgaven. Ten eerste beperkt de vergrijzing de groei van de mobiliteit. Niet alleen de bevolkingsgroei vlakkt af. Ook de veranderende leeftijdsopbouw remt de groei van de (auto)mobiliteit. Een stijgend opleidingsniveau, stijgende arbeidsdeelname, een stijgend inkomen en autobezit zorgen nog wel voor enige verdere groei, maar deze groeicijfers zijn lager dan in de afgelopen decennia. Bovendien verandert de samenstelling van het verkeer. De bevolking vergrijst, maar de mobiliteit vergrijst nog sneller. Hierdoor zal de mobiliteit gelijkmatiger over de dag plaatsvinden. Aangezien ouderen minder vaak in de spitsuren reizen, resulteert de vergrijzing – ceteris paribus – in een geringere toename van de verkeersdruk in de spitsuren. Investerings in het wegennet dienen dan ook vooral te zijn gericht op aanpassing en niet zozeer op uitbreiding daarvan, zeker buiten de Randstad. De verschillende wegbeheerders (Rijk, provincies, maar vooral gemeenten) dienen deze investeringen te dragen. Het effect van de vergrijzing op de mobiliteit (vooral vrijetijdsmobiliteit) is een tijdelijk effect en wordt vooral veroorzaakt door de omvangrijke welvarende, mobiele en actieve babyboomgeneratie. Gezien de grote mate van vrijwilligheid van de verplaatsingen die ouderen maken en hun flexibiliteit in tijd en ruimte, is te verwachten dat zij in hun verplaatsingsgedrag – dat wil zeggen in de keuze van hun vervoermiddel, hun verplaatsingsdoel en hun tijdstip van verplaatsen – rekening houden met drukke tijdstippen en routes, en deze vaker vermijden dan anderen.

Ten tweede draagt de toenemende mobiliteit van ouderen in sterke mate bij aan hun onafhankelijkheid, maatschappelijke participatie en zelfredzaamheid, en daarmee aan de (ervaren) kwaliteit van hun dagelijks leven. Mobiliteit is goed. Verplaatsingsmogelijkheden zijn cruciaal bij het onderhouden van sociale contacten, het gebruikmaken van voorzieningen en het deelnemen aan activiteiten buitenshuis. Ouderen zijn evenwel kwetsbaar in het verkeer en lopen een grote kans om slachtoffer te worden van een verkeersongeval. De maatschappelijke kosten van verkeersonveiligheid kunnen door de vergrijzing daarom nog verder oplopen. Om de maatschappelijke participatie van ouderen te bevorderen en hen in staat te stellen zich zoveel mogelijk en zo veilig mogelijk te verplaatsen, is het – naast het verhogen van de voertuigveiligheid – nodig dat de verkeersinfrastructuur wordt aangepast aan de mogelijkheden en beperkingen van ouderen. Dit is een lopende opgave voor alle wegbeheerders in Nederland en daarmee de verantwoordelijkheid van overheden op drie verschillende schaalniveaus.

Te denken valt dan aan het aanpassen van onoverzichtelijke kruisingen, het verbeteren van de bewegwijzering en wegbelijning, het verbeteren van de routeinformatie onderweg, het aanpassen van maximumsnelheden op bepaalde wegvakken, het vergroten van de oversteektijden van stoplichten bij voetgangersoversteekplaatsen en het aanpassen van de weginfrastructuur en openbare ruimten (incl. trottoirs) in bestaande woonbuurten. De zogenoemde CROW-richtlijnen⁹ (zie www.crow.nl) met

betrekking tot de inrichting en vormgeving van de verkeersinfrastructuur dienen door de verschillende wegbeheerders (Rijk, provincies, gemeenten) te worden toegepast.

Daarbij kunnen de adviezen uit CROW (2011) behulpzaam zijn.

Ook de noodzakelijke aanpassingen van de openbaarvervoerinfrastructuur moeten vergrijzingsbestendig zijn. De toegankelijkheid van openbaarvervoerhaltes en -voertuigen kan – ondanks alle verbeteringen die inmiddels zijn getroffen – nog sterk worden verbeterd en worden aangepast op de mogelijkheden en beperkingen van ouderen. Dit is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van overheden (gemeente, provincie en Rijk) en openbaarvervoerbedrijven. De bestaande afspraken hierover (Veiligheid en Justitie 2011) dienen te worden nageleefd en de aanpassingen dienen bij voorkeur versneld te worden gerealiseerd.

Noten

- 1 Het is niet de eerste keer dat een dergelijke verkenning wordt uitgevoerd. We verwijzen hierbij naar AVV (2001) en Jorritsma & Olde Kalter (2008).
- 2 In de onderzoeksliteratuur wordt het begrip ‘mobiliteit’ niet eenduidig gehanteerd. Enerzijds wordt het begrip gebruikt om de (karakteristieken van, dan wel het totaal aan) *gerealiseerde verplaatsingen* aan te duiden. Anderzijds wordt het gebruikt voor de (karakteristieken van) *verplaatsingsmogelijkheden*. Het begrip ‘mobiliteit’ duidt dus zowel op gerealiseerd gedrag als op mogelijk gedrag. En dit zowel op een individueel als op een geaggregeerd niveau. Het levert daarmee veel spraakverwarring op. Ook in vakpublicaties en beleidsstukken wordt het begrip ‘mobiliteit’ niet eenduidig gehanteerd. In dergelijke publicaties ontbreekt het nogal eens aan een definitie. In dit hoofdstuk hanteren we het begrip ‘mobiliteit’ alleen op geaggregeerd niveau, om het totaal aantal verplaatsingen en de totale lengte daarvan (per dag in Nederland) aan te duiden. Op individueel niveau spreken we van verplaatsingsgedrag of verplaatsingsmogelijkheden. Mogelijkheden en gedrag liggen hierbij uiteraard in elkaars verlengde (zie figuur 4.1).
- 3 Hierbij moet worden aangetekend dat een deel van de ouderenuitvoeringsproblemen eenpersoonshuishoudens betreft. Voor een iets zuiverder beeld: onder de oudere paren (65-75 jaar) heeft 16 procent twee of meer auto’s; onder de iets jongere paren (55-65 jaar) is dat 30 procent.
- 4 Door de geleidelijke verhoging van de wettelijke pensioenleeftijd (naar 67 jaar) zal dit leeftijdseffect op het verplaatsingsgedrag eveneens enkele jaren opschuiven.
- 5 Het OVIN, het *Onderzoek Verplaatsingen in Nederland*, is een jaarlijks grootschalig onderzoek onder een representatieve steekproef van de Nederlandse bevolking. In het onderzoek worden met behulp van enquêtes en dagboekjes gegevens verzameld over de verplaatsingsmogelijkheden en het verplaatsingsgedrag van Nederlanders. Het OVIN is de opvolger van het MON (*Mobiliteitsonderzoek Nederland*), dat op zijn beurt weer de opvolger was van het OVG (*Onderzoek Verplaatsingsgedrag*). In 2010 is het MON opgevolgd door het OVIN.
- 6 In onze analyses zijn we uitgegaan van het huidige verplaatsingsgedrag naar leeftijd. Vervolgens hebben we dit leeftijds specifieke verplaatsingsgedrag gekoppeld aan de verandering van de leeftijdsopbouw van de bevolking. Daarbij zijn we uitgegaan van de meest recente (2011) regionale bevolkingsprognoses van CBS/PBL (PEARL). In deze analyses is dus

geen rekening gehouden met cohorteffecten. Het valt evenwel te verwachten dat een hoger opleidingsniveau en een hoger inkomen maken dat de toekomstige ouderen zich meer en vaker zullen verplaatsen dan de ouderen van nu. Mede daardoor zal de (auto)mobiliteit voorlopig nog blijven toenemen, maar minder snel dan vroeger.

- 7 Zie onder andere Aisnih & Hensher 2003; Banister & Bowling 2004; Carp 1988; Farquhar 1995; Föbker & Grotz 2006; Metz 2000; Mollenkopf et al. 2011; Schwanen & Ziegler 2011; Schwanen et al. 2012; Siren et al. 2004; Whelan et al. 2006; Ziegler 2012; Ziegler & Schwanen 2011.
- 8 Zie Van Dam 1995; Furuseh 1998; Glasgow & Brown 2012; Harms 2006; Huigen 1986; Huigen & Van der Velden 1989; Simon et al. 2007; Steenbekkers et al. 2006; Thissen 1995.
- 9 CROW = Centrum voor Regelgeving en Onderzoek in de Grond-, Water- en Wegenbouw en de Verkeerstechniek. De CROW-richtlijnen hebben geen wettelijke status, maar zijn adviezen voor de wegbeheerders. Die adviezen zijn onder andere vastgelegd in het zogenoemde ASVV-handboek (ASVV = Aanbevelingen Stedelijke Verkeersvoorzieningen, nu: *Aanbevelingen verkeersvoorzieningen binnen de bebouwde kom*). Dit handboek is recentelijk vernieuwd en verschijnt in 2013 (maar is on-line reeds beschikbaar).

Vergrijzing, consumptie en regionale economie

- Het aandeel van ouderen in de totale bestedingen van Nederland neemt toe. Hoewel 65-plus-huishoudens minder geld besteden dan jongere huishoudens, stijgen hun jaarlijks gemiddelde bestedingen wel. Bovendien nemen het aantal en aandeel 65-plus-huishoudens in de toekomst sterk toe.
- De bestedingen van ouderen creëren vooral werkgelegenheid in de zorg (met het huidige zorgsysteem en zorgstelsel), de cultuursector, het georganiseerde reiswezen en de bouwnijverheid. Op lokaal niveau kan ook de bestaande detailhandel – afhankelijk van de ontwikkeling in de digitale en zorgdiensten – gebaat zijn bij een toename van het aantal 65-84-jarigen in de buurt.
- De verhoging van de AOW-leeftijd kan niet voorkomen dat juist in de regio's waar de vergrijzing het sterkst optreedt, de potentiële beroepsbevolking in omvang afneemt. Hoewel ouderen in toenemende mate een minder zichtbare of indirecte economische bijdrage leveren, zoals mantelzorg of vrijwilligerswerk, dreigt een arbeidstekort in de fysiek zware beroepen. Staan in 2010 tegenover elke baan in de zorg voor ouderen gemiddeld 27 potentiële arbeidskrachten, dit aantal loopt terug tot 14 potentiële arbeidskrachten in 2040.
- In regio's waar het groeiende aandeel ouderen gepaard gaat met een afnemende potentiële beroepsbevolking, kan het lastig worden het bestaande voorzieningenaanbod te behouden. Deze opgave speelt voornamelijk op het platteland. Op korte termijn biedt de steeds grotere groep vitale ouderen – met tijd, vaardigheden en sociaal kapitaal – mogelijk een veerkrachtig vangnet van horizontale mantelzorg.
- Over tien, vijftien jaar, als de bevolking sterker is vergrijsd en veel ouderen bovendien boven de 75 jaar zijn, brokkelt het vermogen tot horizontale mantelzorg af.

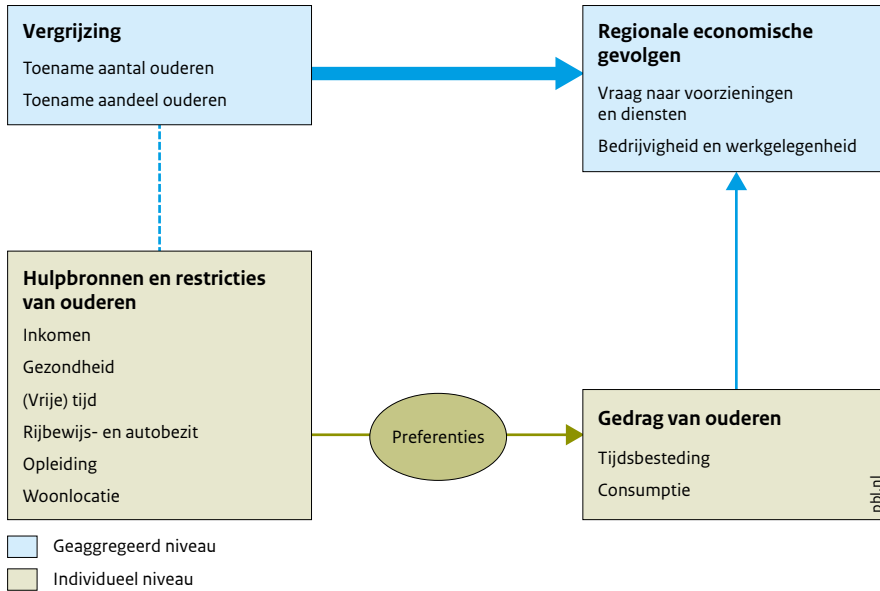
- Tegelijkertijd neemt het belang toe van ontwikkelingen in de digitale en bezorgdiensten; deze kunnen het gat dichten tussen de oplopende behoeften van ouderen en de krimpende potentiële beroepsbevolking. Mobiliteit en connectiviteit blijven daarmee belangrijke pijlers voor de leefbaarheid van buurten, vooral op het platteland.
- Juist op het snel vergrijzende platteland ontbreekt de bevolkingsdichtheid die nodig is voor het draagvlak van de nieuwe digitale en bezorgdiensten. Zo vereist zorg op afstand aansluiting op het glasvezelnet, en aansluiting op het glasvezelnet vergt weer een rendabel aantal ruimtelijk geconcentreerde abonnees. De opgaven van demografische krimp en vergrijzing kunnen zich in deze regio's opstapelen.
- Hoewel ouderen hun achterstand in internetgebruik op jongere leeftijdsgeneraties enigszins inlopen, benutten zij het internet overwegend als een aanvulling op het fysieke winkelbezoek en niet als vervanging daarvan. De toekomst zal uitwijzen hoe de benodigde dienstverlening laagdrempelig aan ouderen kan worden aangeboden via vernieuwende digitalisering of nieuwe organisatievormen, zoals burgerinitiatieven, ambulante diensten en woonzorgcorporaties. De aanpak van vergrijzing kan worden gecombineerd met de bij de krimpagenda behorende investeringsopgave.

5.1 Inleiding

Het gedrag van ouderen heeft niet alleen gevolgen voor de woningmarkt, de vrijetijdsbesteding en de mobiliteit maar is ook van invloed op de lokale en regionale bedrijvigheid en werkgelegenheid. Dat de toekomstige ouderen gemiddeld welvarender, vitaler en actiever zijn dan de ouderen van vroeger, biedt wellicht kansen voor de lokale en regionale economie. Actieve ouderen gaan bijvoorbeeld naar het museum of het theater, of ze gaan fietsen op de Veluwe en gebruiken onderweg een kop koffie met gebak (zie hoofdstuk 3). Daar staat tegenover dat de ouderdom uiteindelijk met gebreken komt. Deze kwetsbare ouderen raken meer afhankelijk van de directe woonomgeving om in de eigen behoeften te voorzien. Met een verouderende bevolking zal de vraag naar lokale en regionale voorzieningen veranderen.

Daarover gaat dit hoofdstuk: de ruimtelijk relevante gevolgen van de vergrijzing voor de regionale economie, ofwel de rechterkant van figuur 5.1. De regionaal-economische gevolgen van vergrijzing zijn de optelsom van individuele veranderingen in het gedrag ten aanzien van werken en vrije tijd, inclusief consumptie. Zo is het besluit om eerder te stoppen met werken of juist tot latere leeftijd door te werken uiteindelijk van invloed op de koopkracht en de werkgelegenheid. Overigens komt de betaalbaarheid van het Nederlandse pensioenstelsel of zorgstelsel in dit hoofdstuk niet aan de orde. Deze nationale opgaven zijn kort aangekaart in hoofdstuk 1 en zijn door andere instituten goed in beeld gebracht (Van der Bie & Latten 2012; Bovenberg et al. 2011; Van Ewijk et al. 2006; SZW 2009; REA 2006).

Figuur 5.1
Gevolgen van vergrijzing voor regionale economie

In paragraaf 5.2 staat het gedrag van ouderen centraal, vooral hun tijdsbesteding en de consumptie. Bij de tijdsbesteding is vooral het besluit om wel of niet door te werken van belang: een besluit dat sterk samenhangt met onzekere institutionele ontwikkelingen als gevolg van de oplopende (grijze) druk op het Nederlandse pensioenstelsel. Maar ook gepensioneerde ouderen leveren een economische bijdrage, bijvoorbeeld via vrijwilligerswerk en mantelzorg. Bij de consumptie draait het uiteraard vooral om de inkomsten die de ouderen hebben en hoe zij deze besteden. De inkomsten zijn als hulpbron besproken in hoofdstuk 1, in dit hoofdstuk komt het bestedingspatroon aan bod.

Paragraaf 5.3 gaat over de effecten van het gedrag van ouderen op de regionale economie: hoe verhouden veranderende consumptiepatronen van ouderen zich tot de verwachte ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking? Het zijn immers de werkenden die invulling geven aan de consumptiebehoefte van ouderen.

Paragraaf 5.4 signaleert de knelpunten, maar ook de kansen, die zich voordoen al naar gelang de mate waarin de ontwikkeling van de consumptiebehoeften van ouderen afwijkt van de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking. De aard en omvang van de regionale verschillen roept ook de vraag op in hoeverre de gevolgen van de vergrijzing kunnen worden overgelaten aan de marktwerking.

In paragraaf 5.5 tot slot trekken we enkele conclusies en beschrijven we enkele regionaal-economische opgaven waarvoor overheden zich door de vergrijzing zien gesteld.

5.2 Tijdsbesteding en consumptie

In hoofdstuk 1 is kort uiteengezet hoe het Nederlandse pensioenstelsel door de oplopende grijze druk onder druk komt te staan. In datzelfde hoofdstuk is te lezen dat de ouderen van nu en straks gemiddeld genomen vitaler en mobieler zijn dan de ouderen van voorheen. Bovendien omvat deze babyboomgeneratie een groep welvarende ouderen die hun pensioen volledig hebben opgebouwd en hun huis volledig hebben afgelost (zie hoofdstuk 2 en Van der Bie & Latten 2012). De opleiding, de inkomenspositie en de eventuele noodzaak of mogelijkheid tot langer werken zijn factoren die de tijdsbesteding en consumptie van de ouderen beïnvloeden. Een groeiend aandeel ouderen heeft daarmee effect op de regionale economie. In deze paragraaf staan achtereenvolgens de tijdsbesteding en consumptie van ouderen centraal.

Ouderen gaan meer werken of zorgen

Met een oplopende druk op het pensioenstelsel aan de ene kant en een vitalere en mobielere oudere bevolking aan de andere lijkt de oplossing voor de hand te liggen: ouderen kunnen langer doorwerken. De institutionele context in Nederland past zich hier geleidelijk op aan. Zo is op 10 juli 2012 na de Tweede Kamer ook de Eerste Kamer akkoord gegaan met het wetsvoorstel om de AOW-leeftijd vanaf 2013 stapsgewijs te verhogen naar 67 jaar.¹ Maar de praktijk kan weerbarstig blijken. Voor werkgevers zijn oudere werknemers tot dusver duurder dan jongere werknemers en de Nederlandse arbeidsmarkt wordt dan ook gekenmerkt door een geringe baanmobiliteit en een geringe arbeidsparticipatie bij ouderen (Deelen et al. 2012; Euwals et al. 2009). Het is nog onduidelijk in hoeverre, op welke wijze en in welk tempo dit in de toekomst zal veranderen. Inmiddels promoot het UWV dienstverbanden voor oudere werknemers waarbij het werkgevers mogelijkheden biedt tot premiekorting, proefplaatsing en de Wet Vermindering Afdracht.² De Tweede en Eerste Kamer hebben een wetswijziging in de Wet financiering sociale verzekeringen aangenomen om de zogenoemde mobiliteitsbonus mogelijk te maken: een premiekorting voor werkgevers die een oudere met een uitkering in dienst nemen.³ Daarnaast wordt onderzoek verricht naar de voor- en nadelen van een flexibele pensioenopbouw en -uitkering (zie hoofdstuk 1). Eventuele (verdere) institutionele wijzigingen zijn uiteraard van invloed op de mogelijkheden van ouderen om (desgewenst) langer door te werken, of niet. De beslissing over langer doorwerken bepaalt vervolgens grotendeels de tijdsbesteding (zie hoofdstuk 3) en de hiermee gepaard gaande consumptiepatronen van de toekomstige ouderen.

Ongeacht de institutionele onzekerheden, zijn er in het gedrag van ouderen nu al verschuivingen zichtbaar die zonder meer van invloed zijn op hun tijdsbesteding (zie ook hoofdstuk 1). Zo leiden steeds meer ouderen een gescheiden leven. Een individu in een eenpersoonshuishouden kent veelal een grotere noodzaak tot langer doorwerken dan een individu in een meerpersoonshuishouden; de laatste kan immers mede over het inkomen van de partner beschikken of de lasten delen. Anderzijds neemt bij eenpersoonshuishoudens met een stijgende leeftijd de kwetsbaarheid toe, bijvoorbeeld omdat er geen partner is die bij gezondheidsproblemen de mantelzorg kan verlenen. Verder werken vrouwen, door hun steeds hogere opleidingsniveau, meer en langer door, ook als zij kinderen hebben, en zijn het de (groot)ouders die dit als *informal caregivers* mogelijk maken (Olhansky et al. 2011: 101, Thomese 2012). In het algemeen zijn de toekomstige ouderen hoger opgeleid, waardoor hun arbeidsparticipatie naar verwachting hoger is en langer duurt dan die van eerdere generaties ouderen (Arts & Otten 2012; Van der Bie & Latten 2012). Zolang de mogelijkheden tot langer doorwerken bij werkgevers beperkt zijn, biedt het zelfstandig ondernemerschap soelaas. Nu al zetten steeds meer pensioengerechtigden zelf de stap naar het zelfstandig ondernemerschap; hetzij uit bittere noodzaak omdat zij niet voldoende pensioen hebben opgebouwd, hetzij omdat ze zich anders 'sociaal uitgerangeerd' voelen (Olhansky et al. 2011; De Waard 2011). Zo is het aantal ingeschreven 65-plussers in het Handelsregister tussen 2006 en 2011 meer dan verdubbeld, tot ruim 95.000 ondernemers.

Voor gepensioneerden die niet werken, geldt overigens niet dat zij stil zitten. Hun indirecte economische bijdrage als *informal caregivers* aan de economie is niet te onderschatten (Olhansky et al. 2011). Ruim 42 procent van de grootouders past op in gezinnen waar de moeder werkt. Vrouwen blijven hierdoor niet alleen vaker aan het werk, maar krijgen gemiddeld ook meer kinderen (Thomese 2012). Naast deze indirecte bijdrage aan de arbeidsparticipatie (van vrouwen), delen ouderen de mantelzorg voor elkaar en doneren zij (financiële) giften aan hun kinderen.

De Raad van Economisch Adviseurs noemt het een partiële visie op de vergrijzing als bij de kosten-batenanalyse daarvan dergelijke overdrachten in natura of financiële overdrachten van gezinsleden niet worden beschouwd (REA 2006). Ook de rol van het sociale kapitaal van ouderen verdient volgens de REA meer aandacht. Ouderen beschikken immers vaak over veel levenservaring, werkervaring en kennis, waarvan de overdracht op volgende generaties niet vanzelfsprekend is georganiseerd en wordt gewaardeerd (zie ook Kinsella & Phillips 2005; Olhansky et al. 2011). Tot slot wijst de REA (2006) op het belang van de tijdsbesteding van ouderen voor het publieke kapitaal: bijvoorbeeld verenigingen en charitatieve organisaties die diensten en soms ook goederen onder de kostprijs kunnen aanbieden (zie ook Burholt & Dobbs 2012). Ruim 40 procent van de ouderen verricht vrijwilligerswerk voor onder andere buurt-, hobby- en sportverenigingen. De afgelopen dertig jaar is de trend zichtbaar geworden dat dit vrijwilligerswerk zich steeds verder naar de latere levensfasen verplaatst (Van Campen & De Klerk 2012; zie ook hoofdstuk 3). Met andere woorden, de diversiteit en de omvang van de bijdragen van ouderen aan de maatschappij en de economie worden vooralsnog onderschat.

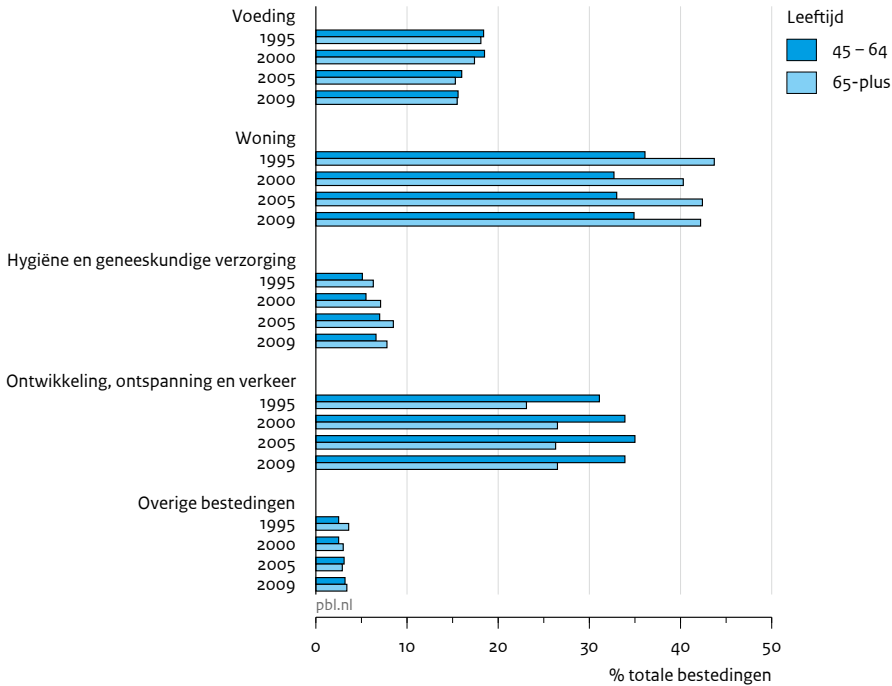
Bestedingen vertonen omslag rond pensioengerechtigde leeftijd

Met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd verschuift de inkomensbron voor veel ouderen van werkgerelateerd inkomen naar AOW en pensioenuitkeringen. Hoewel dit nadelige gevolgen kan hebben voor de koopkracht van ouderen, is dit effect enigszins te dempen doordat het inkomen niet alleen de oorsprong vindt in een pensioenuitkering, maar ook in spaargeld of in beleggingen (Asbeek Brusse & Van Montfort 2013; Van der Bie & Latten 2012; Toussaint 2011; Vias 1999). De inkomensontwikkeling en vermogenspositie van Nederlandse ouderen (zie hoofdstuk 1) beïnvloeden hun koopkracht en zijn daarmee belangrijke factoren voor hun bestedingspatroon.

Met het vorderen van de leeftijd verandert het bestedingspatroon binnen huishoudens, blijkt uit het Budgetonderzoek van het CBS. Omdat in dit Budgetonderzoek alleen onderscheid wordt gemaakt naar huishoudens met een kostwinner tussen 45 en 65 jaar of een kostwinner ouder dan 65 jaar, is moeilijk na te gaan hoe geleidelijk de veranderingen plaatsvinden. In ieder geval voltrekt zich rondom de intrede van het pensioen een omslag in het bestedingspatroon (zie figuur 5.2): vooral het zwaartepunt van de twee grootste kostenposten – woning en vrije tijd – verschuift van de tweede naar de eerste post. Waar huishoudens met een jongere kostwinner ongeveer een derde van het inkomen aan huis en tuin besteden, loopt dit voor ouderen op tot boven de 40 procent. Het zwaarder drukken van de woning op het budget van ouderen hangt samen met de inkomensval die optreedt na de pensionering (zie hoofdstuk 1). Absoluut gezien verschillen de gemiddelde jaarlijkse bestedingen aan de woning namelijk nauwelijks tussen de leeftijdsgroepen: afgerond 12.000 euro voor 45-65-jarigen en 11.000 euro voor 65-plussers (in 2010, volgens CBS Statline). In de toekomst echter kunnen de woonlasten voor ouderen wel verder oplopen, bijvoorbeeld doordat de renteaftrek op onafgeloste hypotheekleningen wegvalt (zie ook hoofdstuk 2). Dit lijkt ten koste te gaan van het deel van het inkomen dat zij uitgeven aan persoonlijke ontwikkeling en vrije tijd, al geven de ouderen van nu hieraan iets meer uit dan de ouderen van vroeger (zie ook hoofdstuk 3). Met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd wordt inmiddels ruim een kwart van het budget besteed aan vrije tijd; in 1995 was dit nog 23 procent. In 2009 komt dit neer op gemiddeld ruim 7.000 euro per 65-plus-huishouden, tegenover 11.000 euro voor een huishouden met een 45-65-jarige hoofdkostwinner. Consumptieve bestedingen uitgedrukt in geld kunnen overigens in omvang afwijken van de vrijetijdsbesteding uitgedrukt in tijd. Door de oplopende levensverwachting besteden ouderen een steeds groter deel van hun leven aan vrije tijd (zie hoofdstuk 3). Maar tijdens wandel- en fietstochten – de meest populaire vrijetijdsbesteding onder ouderen – geven zij niet veel meer uit dan voor een kop koffie onderweg (Steenbekkers et al. 2008).

Voor het overige valt op dat de bestedingen aan geneeskundige hulp de afgelopen jaren enkele procenten zijn opgelopen. Dit geldt echter voor alle leeftijdscategorieën. In 2009 gaven jongere huishoudens gemiddeld 2.300 euro uit aan hygiëne en geneeskundige verzorging en 65-plus-huishoudens afgerond 2.000 euro. Wat ziektekosten betreft, verdient de aanname dat ouderen duurder zijn enige nuancering. Een analyse van de zorgkosten maakt duidelijk dat de zorgkosten per hoofd van de bevolking in alle leeftijdsgroepen oplopen. Technische innovatie maakt dat voor zowel jong als oud

Figuur 5.2
Bestedingen van huishoudens naar leeftijd, 2010

Bron: CBS Budgetonderzoek; bewerking PBL

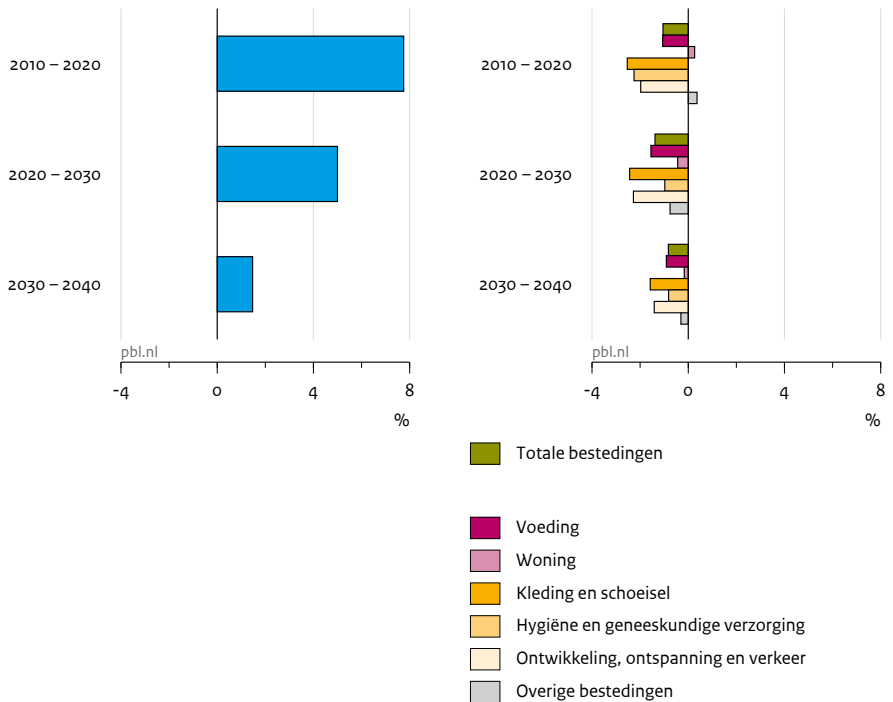
ziekten in een vroeger stadium zijn op te sporen en beter te behandelen zijn (Polder et al. 2012; Van Riel 2011).

Terwijl, ten opzichte van de jongere huishoudens, de woning gemiddeld zwaarder gaat drukken op de bestedingen van 65-plussers, neemt tegelijkertijd het aandeel vermogende 65-plussers juist toe (zie hoofdstuk 1). In dit kader is het relevant op te merken dat vermogens niet per definitie liquide zijn: het vermogen kan bijvoorbeeld vastzitten in de woning of in andere bezittingen. De paradox tussen woonlasten en vermogen kan ook wijzen op het feit dat ouderen niet geneigd zijn te ontsparen, maar juist graag een ‘appeltje voor de dorst’ bewaren (Toussaint 2011; zie hoofdstuk 2). Aanvullend beredeneren Serow en Haas (1992: 201) dat de bijdrage van ouderen aan de regionale economie hoger ligt dan deze directe consumptieve bestedingen impliceren, bijvoorbeeld door ‘deposits in local financial institutions and contributions to local public sector revenues’. Tot slot is uit hoofdstuk 1 bekend dat inkomens en vermogens gaandeweg ongelijker verdeeld raken onder ouderen. Gemiddelde waarden geven

Figuur 5.3
Effect van huishoudensgroei en -opbouw op bestedingen

Effect van huishoudensgroei

Effect van huishoudensopbouw naar leeftijd

Bron: CBS/PBL (PEARL) en CBS Budgetonderzoek; bewerking PBL

daarmee een enigszins vertekend beeld. De schevere inkomensverdeling en het eventueel loslaten van een gefixeerde pensioenleeftijd (bijvoorbeeld door de invoering van een flexibel pensioenstelsel, zie Bovenberg et al. 2011) kunnen ertoe leiden dat zich in de toekomst een minder duidelijke omslag in het bestedingspatroon rond het vijfenzestigste levensjaar zal aftekenen.

Vergrijzing dempt totale bestedingen licht

Het bestaande verschil tussen leeftijdsgroepen in het bestedingspatroon van huishoudens rechtvaardigt de vraag in hoeverre de vergrijzing de totale bestedingen binnen Nederland kan beïnvloeden. Figuur 5.3 geeft weer welk effect de huishoudensgroei en de vergrijzing hebben op de totale jaarlijkse bestedingen in Nederland, uitgaande van een gelijkblijvend bestedingspatroon. Bij het berekenen van het effect van de huishoudensgroei is de gemiddelde jaarlijkse besteding per huishouden vermenigvuldigd met het volgens de bevolkingsprognose toekomstige

aantal huishoudens. Bij het berekenen van het effect van de vergrijzing wordt het aantal huishoudens juist constant gehouden en is alleen berekend hoe de verandering in de huishoudenssamenstelling naar leeftijd doorwerkt op de totale bestedingen. Beide hebben effect op de totale bestedingen, maar niet in gelijke mate.

Voorlopig is het voornamelijk de huishoudensgroei die van invloed is op de totale bestedingen in Nederland. Voor zover vergrijzing een rol speelt, is er sprake van een licht dempend effect op de totale bestedingen. Dit geldt vooral voor de bestedingen aan kleding, persoonlijke ontwikkeling, ontspanning en verkeer. Wanneer in de toekomst de huishoudensgroei afvlakt, gaat de invloed van de vergrijzing wél zwaarder meewegen in de totale bestedingen. Tussen 2030 en 2040 leidt het beperktere bestedingspatroon van ouderen, ondanks een lichte toename van het aantal huishoudens, naar verwachting tot een stilstand in de groei van de totale bestedingen op het gebied van kleding, persoonlijke ontwikkeling, ontspanning en verkeer in Nederland. Overigens blijven, door de huishoudensgroei, de totale bestedingen bij een gelijkblijvend bestedingspatroon wel toenemen. Bovendien is de vraag in hoeverre het verschil in bestedingspatroon tussen huishoudens naar leeftijd in de toekomst in stand zal blijven. Zowel het gedrag van ouderen is immers aan verandering onderhevig (zie hoofdstuk 3 en 4) als het aanbod aan producten, diensten en voorzieningen, bijvoorbeeld door technologische innovaties.

Digitale mogelijkheden kunnen de consumptieruimte voor ouderen, letterlijk en figuurlijk, verder vergroten. Enerzijds heft de mogelijkheid van online winkelen en het laten bezorgen van de aanschaf de krimpende actieradius van ouderen op (zie hoofdstuk 4). Naarmate de leeftijd vordert, maken ouderen immers steeds minder en steeds kortere verplaatsingen en zijn zij voor hun behoeften steeds meer aangewezen op de dagelijkse woonomgeving. Anderzijds kunnen zij door online te winkelen soms kostenbesparingen realiseren, bijvoorbeeld doordat zij het aanbod kunnen vergelijken of op de hoogte blijven van kortingsacties.

Het gebruik van internet onder ouderen neemt dan ook sterk toe. Waar in 2006 64 procent van de 65-75-jarigen nooit gebruikmaakte van het internet, is dit aandeel in 2011 gekrompen tot 35 procent. In 2006 deed 32 procent van deze oudere internetgebruikers aankopen via het web; in 2011 is dit percentage opgelopen tot 54 (ter vergelijking: voor alle internetgebruikers is dit 79 procent en voor alle personen 73 procent). Verreweg de meeste van deze aankopen betreffen producten in de categorie reizen (44 procent). Ook het via internet bestellen van boeken of het abonneren op kranten winnen aan populariteit (39 procent). De aankopen voor de dagelijkse behoeften, zoals levensmiddelen en kleding, doen ouderen in beperkte, zij het toenemende, mate via het internet (4 respectievelijk 16 procent in 2006 en 8 respectievelijk 27 procent in 2011⁴). De ouderen lopen hun achterstand op jongere leeftijdsgeneraties dus enigszins in. Toch benutten zij het internet op dit moment nog overwegend voor het versturen of ontvangen van e-mails (zie ook hoofdstuk 3), het zoeken van informatie over goederen of diensten en internetbankieren. Deskundigen stellen dat in het algemeen het online winkelen vooral een aanvulling biedt op het fysieke winkelbezoek, maar dit niet volledig gaat vervangen (Van Raaij 2012; Weltevreden 2006). De mate waarin internetgebruik het

fysieke winkelen kan vervangen, verschilt langzamerhand in steeds mindere mate naar leeftijd maar blijft wel verschillen naar type producten. Voor nieuwe producten of diensten, zoals de digitalisering van de zorg, zal de toekomst uitwijzen in welke mate het hierbij om vervangende of aanvullende consumptie en dienstverlening gaat.

5.3 De potentiële beroepsbevolking en de toekomstige consumptiebehoefte

Deze paragraaf gaat over de samenhang tussen de veranderende consumptiebehoeften van ouderen en de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking die hieraan invulling moet geven. De regionaal-economische opgaven van de vergrijzing komen vooral voort uit de (mogelijk) oplopende druk op voorzieningen die een beperkt of onelastisch aanbod hebben. Zo kan een snelle vergrijzing op korte termijn – bijvoorbeeld als gevolg van pensioenmigratie (zoals in de Verenigde Staten optreedt in de Sunbelt) – de druk op delen van het bestaande voorzieningenaanbod plotseling verhogen: ‘The costs associated with an influx of elderly migrants are generally identified as additional competition for jobs in regional labour markets; greater pressure on public infrastructure, such as roads and hospitals; higher demand for public services, such as medical care and transportation services; increased competition for housing and other goods and services with binding short-term supply constraints ...’ (Sastry 1992: 62). Hoewel in Nederland nauwelijks sprake is van pensioenmigratie (zie hoofdstuk 2), treedt met het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd van de babyboomgeneratie wel een versnelling op in de vergrijzing van de Nederlandse bevolking.

Consumptiebehoefte ouderen verschuift

De bevolkingsontwikkeling beïnvloedt vooral de regiogebonden werkgelegenheid, ook wel aangeduid als bevolkingsvolgende of verzorgende werkgelegenheid (Derks 2004; Nelson & Cromartie 2010; Sastry 1992). Regiogebonden werkgelegenheid beslaat gemiddeld per provincie 74 procent van de totale werkgelegenheid en betreft de sectoren bouwnijverheid, handel en reparatie, horeca, vervoer, opslag en communicatie, openbaar bestuur, onderwijs, cultuur en overige dienstverlening (Derks 2004). Deze regiogebonden werkgelegenheid ontwikkelt zich overeenkomstig de bevolkingsontwikkeling in aantal en samenstelling en staat dus onder invloed van de eventueel specifieke vraag van ouderen.

De veronderstelde invloed van de vergrijzing op de werkgelegenheid is in de Verenigde Staten onderzocht (Deller 1995; Nelson & Cromartie 2010; Sastry 1992). In dat onderzoek blijkt de vergrijzing positief te correleren met de aanwezigheid van detailhandel, het bank- en verzekeringswezen en het aantal aannemers (in de Verenigde Staten bouwen nieuwkomers eigen woningen). Daarentegen bleek de vergrijzing niet van invloed op de medische sector en de werkloosheid. Krapte op de arbeidsmarkt leidt niet per definitie tot een lagere werkloosheid, omdat zich ruimtelijke en sectorale *mismatches* in vraag en aanbod van arbeid voordoen (Chorus et al. 2011; zie ook Van Dam et al. 2006).

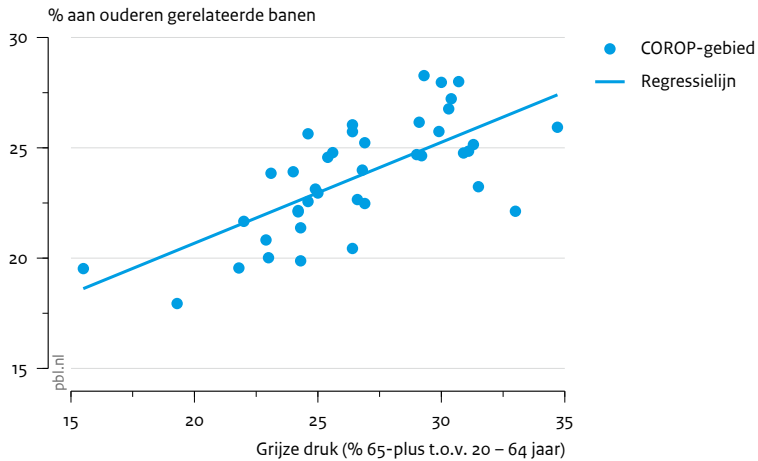
De samenhang tussen de vergrijzing en de medische sector verdient meer (op Nederland toegespitste) uitleg. Ten eerste speelt de vergrijzing vooralsnog een ondergeschikte rol bij de stijgende zorgkosten. Uitbreiding van uitkeringsniveaus, verbreding van toekenningscriteria, oneigenlijk gebruik en de hoge kosten van innovatie vormen sterk onderschatte en veel belangrijker verklaringen voor de stijgende overheidsuitgaven in de gezondheidszorg (Polder et al. 2012; REA 2006; zie ook De Beer 2011 en Chorus et al. 2011). Ten tweede is er sprake van *active ageing*. Doordat ouderen tot op steeds hogere leeftijd vitaal en actief zijn, worden de zorgkosten vaak pas in het laatste levensjaar gemaakt; zij zijn in feite mortaliteitskosten (Chorus et al. 2011; Polder et al. 2012; Van Riel 2011). Wel kan de afname van de intramurale opvangmogelijkheden en het tot op hoge leeftijd zelfstandig wonen van ouderen, leiden tot meer behoefte aan thuiszorg of huishoudelijke ondersteuning (zie ook hoofdstuk 2).

Kortom, de vergrijzing, en in het bijzonder *active ageing*, doet de economie waarschijnlijk verder verschuiven van goederenproductie naar dienstverlening (Deller 1995; Derks 2004). In de Verenigde Staten is voor non-metropolitane gebieden berekend dat elke pensioenmigrant ongeveer 0,3 à 0,6 banen genereert (Sastry 1992; Nelson & Cromartie 2010; zie ook Van Dam & Buckers 2000). Deller (1995) stelt dat elke 100 pensioenmigranten 14 detailhandelsbanen, 8 overheidsbanen, 7 banen in de zorg, 6 in de bouw en 4 in de horeca opleveren.

In hoeverre zal de vergrijzing in Nederland leiden tot een verzwaring van de diensteneconomie? Voor het beantwoorden van deze vraag is eerst gekeken naar de correlatie tussen bevolkingssamenstelling naar leeftijd en de sectorale samenstelling van de regionale werkgelegenheid. In deze analyse worden de volgende sectoren beschouwd als bevolkingsvolgend en gerelateerd aan ouderen: bouwnijverheid, winkels in voedingsmiddelen (exclusief supermarkten), winkels in huishoudelijke artikelen, winkels in consumentenartikelen (bijvoorbeeld fietswinkels), specialistische winkels (waaronder apotheken en drogisterijen), openbaar vervoer, post en koeriers, horeca, georganiseerd reizen en toerisme, huisartsen en specialisten, medische praktijken (exclusief verloskunde), verpleeg- en verzorgingstehuizen, thuiszorg en ouderenwelzijn, culturele (uitleen)centra en monumentenzorg, loterijen en kansspelen, (denk)sport (exclusief veldsport), hobbyclubs en (religieuze) verenigingen, reparatie van consumentenartikelen en overige dienstverlening waaronder uitvaart, maar ook schoonheidsverzorging, sauna's en solaria.⁵ In figuur 5.4 is de samenhang weergegeven van het aandeel 65-plussers in elke COROP-regio en het aandeel banen in de met een oudere bevolking samenhangende sectoren. Dat het aandeel 65-plussers in de regionale bevolking samenhangt met de regionale samenstelling van de werkgelegenheid, uit zich in een lineair verband. Dit betekent dat de aanwezigheid van verhoudingsgewijs veel 65-plussers bijvoorbeeld gepaard gaat met een relatieve oververtegenwoordiging van apotheken of denksportverenigingen. Of dat, in de regio's waar de grijze druk hoog is, relatief veel banen in de thuiszorg aanwezig zijn.

In welke van deze aan de vergrijzing gerelateerde sectoren wordt het aandeel banen beïnvloed door de verdeling van de bevolking over de verschillende leeftijdscategorieën? En in welke mate? Om dit precies te kunnen vaststellen is een

Figuur 5.4
Relatie tussen specialisatie in aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid en grijze druk, 2010

Bron: CBS en LISA 2010, bewerking PBL

Pearson Correlation = 0,695

regressieanalyse uitgevoerd. Alle leeftijdscategorieën zijn als onafhankelijke variabelen in het model opgenomen; hierbij zijn de ouderen verdeeld over de leeftijdsgroep 65 tot 84 jaar en die van 85 jaar of ouder. De afhankelijke variabele is telkens het aandeel banen in een van de eerder genoemde sectoren van de ouderenvolgende werkgelegenheid ten opzichte van het totale aantal banen in Nederland.

In tabel 5.1 staan de partiële regressiecoëfficiënten van de regressiemodellen waarmee de invloed van het aandeel ouderen op het aandeel aan ouderen gerelateerde banen per COROP-gebied is nagegaan. Zoals gezegd, zijn in de regressiemodellen wel alle leeftijdsgroepen meegenomen, maar de partiële regressiecoëfficiënten van 25-64-jarigen en jongeren onder de 25 jaar zijn niet weergegeven in de tabel. De 25-64-jarigen vormen de referentiegroep; zij brengen een groot volume-effect teweeg. De jongeren onder de 25 jaar hebben hoe dan ook minder invloed op de aanwezigheid van werkgelegenheid in de aan vergrijzing gerelateerde sectoren, met uitzondering van de loterijen en kansspelen.

De toename van het aandeel ouderen is van invloed op de samenstelling van de bevolkingsvolgende werkgelegenheid. Neemt bijvoorbeeld het aandeel 85-plussers toe met 1 procent, dan zal het aandeel banen in het georganiseerde reiswezen stijgen met bijna 0,2 procent ($B = 0,189$). Een toename van het aandeel 65-84-jarigen heeft juist een licht negatief effect ($B = -0,097$). Dit komt waarschijnlijk doordat deze groep ouderen het reizen vaak nog eigenhandig regelt en onderneemt en dit blijft doen zolang zij

Tabel 5.1

Inloed van ouderen op de samenstelling van de werkgelegenheid in COROP-gebieden

Sector	Partiële regressiecoëfficiënt van 65-84-jarigen	Partiële regressiecoëfficiënt van 85-plussers
Bouwnijverheid	0,963	-1,562*
Winkels in voedingsmiddelen	0,028**	-0,233
Winkels in huishoudelijke artikelen	0,009	0,005**
Winkels in consumentenartikelen	0,016	-0,013**
Specialistische winkels	0,006**	0,037**
Openbaar vervoer	-0,073	0,112**
Post en koeriers	0,011**	-0,141**
Horeca	-0,008**	-0,050**
Reizen en toerisme	-0,097	0,189
Huisartsen en specialisten	-0,060**	0,332**
Medische praktijken en fysiotherapie	0,002**	0,316**
Verpleeg- en verzorgingstehuizen	0,494	0,946*
Thuiszorg en ouderenwelzijn	0,464*	-0,551**
Culturele (uitleen)centra en monumentenzorg	-0,061	0,317
Loterijen en kansspelen	-0,044	0,031**
(Denk)sport	0,013**	0,064**
Hobbyclubs en (religieuze) verenigingen	0,005**	-0,009**
Reparatie van consumentenartikelen	0,016*	-0,020**
Uitvaart, wasserijen, schoonheidsverzorging en overige diensten	0,060**	-0,180**

Bron: CBS en LISA (2010); bewerking PBL

($p < 0,05$)

* = significant bij $p < 0,1$

** = niet-significant

kunnen (zie hoofdstuk 4). De gunstige effecten van een toename van het aandeel ouderen op de ontwikkeling van het aantal banen in de culturele sector en de zorg hangt samen met de levensstijl van de gemiddeld steeds hoger opgeleide ouderen (zie hoofdstuk 1 en 3; zie ook Deller 1995; Sastry 1992). Daarentegen zijn de effecten van een toenemend aandeel ouderen op de bouw in de Nederlandse context minder uitgesproken dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten. Dit is te verklaren doordat ouderen in Nederland honkvast zijn, terwijl zij in de Verenigde Staten ruimere mogelijkheden hebben om zelf een woning te bouwen op een hiertoe aangeschaft kavel (zie hoofdstuk 2; Day & Barlett 2000; Vias 1999). Dat een toename in het aandeel 65-84-jarigen toch ook in Nederland een positief effect heeft op de werkgelegenheid in

de bouwnijverheid, heeft te maken met het feit dat zij het onderhoud aan de woning vaker uitbesteden dan jongere leeftijdsgroepen (WoON 2009; zie hoofdstuk 2). Opvallend is dat een toenemend aandeel ouderen nauwelijks een positieve invloed heeft op de ontwikkeling van het aantal banen bij voedingsmiddelenwinkels (exclusief supermarkten) of winkels in huishoudelijke artikelen. Het ligt voor de hand dat deze uitkomsten zijn gekleurd doordat het verband is berekend op het schaalniveau van de COROP-regio's, terwijl de 'winkel om de hoek' een lokaal verschijnsel betreft. Het beperkte effect van een toenemend aandeel ouderen op de werkgelegenheid in de lokale detailhandel kan echter ook samenhangen met het feit dat de hedendaagse ouderen vaker fit en mobiel blijven, waardoor hun winkelgedrag met het oplopen van de leeftijd niet erg verandert. Zij maken tot op steeds hogere leeftijd gebruik van de auto om hun boodschappen in de supermarkt te halen (zie hoofdstuk 4). Beide redeneringen lijken een deel van de verklaring te geven.

Op gemeenteniveau is het aandeel ouderen significant van invloed op de werkgelegenheid in winkels voor voedingsmiddelen en huishoudelijke artikelen. Toch vormt de leeftijdsopbouw slechts een beperkte verklaring voor de aanwezige werkgelegenheid.⁶ Winkels in voedingsmiddelen (exclusief supermarkten) lijken vooral afhankelijk van voldoende bevolkingsmassa: een toename van 25-64-jarigen met 1 procent leidt tot ruim 0,2 procent extra banen. Ook 65-84-jarigen zijn van (beperkte) positieve invloed op het aantal banen in de voedingsmiddelenwinkels (regressie-coëfficiënt van 0,09). Dit in tegenstelling tot de 85-plussers: een stijging van 1 procent aan 85-plussers brengt een daling van -0,23 procent in het aantal banen in voedingsmiddelenwinkels teweeg. Deze 85-plussers doen naar alle waarschijnlijkheid niet langer zelfstandig boodschappen, eten minder of bestellen boodschappen via het internet en laten deze aan huis bezorgen (zie paragraaf 5.2). In samenhang hiermee biedt de bevolkingssamenstelling naar leeftijd op gemeenteniveau een verklaring voor het aantal banen in de verzorgings- en verpleeghuizen ($R^2 = 0,193$). Een toename van het aantal 85-plussers met 1 procent zou op gemeenteniveau leiden tot een banengroei van 2 procent bij de verzorgings- en verpleeghuizen; veranderingen in de zorg (bijvoorbeeld arbeidsproductiviteitsstijging door technologische innovaties) blijven hierbij buiten beschouwing.

Kortom, het vergrijzen van de bevolking genereert werkgelegenheid in de sectoren zorg, cultuur en georganiseerd reizen. Een grote toename van het aantal 65-84-jarigen vormt bovendien een bescheiden impuls voor de persoonlijke dienstverlening, zoals kappers, schoonheidsspecialisten, sauna's en solaria (categorie 'overige diensten'). De toename van het aandeel 85-plussers leidt echter tot banenverlies in de voedingsmiddelenwinkels en de bouw.⁷ Maar door periode- en cohorteffecten, waarbij ouderen tot op hogere leeftijd fit en mobiel blijven en bijvoorbeeld gebruikmaken van het internet, kan het op dit moment vastgestelde leeftijdseffect op de werkgelegenheid langzamerhand afzwakken (zie ook hoofdstuk 3). Met andere woorden, ouderen gedragen zich goeddeels zoals de overige volwassen consumenten, totdat zij tegen lichamelijke beperkingen aanlopen en de zorgbehoefte toeneemt.

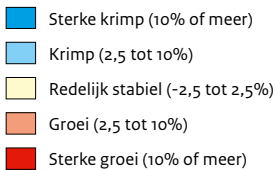
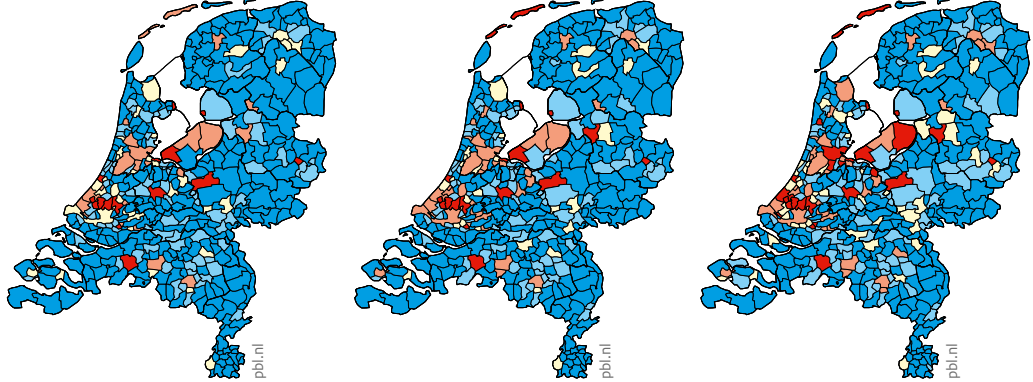
Figuur 5.5

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking (2010 – 2040)

AOW leeftijd 65 jaar

AOW leeftijd 66 jaar

AOW leeftijd 67 jaar

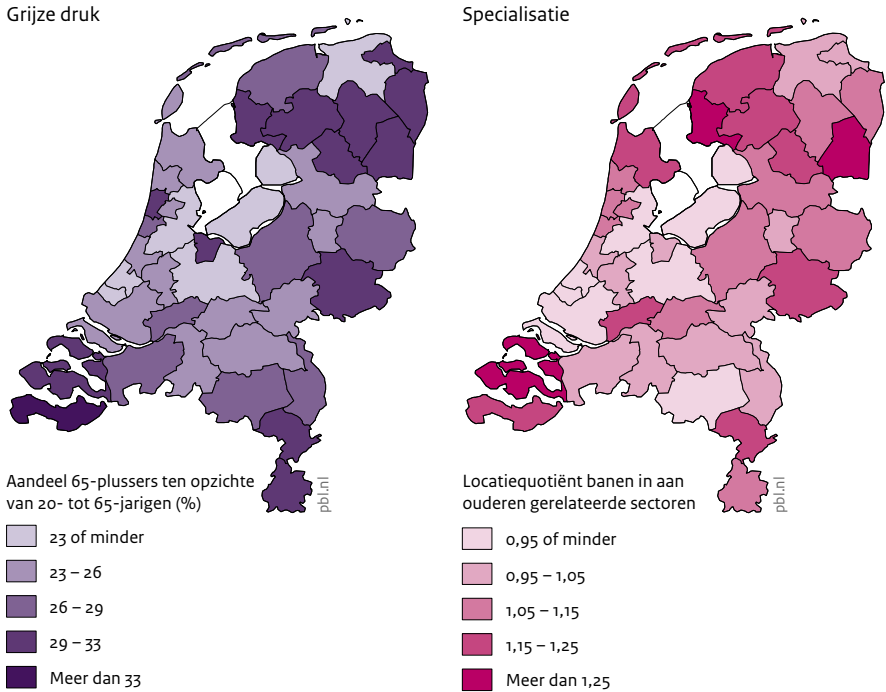
Bron: Verwest (2013)

Ontwikkeling potentiële beroepsbevolking blijft achter

Doordat de vraag naar bepaalde voorzieningen oploopt, leidt een groeiend aandeel ouderen ook tot een grotere zogenoemde demografische druk: de verhouding van het aantal 20-65-jarigen (groveweg de potentiële beroepsbevolking) ten opzichte van het aantal jongeren en ouderen. De aanwezige beroepsbevolking moet immers tegemoetkomen aan de stijgende vraag van ouderen naar bepaalde producten en diensten. De volumegroei in de behoeften van ouderen gaat echter gepaard met een volumedaling in de potentiële beroepsbevolking. Hierdoor dreigt een krapte op de arbeidsmarkt te ontstaan, zoals eind jaren vijftig en begin jaren zestig ook het geval was (De Beer 2008). Nu is de gemiddelde arbeidsparticipatie van ouderen in Nederland vooralsnog laag ten opzichte van het Europees gemiddelde (Peeters et al. 2005). De vraag is hiermee in hoeverre een grotere arbeidsparticipatie onder ouderen de volumedaling in de potentiële beroepsbevolking kan opvangen.

In figuur 5.5 staat de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking tot 2040, waarbij de pensioengerechtigde leeftijd opschuift van 65 naar 67 jaar. Waar tegenover elke 65-plusser in 2012 nog 3,7 leden van de potentiële beroepsbevolking staan, zou dit zonder verhoging van de AOW-leeftijd teruglopen tot 2 potentieel werkenden in 2040. Volgens prognoses van het CBS zal de verhoging van de pensioengerechtigde leeftijd er bij een oplopend aandeel ouderen hoogstens voor zorgen dat de totale potentiële

Figuur 5.6
Grijze druk en aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid per COROP-gebied, 2010

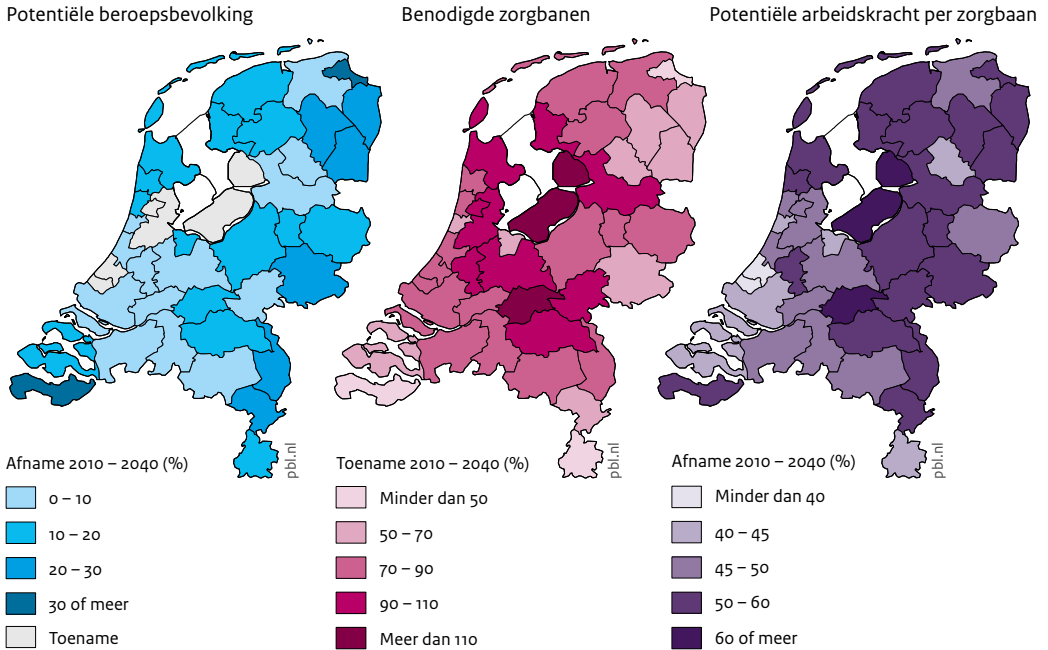

Bron: CBS en LISA (2010), bewerking PBL

beroepsbevolking op peil blijft.⁸ Niettemin zullen zich regionale verschillen voordoen. In een oogopslag is duidelijk dat juist buiten de steden, daar waar de vergrijzing relatief het sterkst optreedt (zie hoofdstuk 1), de potentiële beroepsbevolking onvermijdelijk in omvang afneemt. Niet alleen bij scenario's van langer doorwerken (zie figuur 5.5), maar zelfs bij een verhoging van de arbeidsparticipatie, meer immigratie of een combinatie hiervan, zal de verhouding tussen 65-plussers en werkenden in Nederland in de toekomst overhellen naar de eerste groep (De Beer 2008; zie ook hoofdstuk 1). Het verhogen van de pensioengerechtigde leeftijd zorgt ervoor dat in 2040 voor elke pensioengerechtigde 2,6 potentieel werkenden staan in plaats van de eerder geraamde 2.⁹

Aangezien juist in de meest vergrijzende regio's de potentiële beroepsbevolking in de toekomst krimpt, zal vooral daar sprake zijn van een oplopende spanning tussen vergrijzing en de samenstelling van de werkgelegenheid. De bestaande samenhang tussen vergrijzing en de samenstelling van de werkgelegenheid is in beeld gebracht in figuur 5.6: de linker kaart, met de huidige ruimtelijke verdeling van grijze druk, en de

Figuur 5.7

Ontwikkeling potentiële arbeidskracht per zorgbaan, 2010 – 2040, per COROP-gebied

Bron: CBS en LISA (2010), bewerking PBL

rechter kaart, met de onder- of oververtegenwoordiging van de aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid (uitgedrukt in totaal aantal banen ten opzichte van het Nederlands gemiddelde), lijken sterk op elkaar.

De oplopende druk van de vergrijzing op de regionale werkgelegenheid kent niet alleen ruimtelijke maar ook sectorale verschillen. Een verhoging van de AOW-leeftijd zal in de financiële sector bijvoorbeeld meer verlichting bieden dan in de bouwsector. Vooral in de fysiek zware beroepen is het tot op hogere leeftijd blijven werken moeilijk haalbaar. Dit illustreren we aan de hand van de zorgsector: verzorgings- en verpleeghuizen, ouderenwelzijn en thuiszorg. Enerzijds is de zorg te kenmerken als een fysiek zwaar beroep, met veel lichamelijke arbeid. Anderzijds leidt het toenemend aantal ouderen tot een grotere zorgvraag. Uitgangspunt bij het berekenen van de toekomstige zorgbehoefte is dat de beschikbaarheid van zorg voor ouderen (uitgedrukt als de verhouding tussen het aantal ouderen en het aantal banen in verzorgings- of verpleegtehuizen, ouderenwelzijn en thuiszorg) gelijk blijft. Tegenover iedere ouderenzorgbaan staan in 2010 in Nederland gemiddeld bijna zeven 65-plussers. Hierbij bestaan regionale verschillen. Op basis van deze regionale verhoudingen is doorgerekend hoe veel zorgbanen nodig zijn voor het aantal ouderen dat Nederland

volgens de bevolkingsprognose in 2040 telt. Deze extra zorgbanen ten opzichte van het huidige aantal zorgbanen (in verzorgings- verpleegtehuizen en ouderenwelzijn en thuiszorg) is dus bepaald op basis van de bevolkingsontwikkeling, los van technologische vernieuwing of een verandering van het zorgstelsel.⁹

In figuur 5.7 is weergegeven hoe de beschikbaarheid van potentiële beroepskrachten per zorgbaan zich ontwikkelt. Uitgangspunt is de huidige verhouding tussen het aantal zorgbanen (in verzorgings- of verpleegtehuizen, ouderenwelzijn en thuiszorg) en de omvang van de potentiële beroepsbevolking: gemiddeld staan er in 2010 in Nederland tegenover elke zorgbaan 27 potentiële arbeidskrachten. Voor 2040 is deze verhouding bepaald op basis van de berekende toekomstige extra zorgbehoefte en de omvang van de potentiële beroepsbevolking. Gemiddeld blijkt het aantal potentieel beschikbare arbeidskrachten per zorgbaan in 2040 te zijn gehalveerd: namelijk 14. Let wel: het gaat hier niet om een prognose, maar om een illustratie van de zorgopgave die, ceteris paribus, voortkomt uit de combinatie van een krimpende potentiële beroepsbevolking en de toename van het aantal ouderen.

5.4 Ruimtelijke verscheidenheid genereert uiteenlopende opgaven

Een toenemend aantal en aandeel ouderen in combinatie met een krimpende potentiële beroepsbevolking kan leiden tot krapte op de regionale arbeidsmarkt. Krapte op de regionale arbeidsmarkt kan verschillende effecten hebben. Zo kan loonflexibiliteit optreden, zolang er geen nieuwe balans is tussen vraag en aanbod van bepaald type arbeid: 'Voor zover het gaat om eenvoudig dienstverlenend werk met een plaatsgebonden karakter dat weinig concurrentie ondervindt vanuit het buitenland (...) zouden ook laagopgeleiden kunnen profiteren van hun (relatieve) schaarste' (De Beer 2008). In Nederland zorgt loonregulering echter voor een fikse beperking van de loonflexibiliteit. Verder kan aan de extra vraag van ouderen naar goederen en diensten worden voldaan door de arbeidsparticipatie en/of de arbeidsmigratie te verhogen (Chorus et al. 2011; Day & Barlett 2000; Deller 1995). De eerste optie is echter niet toereikend om in de extra vraag te voorzien (zie figuur 5.4) en de tweede is aan (inter) nationale regels gebonden. Het is dus aannemelijker dat de samenstelling van de bedrijvigheid in de regio verandert wanneer een nieuw evenwicht tussen de vraag van ouderen en het aanbod van arbeid uitblijft: 'Niet regiogebonden werkgelegenheid heeft bijvoorbeeld betrekking op een groot deel van de industrie. Deze werkgelegenheid zal eventueel voor een deel uit de regio vertrekken bij een krappe arbeidsmarkt' (Derks 2004). De regiogebonden, of bevolkingsvolgende, werkgelegenheid kan als schaars goed duurder worden, of in een op de veranderende omstandigheden aangepaste vorm worden aangeboden. Dan gaat het bijvoorbeeld om de toepassing van nieuwe technologieën, zoals e-health, of nieuwe vormen van zelfvoorziening (Bolding & Bleyenbergh 2012). Zo treedt in het zorgsysteem momenteel een verschuiving op van regionale dienstverlening naar lokale zorgverlening, mede onder invloed van het beleid

gericht op het zo lang mogelijk zelfstandig laten wonen van ouderen (zie hoofdstuk 2). Ook in andere sectoren dan de zorg is een verschuiving zichtbaar van winkelbezoek naar aanschaf en consumptie binnenshuis via het internet, al gebruiken ouderen het internet momenteel vaak nog alleen om zich te oriënteren.

Niettemin is onduidelijk in welke mate nieuwe technieken en organisatievormen, zoals e-health of zorgcoöperaties, zich zullen ontwikkelen. Het blijft hiermee de vraag hoe groot het (regionale) gat wordt tussen het toenemend aandeel ouderen en de krimpende potentiële beroepsbevolking. De opgave om het voorzieningenniveau aan te passen op de vergrijzende bevolkingssamenstelling verschilt daarmee regionaal (zie hierna). De aard van de opgave – gaat het om noodzakelijke of wenselijke voorzieningen? – biedt wellicht houvast in het vraagstuk wie voor deze opgave verantwoordelijk is (zie de paragraaf ‘Overheidsverantwoordelijkheid of marktwerking?’).

Stedelijke en landelijke opgaven

Het toenemende aantal ouderen, met hun specifieke kenmerken en behoeften, biedt mogelijk een nieuw marktpotentieel. Vooral in stedelijke woonbuurten kan de bevolkingsdichtheid en het grote aantal ouderen voldoende draagvlak opleveren voor de reeds bestaande (buurt)winkel. Van de verhuisgeneigde 75-plussers wenst drie kwart binnen een afstand van 500 meter de dagelijkse boodschappen te kunnen doen. Onder verhuisgeneigde 55-minners geldt dit voor nog geen kwart (WoON 2012, zie hoofdstuk 2). Vanwege de hoge dichtheid van zowel (oudere) consumenten als arbeidsaanbod in stedelijke buurten is de bereikbaarheid van voorzieningen relatief gemakkelijk en betaalbaar te realiseren. Voorbeelden zijn huis-aan-huisbezoeken van zorgverleners en kappers of het vergroten van de toegankelijkheid van de woonomgeving, of wel de mobiliteit, van ouderen, onder andere door het aanbrengen van automatische deuropeners of het verwijderen van drempels (zie hoofdstuk 4).

Op het platteland vormen de ouderen vooral in krimpgebieden een steeds groter aandeel van de totale bevolkingssomvang; zij zijn immers nauwelijks verhuisgeneigd (zie hoofdstuk 2). Het krimpende arbeidsaanbod op het platteland heeft tot gevolg dat er een overschot aan bedrijven- en kantorenterreinen dreigt te ontstaan. Zeker wanneer bij de veroudering van deze terreinen wordt overgegaan tot uitbreiding in plaats van herstructurering van het areaal. Ook losse winkelpanden kunnen leeg komen te staan, aangezien het draagvlak voor bepaalde voorzieningen verdwijnt met het verschuiven van de bevolkingssamenstelling. Zo gaan kinderkledingwinkels of speelgoedwinkels zich naar verwachting in de winkelkernegebieden concentreren. Andere consumptiebehoeften nemen daarentegen toe door de vergrijzing, zoals de vraag naar zorg. Dan is de vraag in hoeverre de vergrijzing voldoende draagvlak biedt voor een nieuwe invulling van dergelijke winkelpanden: namelijk met meer op ouderen gerichte voorzieningen. Op het platteland zijn de dichtheden nu eenmaal lager en daarmee de afstanden vaak groter. En ouderen krijgen vroeg of laat moeite met het overbruggen van de afstand tussen hun woning en de voorzieningen.

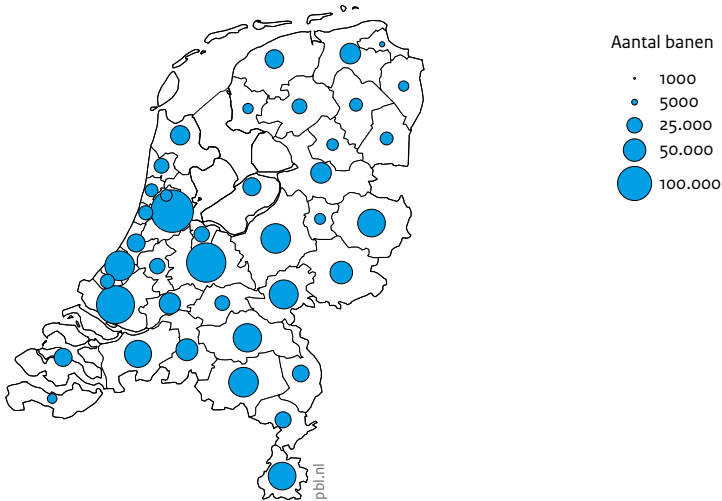
In dunner bevolkte gebieden betekent de vergrijzing daarom wellicht eerder een marktpotentieel voor vernieuwende (digitale) producten en diensten. Want een groeiend aandeel – en een nog sterker groeiend aantal – ouderen weet het internet te benutten. Hierbij kan het gaan om de bestelservice en bezorgdiensten van supermarkten tot thuiskappers, makkelijk bedienbare navigatiesystemen of apps, domotica en verpleeghulp op afstand (die uiteraard ook in de steden hun nut bewijzen). Deze meer ambulante vorm van dienstverlening, van bezorgdiensten tot verpleeghulp op afstand, kan tegemoet komen aan de consumptiebehoefte van ouderen. En ondernemers kunnen het draagvlak voor hun bestaande winkels mogelijk op peil houden door hun dienstverlening op deze manier uit te breiden. Maar de leeggekomen winkelpanden krijgen daarmee nog geen nieuwe functie.

Waar het gaat om diensten die de capaciteit en snelheid van nieuwe technologieën en netwerken nodig hebben, zoals zorg op afstand, is glasvezel vereist. Glasvezel is het enige symmetrisch systeem (Salemink & Strijker 2012). Dit wil zeggen dat ook de *upload*-snelheid vanuit huis voldoende is voor het verzenden van bijvoorbeeld medische informatie (Salemink & Strijker 2012). Hier doet zich de tegenstrijdigheid voor dat het glasvezelnetwerk de grootste meerwaarde kan hebben in regio's met een lage bevolkingsdichtheid, dus waar de aanlegkosten voor zo'n netwerk juist hoog zijn (zie www.eindelijkglasvezel.nl). Dit is mogelijk op te lossen door de vraag van particulieren, bedrijven en overheden te bundelen en actief in te zetten op een gezamenlijk inkooptraject bij glasvezelleveranciers, waarbij een contract wordt afgesloten voor de gezamenlijk af te nemen glasvezelaansluitingen en eventuele diensten (zie bijvoorbeeld www.friesland.opglas.nl).

Het is echter niet altijd mogelijk de dienstverlening te digitaliseren. Zo hebben zelfstandig wonende ouderen op het platteland uiteindelijk fysieke dienstverlening nodig, bijvoorbeeld bij het onderhouden van hun woning en tuin. De overgang van zelfredzaam naar zorgbehoevend lijkt daarmee minder geleidelijk te verlopen voor ouderen op het platteland dan voor ouderen in de stad. Gaat ouderdom gepaard met mobiliteitsgebreken, dan doet zich op het platteland al snel de keuze voor om te verhuizen naar een centrale woonkern met zorgvoorzieningen of om de woning aan te passen (met uitzondering van die situaties waarin voldoende mantelzorg beschikbaar is). In de stad is de mogelijkheid van formele persoonlijke dienstverlening aan huis groter doordat de dichtheden aan (oudere) consumenten en aanwezige beroepsbevolking er groter is. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in de bestaande ruimtelijke spreiding van aan de vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid (zie figuur 5.8). Door een tussenliggende transitiefase met persoonlijke hulpverlening aan huis is de overgang van zelfredzaamheid naar verhuizen voor veel ouderen in steden uit te stellen of af te wenden.

Kortom, in de toekomst kunnen internet- en bezorgdiensten, waaronder medische thuishulp op afstand of domotica, nog verder worden ontwikkeld, toegepast en geaccepteerd. De komende tien tot vijftien jaar is het mogelijk om met de nog relatief fitte en actieve 65-plussers ook de informele hulpverlening, via mantelzorg en nieuwe organisatievormen zoals zorgcoöperaties, te versterken (zie hoofdstuk 2). Ongeacht de

Figuur 5.8

Aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid per COROP-gebied, 2010

Bron: LISA (2010); bewerking PBL

woonomgeving bieden dergelijke innovatieve technieken en organisatievormen ouderen wellicht een meer gelijke kans om oud te worden in de eigen woning. Sociale cohesie, mobiliteit en connectiviteit zijn daarbij de sleutelfactoren (zie ook Van Dam & Daalhuizen 2013).

Overheidsverantwoordelijkheid of marktwerking?

De aard van de opgave om het voorzieningenniveau aan te passen aan de vergrijzende bevolkingssamenstelling is in feite tweeledig. Het eerste deel van de opgave omvat het vraagstuk wat noodzakelijke voorzieningen voor ouderen zijn en waar of in welke vorm deze voorhanden (moeten) zijn. Het tweede deel is de vraag wie verantwoordelijk is voor en/of voorziet in dit aanbod.

Traditioneel bestaat er een onderscheid tussen een publieke sector waarin het Rijk of de gemeente verantwoordelijkheid neemt, en een private sector waar vooral marktwerking de regulerende kracht is. Hiervan uitgaande zijn zorg, openbaar vervoer en veiligheid¹⁰ (en onderwijs) onder de publieke voorzieningen en de verantwoordelijkheden van het Rijk te scharen (zie ook De Beer 2011).

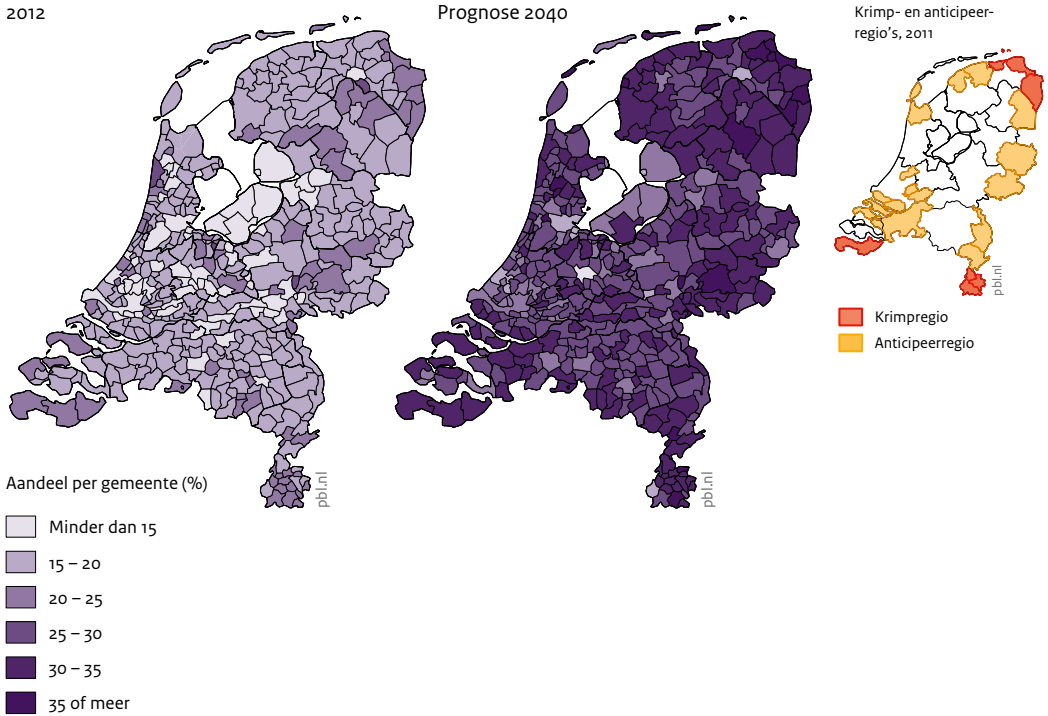
Voor de zorg geeft het Rijk zelf aan systeemverantwoordelijk te zijn (VNG et al. 2011). De zorgsector kenmerkt zich momenteel door een veranderende vraag als gevolg van onder andere de vergrijzing. Tegelijkertijd verandert ook het aanbod, mede als gevolg van de groeiende tekorten aan zorgpersoneel. Deze herstructurering van de zorgsector vindt plaats in samenspel tussen overheid, zorginstellingen en het bedrijfsleven. Zo

draagt Philips bij aan de rijkdoelstelling van langer zelfstandig wonen door apparaten te ontwikkelen waarmee patiënten zelf thuis hun gezondheidswaarden meten (denk aan bloeddruk, glucosespiegel of zuurstofverzadiging). Vervolgens geeft een webgebaseerde klinische software aan wanneer de gezondheidswaarden van een patiënt buiten de veilige zone vallen, zodat zorgverleners gericht kunnen ingrijpen. Zo kan de patiënt sneller in het ziekenhuis worden opgenomen of kan een onnodige opname juist worden voorkomen. Een ander voorbeeld is Motiva: een interactief zorgplatform waarmee patiënten met een chronische aandoening, zoals (chronisch) hartfalen, diabetes mellitus of COPD, contact kunnen maken met hun zorgverleners via de televisie thuis en een breedbandinternetverbinding. Als systeemverantwoordelijke voor de zorgsector neemt het Rijk de taak op zich om innovatie en kennisontwikkeling, bijvoorbeeld via R&D-subsidies, te verbinden met de maatschappelijke behoeften in Nederland. De vraag is hoe de overheid verder kan bijdragen aan het laagdrempelig, gebruiksvriendelijk en breed inzetbaar maken van dergelijke innovaties. Deze vraag is het meest urgent in de (plattelands)regio's waar het arbeidsaanbod het sterkst achterblijft bij de zorgvraag en de fysieke bereikbaarheid van zorgvoorzieningen onder druk staat.

Een andere taak die traditioneel tot het publieke domein behoort, is de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het openbaar vervoer. Vergrijzing stelt in de toekomst extra eisen aan de beschikbaarheid en toegankelijkheid van het openbaar vervoer (zie ook hoofdstuk 4). Bij de toegankelijkheid gaat het zowel om het rijdend materieel als om de inrichting van de openbare ruimte, zoals 'pratende' informatiezuilen, stoeploze en zitplaatsrijke bushaltes, en dergelijke. Bij de beschikbaarheid van het openbaar vervoer betreft het de aanwezige verbindingen/routes en de frequentie waarmee deze worden bediend. De (lokale) overheid kan inzetten op verbetering van de inrichting van de openbare ruimte. Maar waar het gaat om de toegankelijkheid van het rijdend materieel of de beschikbare routes en frequentie van bediening, zijn de private aanbieders aan zet. Dit is vastgelegd in de bestaande prestatieafspraken.

Naast de systeemverantwoordelijkheid voor de zorgverlening, heeft het Rijk de eindverantwoordelijkheid voor de veiligheid (zie SVIR). In de praktijk wordt deze veiligheid gewaarborgd door hulpdiensten, zoals de brandweer, de politie, de ambulancediensten en de reddingsbrigades. De medische hulpdiensten worden ingezet bij één op de drie oproepen voor ouderen.¹¹ Daarbij zijn normen vastgelegd over aanrijtijden. Zo dienen ambulances in 95 procent van alle gevallen binnen vijftien minuten na de melding op de betreffende locatie aanwezig te zijn. Voor de brandweer geldt een streeftijd van acht minuten (op basis van het brandbeveiligingsconcept voor woongebouwen), maar de normen variëren per gemeente op grond van de gevaarstelling en het aantal inwoners van een verzorgingsgebied. Vooral bij gemeenten met minder dan 50.000 inwoners loopt de aanrijtijd van de brandweer op. Dit komt voornamelijk door een olopende uitruktijd (de tijd tussen de melding en het verlaten van de kazerne): deze heeft te maken met het feit dat de meldingen via regionale meldkamers worden afgehandeld en er in kleinere gemeenten geen beroepspersoneel in de kazerne verblijft.¹²

Figuur 5.9
Aandeel 65-plussers per gemeente en locatie krimpregio's

Bron: PBL en BZK (2011)

De GGD-Limburg waarschuwt dat de vergrijzing de druk op de hulpdiensten verder opvoert: het aantal oproepen stijgt, waardoor de tekorten aan mensen en materieel ernstiger worden.¹³ Wederom openbaart de urgentie zich als eerste in de (plattelands) regio's die het snelst vergrijzen terwijl de potentiële beroepsbevolking er krimpt. In de relatief sterk vergrijzende (landelijke) gebieden zullen de noodzakelijke voorzieningen niet vanzelfsprekend aanwezig blijven of voldoen aan de gestelde normen. Als bovendien de vergrijzende gebieden liggen in de zogenoemde krimp- of anticepeerregio's, dan wil dit zeggen dat de potentiële beroepsbevolking nog eens sneller krimpt dan de bevolking in haar geheel. In dit geval wordt van twee kanten geknabbeld aan het draagvlak voor de voorzieningen: een teruglopende bevolkingsomvang doet de vraag afnemen, terwijl een nog sterker teruglopende potentiële beroepsbevolking beperkingen oplevert voor de benodigde arbeid in het voorzieningenaanbod (zeker voor de voorzieningen die de ouderen benutten). Dan staat de overheid voor de keuze het draagvlak voor de noodzakelijke voorzieningen kunstmatig in stand te houden (lees: financieel te ondersteunen) of dit aan de

marktwerking over te laten. In het laatste geval is het onvermijdelijk de hulpdiensten verder op te schalen naar regionale meldkamers of de aanrijnormen te verruimen. Dit heeft als consequentie dat de regionale verschillen in veiligheid en leefbaarheid binnen Nederland groter worden. De urgentie van deze keuze openbaart zich als eerste in de gebieden waar zich tot 2040 de sterkste vergrijzing voordoet: gebieden die nu al als krimp- of anticipeerregio's zijn aangemerkt (zie figuur 5.9).

Ook voor private voorzieningen kan het draagvlak kunstmatig worden ondersteund dan wel worden overgelaten aan de werking van de markt. Hierbij is marktwerking overigens niet synoniem met verslechtering. Ten eerste wordt de verschraling of schaalvergroting van voorzieningen opgevangen door een vernieuwing in het aanbod en de afnamemogelijkheden (zie de eerdergenoemde technologische innovaties en opkomst van internet winkelen). Mede hierdoor ervaren bewoners het verdwijnen van fysieke voorzieningen uit hun woonbuurt lang niet altijd als negatief. Zo blijkt uit een recente herhaling van het onderzoek *Bedreigd Bestaan* uit 1959 dat in Groningen de directe aanwezigheid van voorzieningen een veel minder grote rol voor de leefbaarheid of de aantrekkelijkheid van het dorp speelt dan verondersteld (Gardenier 2012). Ook het vermogen van burgers om zelf een grote slag in de zelfredzaamheid te maken, moet niet worden onderschat (Bolding & Bleyenbergh 2012; Hajer 2011). Een bekend voorbeeld is Zorgcoöperatie Hoogeloon. In Hoogeloon moesten inwoners met een zorgbehoefte soms noodgedwongen uit het dorp verhuizen. De dorpsbewoners besloten de zorgverlening zelf ter hand te nemen. Verenigd in een coöperatie hebben zij de schaalvergroting in de zorgverlening eigenhandig gekeerd (zie www.zorgcooperatie.nl). De overheid kan dergelijke initiatieven ondersteunen door kennis (bijvoorbeeld van *best practices*) te verzamelen en te verspreiden of door te zorgen voor bovenregionale afstemming (Daalhuizen et al. 2013).

Ten tweede is een belangrijk kenmerk van de marktwerking dat er een nieuw evenwicht ontstaat tussen vraag en aanbod. Dit geldt ook voor het voorzieningenaanbod in relatie tot veranderingen in de bevolkingsomvang of -samenstelling. Zo beschrijven Thissen en Loopmans (2013) hoe dorpen als het Zeeuwse Nisse door de schaalvergroting in de landbouw te maken kregen met functieverlies, vanaf de jaren zeventig de omschakeling maakten naar woondorpen, en nu juist weer allerlei voorzieningen zien verschijnen, gedreven door de populariteit van recreatie en landelijk wonen. En in krimpgebieden is de voorzichtige opkomst zichtbaar van *cottage industries*: gespecialiseerde kleine bedrijven die ondanks hun perifere ligging zijn aangesloten op 'de grote wereld' (Moerkamp 2012). Dit soort ontwikkelingen kan het draagvlak van bestaande voorzieningen vergroten, en bijvoorbeeld ook de aanleg van een glasvezelnet vergemakkelijken. Zowel ondernemers als ouderen kunnen hiervan profiteren. Dit neemt niet weg dat de marktwerking wel gevolgen kan hebben voor de kwetsbare bevolkingsgroepen, waaronder de ouderen. Weliswaar kan internet een verrijking in het voorzieningenaanbod zijn, ook voor de ouderen, die immers een groot aandeel vormen van de bevolking op het platteland. Tegelijkertijd maken ouderen minder gebruik van internet dan jongeren (zie paragraaf 5.2). Zo blijkt uit een analyse van 77 miljoen Ideal-transacties in 2011 van de Rabobank dat inwoners van de landelijke gebieden, ondanks

de grotere winkelaafstanden, minder via het internet kopen dan inwoners van de stedelijke gebieden (Smeltink & Van Genugten 2012). Het gebruik van internet is vooralsnog afhankelijker van de gebruikerskenmerken (zoals leeftijd en opleiding) dan van de kenmerken (in dit geval landelijkheid) van de woonlocatie. Overigens speelt de fysieke omgeving, ofwel het voorzieningenaanbod, wel een rol. In de meest perifere regio's van Nederland, zoals de Waddeneilanden, zorgen de winkelaafstanden voor een groter aandeel internetaankopen dan op basis van de bevolkingssamenstelling te verwachten is (Smeltink & Van Genugten 2012).

Voor de toekomst is het van belang dat de woonomgeving geschikt wordt gemaakt voor de vergrijzende bevolking. Het moge duidelijk zijn dat het hierbij niet alleen gaat om de fysieke omgeving, maar evenzeer om de digitale omgeving. Het aantal digitale producten en diensten, en voornamelijk de gebruiksvriendelijkheid ervan, kan ontwikkelingen in het fysieke voorzieningenaanbod compenseren. Bovendien zullen de toekomstige ouderen beter bekend zijn met het internet dan de ouderen van vroeger. In de toekomst is het daarom de opgave om met inspanningen van ondernemers op het internet de deelname van ouderen in het digitale domein verder te vergroten. Wanneer zij meer mogelijkheden hebben in de digitale omgeving, worden de ouderen minder afhankelijk van de fysieke omgeving en minder kwetsbaar voor de veranderingen in het (fysieke) voorzieningenaanbod.

5.5 Conclusie

Consumptie en tijdsbesteding van ouderen

Om te beginnen is de vergrijzing niet louter een kostenpost van zorg en pensioenuitkering. Door de tijdbestedings- en consumptiepatronen van ouderen biedt de vergrijzing ook kansen. Zo bestaat de groep ouderen in de toekomst voor een steeds groter deel uit hoogopgeleide werkende vrouwen. Ook zetten steeds meer pensioengerechtigden de stap naar langer doorwerken of het zelfstandig ondernemerschap. Verder biedt de vergrijzing een kans om via mantelzorg te besparen op andere zorgkosten of om de arbeidsparticipatie van jongeren te verhogen (Van Dam et al. 2012; Kinsella & Phillips 2005; Olhansky et al. 2011; REA 2006; Thomese 2012). Bovendien reflecteert de naoorlogse periode van toenemende welvaart, luxe en keuzemogelijkheden, waarin deze ouderen zijn opgegroeid, zich in hun huidige consumptiepatroon. Een consumptiepatroon dat zich onder andere uit in een extra vraag naar regionale werkgelegenheid in de sectoren cultuur, georganiseerd reizen en de zorg (*ceteris paribus*). Toch heeft de vergrijzing op termijn, wanneer de groei in het aantal 65-plusgehouden afvlakt en de ouderen minder actief en vitaal worden, een licht dempend effect op de totale bestedingen in Nederland.

De mate waarin blijvend aan de zorg- en consumptiebehoeften van ouderen kan worden voldaan, is enerzijds afhankelijk van de onderlinge mantelzorg onder ouderen en anderzijds van de ontwikkeling van de potentiële beroepsbevolking die de benodigde producten en diensten kan leveren. De babyboomers zijn gemiddeld welvarender,

vitaler, hoger opgeleid en actiever dan de ouderen van voorheen en kunnen fungeren als dragers van de ‘energieke samenleving’ (Hajer 2011: 9): “een samenleving van mondige burgers en met een ongekeerde reactiesnelheid, leervermogen en creativiteit”. Maar op de langere termijn, als over vijftien, twintig jaar de grote groep nieuwe ouderen de leeftijd van 80 passeert, verschaalt ook de zelfredzaamheid en de onderlinge mantelzorg. Dan kan bijvoorbeeld de buurvrouw op basis van de verplichte medische keuring haar rijbewijs niet meer verlengen, en dus geen vervoer meer aanbieden, en is de buurman te oud om drie tuinen te onderhouden.

In toenemende mate zullen de ouderen in het voorzien van hun behoeften hierdoor (weer) afhankelijk raken van de potentiële beroepsbevolking. Maar waar het aantal en aandeel ouderen in de toekomst toeneemt, neemt de potentiële beroepsbevolking in omvang juist af (zie hoofdstuk 1). De verhoging van de AOW-leeftijd zal niet voorkomen dat in delen van het land de potentiële beroepsbevolking krimpt naarmate de vergrijzing toeneemt.

Regionale opgaven

Juist in de snel vergrijzende plattelandsregio’s zal de potentiële beroepsbevolking verhoudingsgewijs snel krimpen. De opgave van zelfredzaamheid en levenskwaliteit voor ouderen is daarmee in plattelandsregio’s afhankelijker van sociale cohesie, mobiliteit en connectiviteit dan in de steden, waar de potentiële beroepsbevolking in omvang stabiliseert.

De sociale cohesie biedt minder soelaas, wanneer de babyboomers merendeels ouder dan 75 jaar zijn en dorpsbewoners grotendeels minder vitaal en mobiel worden. Bij een langzaam eroderende zelfredzaamheid en onderlinge mantelzorg is de vraag hoe en in welke mate kan worden voorzien in de specifieke (zorg)behoeften van ouderen. Onduidelijk is in hoeverre technologische innovaties op termijn de dalende zelfredzaamheid en het groeiende tekort aan potentiële arbeidskrachten kunnen compenseren. Moeten ouderen bijvoorbeeld terugvallen op aanleun- en verzorgingswoningen (en dus noodgedwongen verhuizen naar de grotere woonkernen waar deze mogelijk nog staan)? Of kunnen ouderen via het internet steeds hoogwaardiger zorg afnemen, hun dagelijkse boodschappen bij de supermarkt bestellen en laten bezorgen en de gordijnen en deuren in hun woning automatisch bedienen?

De beschikbaarheid, betaalbaarheid, en daarmee toegankelijkheid voor iedereen, van bezorgdiensten en digitale dienstverlening, zoals e-health, is in Nederland vooralsnog beperkt. Zo is de aanleg van een glasvezelnet dermate kostbaar dat dit een minimale abonnementsdichtheid en dus vraagbundeling vergt.¹⁴ Juist in plattelandsregio’s worden deze abonnementsdichtheden niet snel behaald, door de relatief lage bevolkingsdichtheid en het grote aandeel ouderen dat traditioneel weinig gebruikmaakt van internet. Een hoopvolle ontwikkeling is dat de nieuwe ouderen steeds beter thuis zijn op het internet dan de voorgaande generaties, waardoor het draagvlak voor glasvezel kan groeien. Juist voor de zorg is een glasvezelverbinding noodzakelijk, omdat dit het enige symmetrische systeem is.

Ook publieke voorzieningen waarvoor landelijke normen gelden, zoals aanrijtijden van hulpdiensten, zullen het eerste in de knel raken in gebieden waar de bevolkingsdichtheden laag zijn en de grijze druk hoog. Daar komt de overheid voor de keuze te staan het draagvlak voor noodzakelijke voorzieningen kunstmatig in stand te houden (lees: financieel te ondersteunen) of dit aan de marktwerking over te laten. In het laatste geval zal het onvermijdelijk zijn de hulpdiensten verder op te schalen naar regionale meldkamers of de aanrijnormen te verruimen. De consequentie is dat de regionale verschillen in veiligheid en leefbaarheid binnen Nederland dan toenemen. Ter compensatie kan de komende tien tot vijftien jaar worden ingezet op het versterken van de informele hulpverlening met de nog relatief fitte en actieve 65-plussers, via mantelzorg en nieuwe organisatievormen zoals zorgcoöperaties (zie hoofdstuk 2; Bolding & Bleyenbergh 2012; Hajer 2011). Uiteindelijk zijn verruiming van de digitale mogelijkheden, slimme functiecombinaties en ambulante hulpposten voor ouderen noodzakelijk om hun afhankelijkheid van de sociale omgeving te beperken en hen minder kwetsbaar maken voor veranderingen in het voorzieningenaanbod. Connectiviteit en mobiliteit zijn en blijven daarmee de belangrijke pijlers voor de kwaliteit van leven in de plattelandsregio's.

Noten

- 1 <http://www.rijksoverheid.nl/ministeries/szw/nieuws/2012/07/11/senaat-steunt-ministerkamp-nederlanders-later-met-aow.html>.
- 2 <http://www.uwv.nl/Werkgevers/50-plus/voordelen.aspx> 9 november 2011.
- 3 <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/algemene-ouderdomswet-aow/langer-doorwerken/duurzame-inzetbaarheid-van-werknemers>.
- 4 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3537-wm.htm>.
- 5 De selectie van bevolkingsvolgende sectoren (toegesplitst op ouderen) is gebaseerd op de definitie van regiogebonden werkgelegenheid van Derks (2004), verbijzonderd met de Consumentendiensten, Zakelijke Dienstverlening en Overheid uit de sectorindeling van Raspe & Weterings (2010: 158) en uitgedrukt in codes uit de Standaard BedrijfsIndeling (SBI), zoals opgenomen in de bijlage bij dit hoofdstuk.
- 6 Op gemeenteniveau is het aandeel ouderen significant van invloed op de werkgelegenheid in winkels in voedingsmiddelen en huishoudelijke artikelen. De verklaringskracht van de modellen is echter laag (respectievelijk een R^2 van 0,079 en 0,033).
- 7 Hoewel op gemeenteniveau een groei van het aandeel ouderen van 65 tot 85 jaar de werkgelegenheid in de bouw nog stimuleert (regressiecoëfficiënt is 0,733), leidt een toename van 85-plussers met 1 procent tot 3,2 procent banenverlies in de bouw ($R^2 = 0,191$).
- 8 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/vergrijzing/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-073-pb.htm>.
- 9 Deze 'toekomstige extra zorgbehoefte' zal dus niet overeenkomen met de werkelijke ontwikkelingen, gezien het aantal aannames dat aan de berekening ten grondslag ligt. Door de huidige verhouding van het aantal ouderen tot het aantal zorgbanen gelijk te houden, wordt immers verondersteld dat de bestaande regionale verschillen tot 2040 blijven zoals ze nu zijn. Verder is het uitgangspunt niet alleen dat de zorgbehoefte per oudere gelijk blijft, maar ook dat het zorgaanbod op dezelfde manier in stand blijft. Daarnaast is niet alleen de omvang van de totale werkgelegenheid gelijk gehouden tot 2040, maar is ook niet gekeken naar eventuele mogelijke verschuivingen in de sectorale samenstelling. Het betreft dus geen prognose, maar een illustratie van hoe, onder gelijk blijvende omstandigheden, de vergrijzing in combinatie met een krimp van de potentiële beroepsbevolking tot een zorgopgave kan leiden.
- 10 Het is hier niet de bedoeling uitputtend te zijn. Want de rijksverantwoordelijkheid geldt uiteraard voor meer sectoren, zoals onderwijs. We noemen hier voornamelijk de voor ouderen relevante sectoren.
- 11 <http://www.nationaalkompas.nl/zorg/ambulancezorg/gebruik/>.
- 12 <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/veiligheid-recht/publicaties/artikelen/archief/2007/2007-2307-wm.htm>.
- 13 http://www.l1.nl/nieuws/182478-vergrijzing-debet-aan-te-late-ambulances#.UGIra_laywE.
- 14 Voor de huidige beschikbaarheid zie www.eindelijkglasvezel.nl.

Bijlage:

Aan vergrijzing gerelateerde werkgelegenheid

Sector	Specificatie	SBI-code	
Bouwnijverheid	Algemene burgerlijke en utiliteitsbouw	4120	
	Wegenbouw	42111	
	Stratenmaken	42112	
	Bouw van boven- en ondergrondse spoorwegen	4212	
	Bouw van kunstwerken	4213	
	Leggen van rioleringen, buizen en pijpleidingen; aanleg van bronbemaling	4221	
	Leggen van elektriciteits- en telecommunicatiekabels	4222	
	Natte waterbouw	4291	
	Bouw van overige civieltechnische werken n.e.g.	4299	
	Slopen van bouwwerken	4311	
	Grondverzet	4312	
	Proefboren	4313	
	Elektrotechnische bouwinstallatie	4321	
	Loodgieters- en fitterswerk; installatie van sanitair	43221	
	Installatie van verwarmings- en luchtbehandelingsapparatuur	43222	
	Overige bouwinstallatie	4329	
	Stukadoeren	4331	
	Bouwtimmeren	4332	
	Afwerking van vloeren en wanden	4333	
	Schilderen en glaszetten	4334	
	Overige afwerking van gebouwen	4339	
	Dakdekken en bouwen van dakconstructies	4391	
	Heien en andere funderingswerkzaamheden	43991	
	Vlechten van betonstaal	43992	
	Metselen en voegen	43993	
	Overige gespecialiseerde werkzaamheden in de bouw n.e.g.	43999	
	Winkels in voedingsmiddelen	Winkels in aardappelen, groenten en fruit	4721
		Winkels in vlees en vleeswaren	47221
		Winkels in wild en gevogelte	47222
		Winkels in vis	4723
		Winkels in brood en banket	47241
		Winkels in chocolade en suikerwerk	47242
Winkels in dranken		4725	
Winkels in tabaksproducten		4726	
Winkels in kaas	47291		

Sector	Specificatie	SBI-code
	Winkels in natuurvoeding en reformartikelen	47292
	Winkels in buitenlandse voedingsmiddelen	47293
	Gespecialiseerde winkels in overige voedings- en genotmiddelen n.e.g.	47299
Winkels in huishoudelijke artikelen	Winkels in kledingsstoffen	47511
	Winkels in huishoudtextiel	47512
	Winkels in breiwol, handwerken en fournituren	47513
	Winkels in naai- en breimachines	47542
Winkels in consumentenartikelen	Winkels in fietsen en bromfietsen	47641
	Winkels in watersportartikelen	47642
	Winkels in kampeerartikelen (geen caravans)	47644
Specialistische winkels	Apotheken	4773
	Winkels in drogisterij-artikelen	47741
	Winkels in medische en orthopedische artikelen	47742
	Winkels in juweliersartikelen en uurwerken	4777
	Winkels in fotografische artikelen	47781
	Winkels in optische artikelen	47782
	Winkels in schilderijen, lijsten, prenten, kunstvoorwerpen en religieuze artikelen	47783
	Winkels in antiek	47791
Openbaar vervoer	Openbaar vervoer binnen steden	4931
	Vervoer per taxi	4932
	Ongeregeld personenvervoer over de weg	49391
	Openbaar interlokaal personenvervoer over de weg	49392
	Geregeld besloten personenvervoer over de weg	49393
Post en koeriers	Post zonder universele dienstverplichting	53201
	Koeriers	53202
Horeca	Restaurants	56101
	Cafeteria's, lunchrooms, snackbars, eetkramen e.d.	56102
	IJssalons	56103
	Cafés	5630
Georganiseerd reizen en toerisme	Reisbemiddeling	7911
	Reisorganisatie	7912
	Informatieverstrekking op het gebied van toerisme en reserveringsbureaus	7990

Sector	Specificatie	SBI-code
Huisartsen en specialisten	Praktijken van huisartsen	8621
	Praktijken van medisch specialisten en medische dagbehandelcentra (geen tandheelkunde of psychiatrie)	86221
	Praktijken van psychiaters en dagbehandelcentra voor geestelijke gezondheids- en verslavingszorg	86222
Medische praktijken	Praktijken van fysiotherapeuten	86912
	Praktijken van psychotherapeuten en psychologen	86913
	Overige paramedische praktijken (geen fysiotherapie en psychologie) en alternatieve genezers	86919
	Gezondheidscentra	86921
	Medische laboratoria, trombosediensten en overig behandelingsondersteunend onderzoek	86924
	Ambulancediensten en centrale posten	86925
	Samenwerkingsorganen op het gebied van gezondheidszorg en overige gezondheidszorgondersteunende diensten	86929
	Verpleeg- en verzorgingstehuizen	Verpleeghuizen
Verzorgingshuizen		87302
Thuiszorg en ouderenwelzijn	Thuiszorg	88101
	Welzijnswerk voor ouderen	88102
Culturele (uitleen)centra en monumentenzorg	Openbare bibliotheken	91011
	Kunstuitleencentra	91012
	Overige culturele uitleencentra en openbare archieven	91019
	Musea	91021
	Kunstgalerieën en -expositieruimten	91022
	Monumentenzorg	9103
Loterijen en kansspelen	Loterijen en kansspelen (geen amusementsautomaten)	92001
	Exploitatie van amusements- en speelautomaten	92009
(Denk)sport	Zwembaden	93111
	Sporthallen, sportzalen en gymzalen	93112
	Tennis	93124
	Paardensport en maneges	93125
	Overige buitensport	93129
	Bowlen, kegelen, biljarten e.d.	93144
	Denksport	93145
	Overige binnensport en omnisport	93149
	Roei-, kano-, zeil- en surfsport e.d.	93152
	Hengelsport	93192
	Verzorgen van vistochten	93193
	Jachthavens	93291
Overige recreatie n.e.g.(geen jachthavens)	93299	

Sector	Specificatie	SBI-code
Hobbyclubs en (religieuze) verenigingen	Religieuze organisaties	94911
	Gezelligheidsverenigingen	94991
	Hobbyclubs	94992
Reparatie van consumentenartikelen	Handel in en reparatie van caravans	45194
	Reparatie van consumentenelektronica (geen computers)	9521
	Reparatie van elektrische huishoudelijke apparaten	9522
	Reparatie van schoenen en lederwaren	9523
	Reparatie van uurwerken en juweliersartikelen	9525
	Reparatie van overige consumentenartikelen	9529
Overige dienstverlening	Wasserijen en linnenverhuur	96011
	Chemische wasserijen en ververijen	96012
	Wassalons en -verzendinrichtingen	96013
	Haarverzorging	96021
	Schoonheidsverzorging, pedicures en manicures	96022
	Uitvaartverzorging	96031
	Crematoria, mortuaria en begraafplaatsen	96032
	Sauna's, solaría, baden e.d.	9604
	Overige dienstverlening n.e.g.	9609

Bron: Derks (2004); Raspe & Weterings (2010: 158)

Bijlage

Lijst van geïnterviewde en geraadpleegde personen

Arjan de Bakker	ANWB
Petra Bassie	VNG
Hans de Boer	Ministerie van Financiën
Fenna Bolding	STAMM CMO
Frank Bonnerman	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Bart Boon	Ministerie van Financiën
Gijsbert Borgman	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
Gerard van den Bos	ANWB
Juanita Bouman	ANBO
Koen Breedveld	Mulier Instituut
Jop Fackeldey	G32 / Gemeente Lelystad
Peteke Feijten	Sociaal en Cultureel Planbureau
René Herrewijnen	ANWB
Karin Hoenderkamp	Mulier Instituut
Pieter van Hulten	Aedes
Myrthe de Jong	Ministerie van Financiën
Rini de Jong	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
Peter Jorritsma	KIM
Edgar Keehnen	Agewise
Sandra Kessels	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Bob Maas	Vereniging Eigen Huis
Rob Methorst	Rijkswaterstaat
Sjef van Moerdijk	Rijkswaterstaat
Hans Mommaas	Universiteit Tilburg
Paul Pilgram	Ministerie van Infrastructuur en Milieu
Jan van Roessel	Platform Middelgrote Gemeenten / Gemeente Waalwijk
Hans Rutten	Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie
Frans Schilder	ASRE / Planbureau voor de Leefomgeving
Wouter Schilperoort	Ministerie van Financiën
Peter Simonse	Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
Vera Toepoel	Universiteit Tilburg
Gerco Weenink	Ministerie van Financiën

Petra van Egmond, Martijn Eskinasi, Maaïke Galle, Olav-Jan van Gerwen, Hans Hilbers, Hans Nijland, Rijk van Oostenbrugge, Leo Pols, Jan Ritsema van Eck, Frans Schilder, Daniëlle Snellen, Niels Sorel, Femke Verwest, Kees Vringer, Anet Weterings, Ruud van den Wijngaart, allen PBL.

Literatuur

- Aalders, M. (2011), 'Nederland vergrijsst en ontgroent. Hoe zeker is dat? Resultaten uit de bevolkingsprognose 2000-2005', *Maandstatistiek van de Bevolking* 49, 2: 24-27.
- Abma, R. & R. Berkers (2005), *De openstelling van bos- en natuurterreinen van gemeenten en particulieren*, Den Haag: Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum.
- Aedes (2011), 'Slim samenwerken in wonen, welzijn en zorg', *Compact*, november 2011, Hilversum: Aedes vereniging van woningcorporaties.
- Aedes-Actiz (2012), *Doe-het-zelven in de zorg is in*, donderdag 13 september 2012, <http://kcwz.blogspot.nl/2012/09/doe-het-zelven-in-de-zorg-is-in.html>, geraadpleegd op 3 december 2012.
- Aisnih, R. & D.A. Hensher (2006), 'The mobility and accessibility expectations of seniors in an aging population', *Transportation Research A* 37: 903-916.
- Alegre, J. & L. Pou (2009), *The homeownership rate among the elderly and the Life Cycle Hypothesis: European evidence with data at the household and individual level*, Working paper 49, Palma: Department of Applied Economics, University of the Balearic Islands.
- ANBO (2012), *Impuls bouw seniorenwoningen nodig*, nieuwsbericht 11-12-2012, geraadpleegd op 14-1-2013 via <http://www.anbo.nl/belangenbehartiging/wonen-en-mobiliteit/nieuws/impuls-bouw-seniorenwoningen-nodig>.
- ANBO, PCOB & Unie KBO (2007), *Meer woningen voor ouderen in zicht? Landelijk onderzoek naar lokaal beleid ouderenhuisvesting*, rapportage geraadpleegd op 23/2/2013 via http://www.anbo.nl/sites/default/files/uploads/meer_woningen_voor_ouderen_in_zicht.pdf.
- Andersson, E. & M. Abramsson (2012), 'Changing residential mobility rates of older people in Sweden', *Ageing & Society* 32: 963-982.
- Angelini, V. & A. Laferrère (2010), 'Residential mobility of the European elderly', CESifo Working Paper, no 3280, www.CESifo-group.org/wp.
- ANWB (2009), *Verlangen naar vrijetijd. Trends in recreatie en vakantie 2009/2010*, Den Haag: ANWB.
- Arts, K. & F. Otten (2012a), *Pensioenleeftijd werknemers ruim 63 jaar*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/artikelen/archief/2012/2012-3557-wm.htm>, 17-1-2012.
- Arts, K. & F. Otten (2012b), 'Arbeidsparticipatie van ouderen: de trends', pp. 71-92 in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NiDi.
- Asbeek Brusse, W. & C. J. van Montfort (red.) (2013), *Wonen, zorg en pensioenen. Hervormen en verbinden*, Den Haag, WRR.
- Atzema, O. & R. Coops (2010), 'Pak groeigemeente geconcentreerd aan', *Cobouw*, 171, Woensdag 29 september 2010, p. 9.

- AVV (2001), *Wonen en verplaatsen van ouderen in de toekomst*, Rotterdam: Adviesdienst Verkeer en Vervoer.
- Bakas, A. (2005), *Megatrends Nederland*, Schiedam: Scriptum.
- Banister, D. & A. Bowling (2004), 'Quality of life for the elderly: the transport dimension', *Transport Policy* 11: 105-115.
- Barink, J. & P. Hooimeijer (1988), *De migratie van ouderen in de tijd*, Den Haag: Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen.
- Beer, P. de (2008), 'Krimpende arbeidsmarkt: nieuw perspectief, oude problemen', *Beleid en Maatschappij* 35: 278-288.
- Beer, P. de (2011), *Toekomst voor de publieke sector*, Amersfoort/Den Haag: Wilco/Wiardi Beckman Stichting.
- Beer, J. de & G. Beets (2012), 'Demografische ontwikkelingen in de wereld, Europa en Nederland', pp 37-50 in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NiDi.
- Beets, G. (2007), 'Demografische ontwikkelingen: trends, perspectieven en opvattingen', pp. 15-31 in: A.M. van der Laan, L. Vervoorn, N. van Nimwegen & F.L. Leeuw (red.), *Justitie en demografie: over ontgroening, vergrijzing en verkleuring*, Den Haag: NIDI/WODC Ministerie van Justitie.
- Beets, G. (2011), 'De geboortepiek van 1946. Het begin van Nederlands grootste babyboom wordt 65 jaar', *Demos* 27, 2: 6-8.
- Beets, G. & T. Fokkema (2005), 'Misverstanden over vergrijzing. Wenspakket van velen niet te realiseren', *Demos* 21, 5: 37-40.
- Bell, M. & G. Ward (2000), 'Comparing Temporary Mobility with Permanent Migration', *Tourism Geographies* 2: 97-107.
- Berg Jeths, A. v.d., J.M. Timmermans, N. Hoeymans & I.B. Woittiez (2004), *Ouderen nu en in de toekomst. Gezondheid, verpleging en verzorging 2000 – 2020*, Bilthoven/Den Haag: RIVM/SCP.
- Berkers, R., S. Boode & H. Gijsbertse (red.) (2009), *Recreatie om de stad: vraaggericht en kosteneffectief*, Den Haag: Kenniscentrum Recreatie.
- Bie, R. van der & J. Latten (2012), *Babyboomers. Indrukken vanuit de statistiek*, Den Haag: CBS.
- Bijl, R., J. Boelhouwer, M. Cloin & E. Pommer (red.) (2011), *De sociale staat van Nederland in 2011*, Den Haag: SCP.
- Blokstra, A., W.M.M. Verschuren, C.A. Baan, H.C. Boshuizen, T.L. Feenstra, R.T. Hoogenveen, H.S.J. Picavet, H.A. Smit & A.H. Wijga (2007), *Vergrijzing en toekomstige ziektelast. Prognose chronische ziektenprevalentie 2005-2025*, Bilthoven: RIVM.
- Boer, A. de & S. Kooiker (2012), 'Zorg', pp. 140-160 in: V. Veldheer, J. Jonker, L. van Noije & C. Vrooman, *Een beroep op de burger. Minder verzorgingsstaat, meer eigen verantwoordelijkheid?*, Sociaal en Cultureel Rapport 2012, Den Haag: SCP.
- Bolding, F. & E. Bleyenbergh (red.) (2012), *Burgerkracht. Het hart van de samenleving*, Assen: STAMM-CMO/Van Gorcum.
- Bonvalet, C. & J. Ogg (2007), 'Ageing in inner cities. The residential dilemmas of the baby boomer generation', *International Journal of Ageing in Later Life* 2: 61-90.

- Bos, W.J., H.P.J. Koevoets & A. Oosterwaal (2011), *Ziekenhuislandschap 20/20: Niemandland of Droomland?*, Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Bovenberg, A.L. (2012), 'Naar een drie-eenheid van pensioen, wonen en zorg', in: W. Asbeek Brusse & C.J. van Montfort (red.), *Wonen, zorg en pensioenen. Hervormen en verbinden*, Den Haag: WRR.
- Bovenberg, L. & N. Kortleve (2012), 'Wonen in je pensioen', *Economisch Statistische Berichten* 97: 658-661.
- Bovenberg, L., W. Koelewijn & N. Kortleve (2011), 'Naar een dynamisch pensioen', *Economisch Statistische Berichten* 96: 542-545.
- Bradley, D.E., C.F. Longino, E.P. Stoller & W.H. Haas (2008), 'Actuation of mobility intentions among the young-old: an event history analysis', *The Gerontologist* 48: 190-202.
- Breedveld, K. (2006), 'Tijdsbesteding', pp. 66-81 in: A.H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de leefsituatie en levensloop*, Den Haag: SCP.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans & E. van Ingen (2006), *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*, Den Haag: SCP.
- Breedveld, K., M. de Klerk & J. de Hart (2004), 'Betaald of onbetaald', *Vrijtijdstudies* 22, 2: 19-29.
- Broek, A. van den & S. Keuzenkamp (red.) (2008), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*, Den Haag: SCP.
- Broer & Croon (2013), *Eigen haard is zilver waard*, studie in opdracht van Taskforce Verzilveren, Amsterdam: Broer & Croon.
- Broese van Groenou, M.I. (2012), *Informele zorg 3.0: schuivende panelen en een krakend fundament*, oratie, Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam.
- Brouwer, W.H. & R.J. Davidse (2002), 'Oudere verkeersdeelnemers', pp. 505-531 in: J.J.F. Schroots (red.), *Handboek psychologie van de volwassen ontwikkeling en veroudering*, Assen: Van Gorcum.
- Bruin, A.H. de & S. de Vries (1997), *Overzichtsrapport van een driejarig onderzoek naar het gebruik en niet-gebruik van openluchtrecreatieprojecten*, Wageningen: Staring Centrum.
- Burgering, C. (2009), *Hoe reizen we verder? Rekening houdend met socio-demografie*, Amsterdam: ABN AMRO.
- Burholt, V. & C. Dobbs (2012), 'Research on rural ageing: where have we got and where are we going in Europe?', *Journal of Rural Studies* 29: 1-15.
- Byrnes, M., P.A. Lichtenberg & C. Lysack (2006), 'Environmental press, aging in place, and residential satisfaction of urban older adults', *Journal of Applied Social Science* 23: 50-76.
- BZK (2010), *Voortgangsrapportage Wijknaarpak 2010*, Den Haag: Ministerie van BZK.
- BZK (2011), *Woonvisie*, Den Haag: Ministerie van BZK.
- Campen, C. van & M. De Klerk (2012), 'Actieve ouderen in vrijwilligerswerk en Mantelzorg', pp.139-154 in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NiDi.
- Carp, F.M. (1988), 'Significance of mobility for the well-being of the elderly', pp. 1-20 in: J.L. Malfetti et al., *Transportation in an aging society. Improving mobility and safety for*

- older persons, Volume 2, Washington, D.C.: Transportation Research Board, National Research Council.
- CBS (2011), *Arbeidsparticipatie naar leeftijd en geslacht*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/arbeid-sociale-zekerheid/publicaties/arbeidsmarkt-vogelvlucht/structuur-arbeidsmarkt/2006-arbeidsmarkt-vv-participatie-art.htm>, 2-10-2011.
- CBS (2011), <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/vrije-tijd-cultuur/publicaties/artikelen/archief/2011/2011-3537-wm.htm>.
- Chiuri, M. & T. Jappelli (2006), *Do the elderly reduce housing equity? An international comparison*, Working Paper 158, Centre for Studies in Economics and Finance, Fisciano: University of Salerno, <http://www.csef.it/WP/wp158.pdf>.
- Chorus, A., C. van Campen & M. den Draak (2010), 'Ouderen in beweging: van vitaal belang', pp. 137-152 in: A. Tiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld (red), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*, Den Haag/'s-Hertogenbosch: SCP/W.J.H. Mulier Instituut.
- Chorus, A., G. Gijsbers, W. van Staalduinen & C. Weevers (2011), *Het succes van de vergrijzing. Een visie op de toekomst van werk, zorg, wonen en voorzieningen*, Den Haag/Delft: Het Den Haag Centrum voor Strategische Studies/TNO.
- Clark, W. & M. Deurloo (2006), 'Aging in place and housing over-consumption', *Journal of Housing and the Built Environment* 21: 257-270.
- Clark, W.A.V. & F.M. Dieleman (1996), *Households and Housing*, New Brunswick, NJ: Center for Urban Policy Research.
- Cohen-Mansfield, J., M. Dakheel-Ali & J.K. Frank (2010), 'The impact of a Naturally Occurring Retirement Communities service program in Maryland, USA', *Health Promotion International* 25: 210-220.
- College Weesp (2012), *Advies Subsidieverordening verhuiskostenvergoeding ouderen 2012*, Z.21074/D.222, <http://www.weesp.nl/document.php?m=7&fileid=45615&f=06932c4b17960d92f77b768ec8d998ab&attachment=0&a=483>.
- Conijn, J. (2011), *De vastgoedlezing 2011. Woningcorporaties op een kruispunt*, Amsterdam: Amsterdam School of Real Estate.
- Coumans, M. & S. te Riele (2010), 'Verschillen in sociale en maatschappelijke participatie', *Bevolkingstrends* 58, 1: 39-45.
- Cribier, F. (1975), 'Retirement migration in France', pp. 361-373 in: L.A. Kosinski & R. Mansell Prothero (eds.), *People on the move: Studies on internal migration*, London: Methuen.
- CROW (2011), *Seniorenproof wegontwerp. Ontwerpsuggesties voor een veiliger infrastructuur binnen de bebouwde kom*, CROW-publicatie 309, Ede: CROW.
- Daalhuizen, F., P. Peeters & F. van Dam (2013), 'Inzetten op actief ouder worden', *Agora*, te verschijnen in juni.
- Dalen, H. van (2006), 'Valkuilen van het vergrijzingsdebat', *Demos* 22, 9: 81-86.
- Dalen, H. van & K. Henkens (2008), 'Moelijkste problemen rond de oudere werknemer komen nog', www.mejudice.nl geplaatst op 18 september 2008.
- Dam, F. van (1995), *Meer voor minder. Schaalverandering en bereikbaarheid van voorzieningen in landelijke gebieden in Nederland*, Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit Utrecht.

- Dam, F. van & F. Daalhuizen (2013), 'Vergrijzing als kans voor dorpen', *Rooilijn* 46: 136-141.
- Dam, F. van, L. Bijlsma, M. van Leeuwen & H.L. Pálsdóttir (2005), *De LandStad. Landelijk wonen in de netwerkstad*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Dam, F. van & S. Heins (2000), 'Huisje, bomen, beesten', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 6, 2: 22-26.
- Dam, F. van, C. de Groot & F. Verwest (2006), *Krimp en Ruimte. Bevolkingsafname, ruimtelijke gevolgen en beleid*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Dam, F. van, M. Jokövi, A. van Hoorn & S. Heins (2003), *Landelijk wonen*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Dam, F. van, F. Daalhuizen, C. de Groot, M. van Middelkoop & P. Peeters (2012), 'Woongedrag, tijdsbesteding en verplaatsingsgedrag van actieve ouderen', pp. 167-181 in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NiDi.
- Davidoff, T. (2004), *Maintenance and the home equity of the elderly* (UC Berkeley: Fisher Center for Real Estate and Urban Economics), verkregen via <http://www.escholarship.org/uc/item/3m59r3tv>, 7 december 2012.
- Day, F.A. & J.M. Barlett (2000), 'Economic impact of retirement migration on the Texas Hill Country', *Journal of Applied Gerontology* 19: 78-94.
- Deelen, A., R. Euwals & D. van Vuuren (2012), 'Actieve ouderen en de arbeidsmarkt: de beloning', pp.93-103 in: N. van Nimwegen & C. van Praag (red.), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2012. Actief ouder worden in Nederland*, Den Haag: NiDi.
- Deller, S.C. (1995), 'Economic-impact of retirement migration', *Economic Development Quarterly* 9: 25-38.
- Demiris, G. & B. Hensel (2009), "'Smart Homes" for Patients at the End of Life', *Journal of Housing For the Elderly* 23: 106-115.
- Derks, W. (2004), 'Krapte op de regionale arbeidsmarkt', *Kwartaalschrift Economie* 3: 376-381.
- Dickman, A. (1998), *Arbeidsdeelname ouderen neemt toe*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/1998/1998-0129-wm1.htm>, 7-12-1998.
- Dijst, M.J., T.J.M. Spit & A.H. Zandee (red.) (1999), *De geraniums voorbij. Ouderen, vrijetijd en mobiliteit in 2030*, Utrecht: Connect.
- DiPasquale, D. & W. Wheaton (1996), *Urban Economics and Real Estate Markets*, New Jersey: Prentice Hall.
- Draak, M. den (2006), 'Gezondheid', in: A.H. de Boer (red.), *Rapportage ouderen 2006. Veranderingen in de levensloop en levenssituatie*, Den Haag: SCP.
- DSF & Universiteit Tilburg (2012), *Naar een duurzame financiering van de woningmarkt*, www.dsf.nl.
- Duin, C. van (2009), 'In 2050 meer hoogbejaarden zonder nakomelingen', *CBS Webmagazine*, 1 april 2009.
- Elbersen, B.S. (2001), *Nature on the doorstep. The relationship between protected natural areas and residential activity in the European countryside*, Wageningen: Alterra.
- Elling, A. & C. Maassen (2010), 'Sport is goed voor een ander', *Vrijetijdsstudies* 28, 3: 35-46.
- Eskinasi, M. & C. de Groot (2013), 'Uitgewoond', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 1: 26-29.

- Eskinasi, M., C. de Groot, M. van Middelkoop, F. Verwest & J. Conijn (2012), *Effecten van de staatssteunregeling voor de middeninkomensgroepen op de woningmarkt: een simulatie*, Den Haag: PBL.
- Eurostat (2012), *Bevolkingsstatistieken voor 1 januari 2011 en bevolkingsprognose naar leeftijd*, verkregen op 21-01-2013 via ec.europa.eu/eurostat.
- Euwals, R., M. Knoef & D. van Vuuren (2011), The 'trend in female labour force participation: what can be expected for the future?', *Empirical Economics* 40: 729-753.
- Euwals, R., R. de Mooij & D. van Vuuren (2009), *Rethinking retirement: form participation towards allocation*, Den Haag: CBP.
- Ewijk, C. van, N. Draper, H. ter Rele & E. Westerhout (2006), *Ageing and the sustainability of Dutch public finances*, Den Haag: CPB.
- Farquhar, M. (1995), 'Elderly people's definitions of quality of life', *Social Science & Medicine* 41: 1439-1446.
- Federatie landbouw en zorg (2013), www.landbouwzorg.nl.
- Feijten, P. (2005), 'Union dissolution, unemployment and moving out of homeownership', *European Sociological Review* 21: 59-71.
- Feijten, P. & P. Visser (2005), 'Binnenlandse migratie: verhuismotieven en verhuisafstand', *Bevolkingstrends* 53, 2: 75-81.
- Feijten, P., C.H. Mulder & P. Baizán (2003), 'Age differentiation in the effect of household situation on first-time homeownership', *Journal of Housing and the Built Environment* 18: 233-255.
- Fielding, A.J. (1993), 'Migration and the metropolis: an empirical and theoretical analysis of inter-regional migration to and from South East England', *Progress in Planning* 39: 71-166.
- Filius, F.C. (1993), *Huishoudensopheffing en woningverlating in een vergrijzende samenleving*, Utrecht: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen, Universiteit Utrecht.
- Fischer, P.A. & G. Malmberg (2001), 'Settled people don't move: On life course (im-) mobility in Sweden', *International Journal of Population Geography* 7: 357-371.
- Fisher, J.D., D.S. Johnson, J.T. Marchand, T.M. Smeeding, & B. Boyle Torrey (2007), 'No place like home: older adults and their housing', *Journal of Gerontology* 62: 120-128.
- Föbker, S. & R. Grotz (2006), 'Everyday mobility of elderly people in different urban settings: the example of the city of Bonn, Germany', *Urban Studies* 43: 99-118.
- Fokkema, C.M. (1996), *Residential moving behaviour of the elderly*, Amsterdam: Thesis Publishers.
- Fokkema, C.M. & P.A. Dykstra (2007), 'Vergrijzing: ramp of uitdaging; oorzaken en sociale gevolgen', *Demos* 23, 3: 5-8.
- Fokkema, C.M., J. de Jong-Gierveld & P. Nijkamp (1993), *Internal elderly migration: An exploration of the literature*, Den Haag: NiDi.
- Furusest, O. (1998), 'Service provision and social deprivation', pp. 233-256 in: B. Ilbery (ed.) (1998), *The geography of rural change*, Harlow: Longman.
- Galen, J. van & J. Willems (2011), *Monitor investeren voor de toekomst 2009*, Delft: ABF Research.
- Galle, M. & M. van der Wagt (2007), 'Oude mensen zwakste schakel in woonomgeving', *City Journal* 2007 9: 29-30.

- Galle, M., F. van Dam, P. Peeters, L. Pols, J. Ritsema van Eck, A. Segeren & F. Verwest (2004), *Duizend dingen op een dag. Een tijdsbeeld uitgedrukt in ruimte*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/RPB.
- Gardenier, J.D. (2012), *Rijk met kleine dorpen*, Groningen: CAB.
- Garssen, J. (2011), *Demografie van de vergrijzing*, Den Haag: CBS.
- Garssen, J. & C. van Duin (2007), 'Grijze druk zal verdubbelen', *De Actuaris* 14, 3: 14-19.
- Garssen, J. & J. Hoogenboezem (2005), 'Achtergronden van recente ontwikkelingen in de Nederlandse sterfte', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 149: 2554-2560.
- Gerlings, M. (2009), 'De eerste babyboomers gaan met pensioen. Nederlandse recreatie nauwelijks actief in segment senioren', *Recreatie & Toerisme* 19, 4: 22-23.
- Glasgow, N. & D.L. Brown (2012), 'Rural ageing in the United States: trends and contexts', *Journal of Rural Studies* 28: 422-431.
- GOAL (2012), *Growing older, staying mobile: transport needs for an ageing society*, Deliverable D2.1. Profiles of older people, Vienna: GOAL Consortium.
- Goossen, C.M., E.M. Jókövi, B. Ploeger & S. de Vries (1998), *De recreatievogel. Een visie op de ruimtelijke ontwikkeling van recreatie*, Wageningen: DLO-Staring Centrum.
- Groot, C. de, D. Manting & S. Boschman (2008), *Verhuiscriteria en verhuisgedrag in Nederland*, Den Haag/Bilthoven: PBL.
- Groot, C. de, D. Manting & S. Boschman (2009), 'Het individu telt in woonwensenonderzoek', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 15, 6: 43-49.
- Groot, C. de, F. Daalhuizen, F. van Dam & C.H. Mulder (2012), 'Once an outsider, always an outsider? The accessibility of the Dutch rural housing market among locals and non-locals', *Journal of Rural Studies* 28, 3: 302-313.
- Haan, J. de (2007), 'Vrijetijd en sociale controle in de woonomgeving', *Vrijetijdsstudies* 25, 3: 5-25.
- Haffner, M. & F. van Dam (2011), *Langetermijneffecten van de kredietcrisis op de regionale woningmarkt*, Den Haag: PBL.
- Haffner, M.E.A. (2005), *Appel voor de dorst? Vermogen van ouderen op de woningmarkt*, Utrecht: Nethur.
- Hägerstrand, T. (1970), 'What about people in regional science?' *Papers of the Regional Science Association* 24: 7-21.
- Hajer, M. (2011), *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*, Den Haag: PBL.
- Hansen, E.B. & G. Gottschalk (2006), 'What makes older people consider moving house and what makes them move?', *Housing, Theory and Society* 23: 34-54.
- Hardill, I. & C.W. Olphert (2012), 'Staying connected: exploring mobile phone use amongst older adults in the UK', *Geoforum* 43: 1306-1312.
- Harkes, D. (2012), *Ouderen aan het roer, organisaties aan de kant?*, blog Aedes-Actiz Kenniscentrum Wonen-Zorg van donderdag 6 december 2012, verkregen op 17 december 2012 via <http://kcwz.blogspot.nl/2012/12/ouderen-aan-het-roer-organisaties-aan.html>.
- Harms, L. (2006), 'Mobiliteit', pp. 213-240 in: A. Steenbekkers, C. Simon & V. Veldheer (red.) (2006), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*, Den Haag: SCP.

- Harms, L.W.J. (2008), *Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders*, Den Haag: SCP.
- Harts, J.J. (2009), 'Pensioenmigratie, van platteland tot playa', *Geografie* 18, 1: 12-14.
- Heins, S. (2005), 'Oud worden in een seniorenstad', *Ruimte in Debat*, 04/2005: 2-8.
- Hilbers, H., D. Snellen, F. Daalhuizen, S. Declerck, T. de Graaff, J. Ritsema van Eck, J. Vermeer & B. Zondag (2011), *Nederland 2040: een land van regio's*, Den Haag: PBL.
- Hoeymans, N., J.M. Timmermans, M.M.Y. de Klerk, A.H. de Boer, D.J.H. Deeg, J.L. Poppelaars, F. Thissen, J.C. Droogleeve Fortuijn & A.E.M. de Hollander (2005), *Gezond actief: de relatie tussen ziekten, beperkingen en maatschappelijke participatie onder Nederlandse ouderen*, Bilthoven: CVTV, RIVM.
- Hooimeijer, P. (2007), *Dynamiek in de derde leeftijd*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Hooimeijer, P., W.A.V. Clark & F.M. Dieleman (1986), 'Households in the reduction stage: Implications for the Netherlands housing market', *Housing Studies* 1: 195-209.
- Hooimeijer, P., F. Dieleman & M. Kuijpers-Linde (1993), 'Is elderly migration absent in the Netherlands?', *Espace, Populations, Sociétés* 3: 465-476.
- Horst, A. van der, L. Bettendorf, N. Draper, C. van Ewijk, R. de Mooij & H. ter Rele (2010), 'Welke generatie heeft het meeste profijt van de overheid?' pp. 411-429 in: A. van der Broek, R. Bronneman-Helmers & V. Veldheer, *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*. Den Haag: SCP.
- Hou, F. (2010), *Homeownership over the life course of Canadians: Evidence from Canadian censuses of population*, Research Paper, Ottawa: Statistics Canada.
- Huber, J. & P. Skidmore (2003), *The New Old. Why baby boomers won't be pensioned off*, London: Demos, <http://www.demos.co.uk/files/thenewold.pdf>.
- Huff, J.O. & W.A.V. Clark (1978), 'Cumulative stress and cumulative inertia: a behavioral model of the decision to move', *Environment and Planning A* 10: 1101-1119.
- Huigen, P.P.P. (1986), *Binnen of buiten bereik? Een sociaal-geografisch onderzoek in Zuidwest-Friesland*, Utrecht: Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht.
- Huigen, P.P.P. & M.C.H.M. van der Velden (red.) (1989), *De achterkant van verstedelijkt Nederland. De positie en functie van landelijke gebieden in de Nederlandse samenleving*, Amsterdam/Utrecht: KNAG/Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht.
- Hulsebos, M. (2007), 'Langer thuis wonen in "slimme" huizen – domotica koppelt zorg aan veiligheid en comfort', *De Vastgoedbeheerder*, verkregen via <http://www.studioict.net/trends-8---langer-thuiswonen.html>, geraadpleegd op 24-02-2012.
- Iersel, J. van, K. Leidelmeijer & A. Buys (2009), *Senioren op de woningmarkt, achtergrondrapportage*, Amsterdam: RIGO.
- Imhoff, E. van & N. van Nimwegen (2000), 'Migratie GEEN remedie tegen vergrijzing', *Demos* 17, 2: 9-10.
- Ipsos Facto (2012), *Landelijk onderzoek lokaal beleid ouderenhuisvesting*, Gouda: Ipsos Facto Beleidsonderzoek.
- Janssen, E. (2011), *Huisartsen en therapeuten verlenen geen diensten van algemeen economisch belang*, <http://dirkzwagerondernemingsrecht.nl/2011/11/07/huisartsen-en-therapeuten-verlenen-geen-diensten-van-algemeen-economisch-belang/>, geraadpleegd op 30 november 2012.

- Jókövi, E.M. (2000), *Vrijtijdsbesteding van allochtonen en autochtonen in de openbare ruimte*, Wageningen: Alterra.
- Jókövi, M. & C. Lübke (2004), 'Vrijetijd, ouderen, mobiliteit en ruimte', *Vrijetijdstudies* 22, 2: 63-72.
- Jong, A. de & C. van Duin (2010), *Regionale prognose 2009-2040: Vergrijzing en omslag van groei naar krimp*, Den Haag: PBL/CBS.
- Jong, P. de, J. Rouwendal, P. van Hattum & A. Brouwer (2012), *Housing preferences of an ageing population: Investigation in the diversity among Dutch older adults*, Netspar Discussion Papers, DP 07/2012-024, verkregen via netspar.nl op 20 november 2012.
- Jorritsma, P. & M.J. Olde Kalter (2008), *Grijs op reis. Over de mobiliteit van ouderen*, Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Kamp, A. van de (2004), 'Vakantiegedrag van senioren', pp. 113-119 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Kamp, A. van de & R. Nesselhaar (2004), *50-plussers spreken voor zich. Hoe de toeristische sector kansen kan benutten die de groeiende 50-plusmarkt biedt*, Leidschendam/Rotterdam: Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen/Senmar Consultancy BV.
- Kasper, H. & J. Wesel (2012), 'Verscheidenheid in financieel gedrag van senioren', *Economisch Statistische Berichten* 97: 708.
- Keehnen, E.A. (2008), *Vijftigplus Marketing. Wie de ouderen heeft, heeft de toekomst*, Zaltbommel: Haystack.
- Keers, G., H. van der Reijden, K. Leidelmeijer, S. Heins & S. Kromhout (2004), *Landelijk-dorps wonen: vraag en aanbod*, Amsterdam: RIGO.
- Kemperman, A. & H. Timmermans (2006), 'Heterogeneity in urban park use of ageing visitors: a latent class analysis', *Leisure Sciences* 28: 57-71.
- Kemperman, A. & H. Timmermans (2009), 'Influence of built environment on walking and cycling by latent segments of ageing population', *Transportation Research Record* 2134: 1-9.
- Kenniscentrum Kusttoerisme (2010), *Toeristische trendrapportage Zeeland 2009/2010*, Vlissingen/Breda: Kenniscentrum Kusttoerisme.
- KIM (2012), *Opstappen als het kan, afstappen als het moet. Een sociaalpsychologische blik op de verkeersveiligheid van fietsende senioren*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Kinsella, K. & D.R. Phillips (2005), 'Global aging: the challenge of success', *Population Bulletin* 60: 1-44.
- Klerk, M.M.Y. de (2004), 'Woonsituatie van ouderen', pp. 113-140 in: M.M.Y. de Klerk (red.), *Zorg en wonen voor kwetsbare ouderen. Rapportage ouderen 2004*, Den Haag: SCP.
- Kloosterman, R., K. van der Houwen & S. te Riele (2011), 'Binding met buurt en buurtgenoten', *Bevolkingstrends* 59, 4: 45-50.
- Knipscheer, C.P.M., L. Claessens & M.F.H.G. Wimmers (1988), 'Time use and activities of the aged in the Netherlands', pp. 42-82 in: K. Altergott (ed.), *Daily Life in Later Life. Comparative Perspectives*, Beverly Hills, CA: SAGE Publications.

- Knoef, M., R. Alessie & A. Kalwij (2012), *De inkomensverdeling en levensverwachting van ouderen. Implicaties voor pensioenhervormingen en solidariteit*. Tilburg: Netspar, Universiteit Tilburg.
- Kok, L., J. Stevens, N. Brouwer, E. van Gameren, K. Sadiraj & I. Woittiez (2004), *Kosten en baten van extramuralisering. De gevolgen voor de Regeling hulpmiddelen*, Den Haag/ Amsterdam: SCP/SEO.
- Kresl, P.K. & D. Ietri (2010), *The aging population and the competitiveness of cities. Benefits to the urban economy*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Krout, J.A. (1983), 'Seasonal migration of the elderly', *The Gerontologist* 23: 295-299.
- Kullberg, J. (2005), *Ouderen van nu en van de toekomst: hun financiële spankracht, zorgbehoefte en woonwensen*, Achtergrondstudie bij het VROM-raad advies *Oude bomen? Kun je niet verplanten. Advies over ouderenbeleid en wonen*, Den Haag: SCP.
- Kullberg, J. & Iedema, J. (2010), 'Generaties op de woningmarkt', pp. 386-410 in: A.van den Broek, R. Bronneman & V. Veldheer (red.), *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland*, Den Haag: SCP.
- Kullberg, J. & M. Ras (2004), *Met zorg gekozen? Woonvoorkeuren en woningmarktgedrag van ouderen en mensen met lichamelijke beperkingen*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- Lange, F. de (2008), *De mythe van het voltooide leven. Over de oude dag van morgen*, Zoetermeer: Uitgeverij Meinema.
- Latten, J. (2004), 'Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van burgerlijke staat', *Bevolkingstrends* 52, 4:46-60.
- Latten, J. & N. Kooiman (2011), 'Aantrekkingskracht van regio's en demografische gevolgen', *Bevolkingstrends*, 2^e kwartaal: 105-110.
- Leidelmeijer, K., J. van Iersel & A. Buys (2011), *Demografie en eigenwoningbezit. Een verkennende studie in opdracht van BZK*, Amsterdam: RIGO.
- Lindert, C. van, K. Breedveld & R. van den Dool (2009), 'Ouderen en hun sportdeelname', pp. 35-49 in: C. van Lindert et al. (2009), *Fit for life: (on)bereikbaar doel?*, 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulierinstituut.
- Litwak, E. & C.F. Longino Jr. (1987), 'Migration patterns among the elderly: A developmental perspective', *The Gerontologist* 27: 266-272.
- LNV (2004), *Agenda voor een vitaal platteland: visie. Inspelen op veranderingen*, Den Haag: Ministerie van LNV.
- Long, L. (1988), *Migration and residential mobility in the United States*, New York: Russell Sage.
- Longino, C.F., D.J. Jackson, R.S. Zimmerman & J.E. Bradsher (1991), 'The second move: health and geographic mobility', *Journal of Gerontology: Social Sciences* 46: 218-244.
- Lundsgaard, J. (2005), *Consumer Direction and Choice in Long-Term Care for Older Persons, Including Payments for Informal Care*, OECD Health Working Papers, No. 20, OECD Publishing, <http://dx.doi.org/10.1787/616882407515>.
- Mankiw, N.G. & D.N. Weil (1989), 'The baby boom, the baby bust, and the housing market', *Regional Science and Urban Economics* 19: 235-258.
- Manting, D. & F. Vernooij (2007), 'Anticipeer op honkvastheid ouderen', *Rooilijn* 40: 120-127.
- Manting, D. & F. Vernooij (2006), 'Waar wonen ouderen nu en in 2025?', *Bevolkingstrends* 54, 3: 60-62.

- Marwijk, R. van, M. Pellenburg, A. Bakkeren & T. Ram (2012), 'Gemeentelijke grondposities', *ROM Magazine*, 7 september 2012, www.romagazine.nl.
- McGuire, F.A., R.K. Boyd & R.T. Tedrick (1996), *Leisure and Aging. Ulyssean Living in Later Life*, Champaign, IL: Sagamore Publishing.
- McHugh, K.E. (1990), 'Seasonal migration as a substitute for, or precursor to, permanent migration', *Research on Aging* 12: 229-245.
- Meer, M.J. van der (2006), *Older adults and their sociospatial integration in The Netherlands*, Utrecht/Amsterdam: KNAG/FMG UvA.
- Meester, E.S. de (2010), *A fine balance. The residential context & task division between partners*, Amsterdam: FMG UvA.
- Megbolugbe, I.F., J. Sa-Aadu & J.D. Shilling (1997), 'Oh yes, the elderly will reduce housing equity under the right circumstances', *Journal of Housing Research* 8: 53-74.
- Meinsma, H. (2007), *Vergrijzing, een uitdaging voor de woningmarkt*, Bussum: Ouderenpartij Noord-Holland.
- Metz, D.H. (2000), 'Mobility of older people and their quality of life', *Transport Policy* 7: 149-152.
- Metz, T. (2010), *Huis in Frankrijk. Nederlanders en hun maison de campagne*, Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Meyer, J.W. & A. Speare (1985), 'Distinctively elderly mobility: types and determinants', *Economic Geography* 61: 79-86.
- Middelkoop, M. van (2004), 'Ouderen en dagrecreatie. Babybooming business of maatschappelijk belang?', *Vrijtijdstudies* 22, 2, 39-48.
- Middelkoop, M. van & R. Abma (2003), *Recreatie op leeftijd. Literatuuronderzoek naar het recreatiepatroon van ouderen*, Den Haag: Stichting Recreatie.
- Ministerie van Financiën (2012), *Miljoenennota 2013*, Tweede Kamer vergaderjaar 2012-2013, 33 400, nr. 1, Den Haag: SdU.
- Ministerie van Veiligheid en Justitie (2011), *Besluit toegankelijkheid van het openbaar vervoer*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Moerkamp, J. (2012), 'Creatieve sector gedijt in krimpregio's', *Binnenlands Bestuur*, 28 oktober 2012, <http://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/creatieve-sector-gedijt-in-krimpregio-s.8505034.lynkx>.
- Molen, F. van der (2011), 'Senioren zitten wel goed', *Nulzo* 56: 8-10.
- Mollenkopf, H., A. Hieber & H.W. Wahl (2011), 'Continuity and change in older adults' perceptions of out-of-home mobility over ten years: a qualitative-quantitative approach', *Ageing and Society* 31: 782-802.
- Morrow-Jones, H.A. & M.V. Wenning (2005), 'The Housing Ladder, the Housing Life-cycle and the Housing Life-course: Upward Market and Downward Movement among Repeat Home-buyers in a US Metropolitan Housing', *Urban Studies* 42, 10: 1739-1754.
- Motivaction International (2004), *De toekomst van ouderenorganisaties. Een onderzoek naar de wensen van de protestgeneratie* Amsterdam: CSO.
- Mulder, R.J. & P.J.T. Tang (2012), 'Overwaarde verzilver je niet zo makkelijk', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 18, 4: 14-17.
- Mulder, S., A. Schalekamp, D. Sikkels, E. Zengerink, T. van der Horst, J. van Velzen, T. Aalbers & K. Vringer (2007), *Vakantiekilometers en hun milieu-effecten zullen spectaculair*

- blijven stijgen. Trendanalyse van het Nederlandse vakantiegedrag van 1969 tot 2040*, Amsterdam: TNS NIPO.
- NBTC (2004), *50-Plusers spreken voor zich. Hoe de toeristische sector kansen kan benutten die de groeiende 50+ markt biedt*, Leidschendam: NBTC.
- NBTC (2010), *Kerncijfers Toerisme en recreatie 2010*, Leidschendam: NBTC.
- Nelson, P.B. & J.B. Cromartie (2009), *Baby boom migration and its impact on Rural America*, Washington: Economic Research Service, USDA.
- Neuteboom, P. & D. Brounen (2007), *Housing demand in ageing markets. Dutch cohort evidence*, Erasmus University Working Paper, Rotterdam: EUR.
- Niet, R. de & M. van Middelkoop (2010), *Drijvende krachten achter recreatie en toerisme. Quickscan voor LUMOS 1.0*, interne PBL-notitie, versie 3.0; 30 maart 2010.
- Nimwegen, N. van & L. Heering (2009), *Bevolkingsvraagstukken in Nederland anno 2009. Van groei naar krimp. Een demografische omslag in beeld*, Den Haag: NiDi.
- Nitsche, B. & F. Suijker (2003), *Allochtone ouderen en wonen*, Utrecht: Forum/Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn.
- NIZW (2002), *Ouderen in Nederland*, Utrecht: Kenniscentrum Ouderen van NIZW, verkregen via <http://www.vilans.nl/docs/producten/OudereninNederland.pdf>.
- NRIT (2009), *Trendrapport toerisme, recreatie en vrijetijd 2008-2009*, Breda: NRIT/NHTV.
- NRIT (2010a), *Trendrapport toerisme, recreatie en vrijetijd 2009-2010*, Breda: NRIT/NHTV.
- NRIT (2010b), *De markt voor tweede woningen*, Breda: NRIT.
- NRIT (2011), *Trendrapport toerisme, recreatie en vrijetijd 2010-2011*, Breda: NRIT/NHTV.
- NUL20 (2012), 'Maatwerk kan doorstroming bevorderen. Maar huurders moeten wel perspectief op een redelijk aanbod hebben', NUL20 61, maart 2012, http://www.nul20.nl/issue61/kb_4.
- Oers, J.A.M. van (red.) (2002), *Gezondheid op koers? Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2002*, Bilthoven/Houten: RIVM/Bohn Stafleu van Loghum.
- Olshansky, S.J., S. Biggs, W.A. Achenbaum, G.C. Davison, L. Fried, G. Gutman, A. Kalache, K.T. Khaw, A. Fernandez, S.I.S. Rattan, R.M. Guimaraes, C. Milner & R.N. Butler (2011), 'The global agenda council on the aging society: policy principles', *Global Policy* 2, 1: 97-105.
- Otten, F. & C. Siermann (2009), *Vrouwen motor achter groeiende arbeidsdeelname ouderen*, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/levensloop/publicaties/artikelen/archief/2009/2009-2910-wm.htm>, 14-10-2009.
- PBL (2010), *Nieuwbouw, verhuizingen en segregatie*, Den Haag: PBL.
- PBL (2011), *Ruimtelijke Verkenningen. Nederland 2040: een land van regio's*, Den Haag: PBL.
- PBL (2012), *Balans van de leefomgeving 2012*, hoofdstuk 6: Bereikbaarheid, Den Haag: PBL.
- PBL (2013), *Compendium voor de Leefomgeving*, www.compendiumvoordeleefomgeving.nl.
- Peeters, M.C.W., A. Nauta, J. de Jonge & R. Schalk (2005), 'De toekomst van oudere werknemers: de revival van een "oud" thema in de arbeids- en organisatiepsychologie', *Gedrag en Organisatie* 18:297-308.
- Peine, A. (2009), 'Understanding the dynamics of technological configurations: A conceptual framework and the case of Smart Homes', *Technological Forecasting & Social Change* 76: 396-409.

- Penninx, K. & T. Royers (2007), *Werken aan een uitnodigende leefomgeving voor ouderen. Een handreiking voor Welzijn Ouderen*, Utrecht: Vilans.
- Pettersson, A. & G. Malmberg (2009), 'Adult children and elderly parents as mobility attractions in Sweden', *Population, Space and Place* 15: 343-357.
- Polder, J., S. Kooiker & F. van der Lucht (2012), *De gezondheidsepidemie. Waarom wij gezonder én zieker worden*, Amsterdam: Reed Business.
- Raaij, H. van (2012), *Het nieuwe winkelen: wat kopen mensen straks nog in winkels?*, Lezing op Dag van de Projectontwikkeling. Congrescentrum Brabanthallen: Den Bosch. www.neprom.nl.
- REA (2006), *Nota over de toestand van 's Rijks financiën*, Den Haag: Raad van Economisch Adviseurs/Tweede Kamer, vergaderjaar 2006-2007, 30 800, nr.5.
- Recron (2005), *Recreatieondernemers: samen en alleen. Recreatie en toerisme op weg naar 2019*, Driebergen: RECRON.
- Reijden, H. van der, R. Aykaç, J. van Iersel, G. Keers, F. den Breejen & P. Sprenger (2003), *Tweede Woningen. Voorraad en ontwikkelingen*, Amsterdam/Den Haag: RIGO/RPB.
- Riel, E. van (2011), 'Vergrijzing dwingt tot keuzes', *RIVM Magazine* 11, 1: 4-5.
- Rijk, VNG & IPO (2012), *Interbestuurlijke voortgangsrapportage bevolkingsdaling 2012*, Den Haag: BZK.
- Rijksoverheid (2011), *Verhoging AOW-leeftijd*, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/algemene-ouderdomswet-aow/verhoging-aow-leeftijd>.
- Rijkswaterstaat (2010), *Letselongevallen van voetgangers en fietsers*, Den Haag: Rijkswaterstaat.
- RIVM (2002), *De gevolgen van beleidsmaatregelen nota wonen op bewegingsarmoede*, Bilthoven: RIVM.
- RLG (2004), *Ontspannen in het groen. Advies over de wijze waarop overheid, bedrijfsleven en maatschappelijke organisaties kunnen zorgen voor recreatie in de toekomst*, Amersfoort: RLG/Geerars Communicatie.
- Roelofs, A. (2012), 'Als u niet bij uw vermogen kunt', *Eigen Huis Magazine* 38, 12: 56-57.
- Rogers, A. (1992), 'Elderly migration and population redistribution in the United States', pp. 226-249 in: A. Rogers (ed.), *Elderly migration and population redistribution: A comparative study*, London: Belhaven.
- Roques, C. & S.G. Rijpma (2001), *Non-participatie in vrijetijdsbesteding*, Rotterdam: COS.
- Rosenbloom, S. (1988), 'The mobility needs of the elderly', pp. 21-71 in: J.L. Malfetti et al., *Transportation in an aging society. Improving mobility and safety for older persons, Volume 2*, Washington, D.C.: Transportation Research Board, National Research Council.
- Rossum, H. van (2005), *Idealen in aanbouw. Woonwijken met diensten en zorg*, Amsterdam: RIGO.
- Rouwendal, J. (2006), *Vergrijzing, eigen woningbezit en vervroegde uittreding*, Discussion Paper 2006-033, Amsterdam: Vrije Universiteit FEWEB.
- Rouwendal, J. (2009), 'Housing wealth and housing portfolios in an ageing society', *The Economist* 157, 1: 1-48.
- Rouwendal, J. & W. Vermeulen (2007), 'Vormt vergrijzing een bedreiging voor de Nederlandse woningmarkt?', *Property Research Quarterly* 6, 4: 20-25.

- RVW (2010), *Wie ik ben en waar ik ga. Advies over de effecten van veranderingen in demografie en leefstijlen op mobiliteit*, Den Haag: Raad voor Verkeer en Waterstaat.
- Salemink, K. & D. Strijker (2012), *Breedband op het platteland. Rapportage voor Woon- en Leefbaarheidsbasisplan Oost-Groningen*, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Salzman, M. (2008), 'Babyboomers: trendsettende 'jonge ouderen'', *Second Sight* 2008, www.secondsight.nl.
- Sastry, M. (1992), 'Estimating the economic impact of elderly migration: an input-output analysis', *Growth and Change* 23: 54-79.
- Schans, J.W. van der (2013), 'Stadslandbouw als nieuwe economische drager', *Groen, vakblad voor ruimte in stad en landschap* 69, 4: 18-21.
- Scheer, P. & J. Vijzelaar (2010), 'Oud is uitgeteld? Zeven manieren om de geraniums voor te blijven', *Forum* 16, 20: 28-33.
- Schellekens, E. (2003), *Torenstad Verzilverd Wonen*, Utrecht: Aedes-Arcades Kenniscentrum Wonen-Zorg, verkregen via <http://www.kcwz.nl> op 27-02-2012
- Schellekens, E. (2010), *Samenvatting 'Wat beweegt ouderen op de woningmarkt?'*, Houten: Laagland Advies.
- Schilder, F. (2012), *Essays on the economics of housing subsidies*, Amsterdam: Thela thesis.
- Schilder, F. & J. Conijn (2009), *De dubbele kloof tussen koop en huur. Omvang, Oorzaken en Consequentie*, Amsterdam: ASRE Research Center.
- Schilder, F. & J. Conijn (2012), *Restschuld in Nederland: omvang en consequenties*, Amsterdam: ASRE.
- Schnabel, P. (2012), 'Meer zorg dankzij het eigen huis', *Tijdschrift voor de Volkshuisvesting* 18, 1: 20.
- Schors, A. van der, R.J.M. Alessie & M. Mastrogiacomo (2007), *Home and mortgage ownership of the Dutch elderly: Explaining cohort, time and age effects*, Sedap research paper no 183, <http://socserv.mcmaster.ca/sedap>.
- Schuit, J., H. van Amsterdam, M. Breedijk, L. Brandes, E. Fick & M. Spoon (2008), *Ruimte in cijfers*, Den Haag: PBL.
- Schwanen, T & F. Ziegler (2011), 'Wellbeing, independence and mobility: an introduction', *Ageing and Society* 31: 719-733.
- Schwanen, T., D. Banister & A. Bowling (2012), 'Independence and mobility in later life', *Geoforum* 43: 1313-1322.
- Schwanen, T., M. Dijst & F.M. Dieleman (2001), 'Leisure trips of senior citizens: determinants of modal choice', *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie* 92: 347-360.
- Scott, D.M., K.B. Newbold, J.E.L. Spinney, R.G. Mercado, A. Páez & P.S. Kanaroglou (2005), *Changing mobility of elderly urban Canadians, 1992-1998*, Hamilton: McMaster University, Centre for Spatial Analysis.
- SER (1999), *Bevordering arbeidsdeelname ouderen*, Den Haag: SER.
- SER (2011), *Bevolkingskrimp benoemen en benutten*, Den Haag: SER.
- SER Noord-Nederland (2010), *Het noorden geeft geen krimp*, Groningen: SER Noord-Nederland.
- Serow, W. & W. Haas (1992), 'Measuring the economic impact of retirement migration: the case of western North Carolina', *Journal of Applied Gerontology* 11: 200-215.

- SEV (2012), *Woonservicegebieden. Klaar voor de volgende ronde*, Rotterdam: SEV.
- SEV & Aedes (2012), *Het piramidemodel. Lokaal bepalen van de vraag naar en het aanbod van geschikte woningen voor mensen met mobiliteitsbeperkingen*, Rotterdam: SEV/Aedes.
- Sievers, A. (2005), 'Jong blijven in Seniorenstad', *Ruimte in Debat* 4: 9-11.
- Sikkel, D. & D. Beck, (2010), *Route 50plus Consumer Studies. 2. Vakantie: behoeften en informatie*, Arnhem: Stichting Route 50plus.
- Sikkel, D. & E.A. Keehnen (2004a), 'De grijze markt: de nieuwe oudere', pp. 25-34 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Sikkel, D. & E.A. Keehnen (2004b), 'Generatiemarketing: een nieuwe kijk op de toeristische markt van 50-plussers', pp.37-56 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Sikkel, D. & E.A. Keehnen (2004c), 'Senioren en dagrecreatie: uit goed voor u', pp. 153-166 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Sikkel, D. & E.A. Keehnen (2004d), 'Senioren op vakantie: caravan, hotel, pension en bungalowpark', pp. 132-142 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Sikkel, D. & E.A. Keehnen (2004e), 'Senioren en dagrecreatie: uit goed voor u: Interview met O. Vugts, directeur Park de Efteling', pp. 153-166 in: D.I. Knook, D. Sikkel & E.A. Keehnen (red.), *Senioren & Toerisme. Met succes inspelen op de toeristische en recreatieve markt van 50-plussers*, Bosch en Duin: ESBB b.v.
- Simon, C., L. Vermeij & A. Steenbekkers (2007), *Het beste van twee werelden. Plattelanders over hun leven op het platteland*, Den Haag: SCP.
- Siren, A. & L. Hakamies-Blomqvist (2004), 'Private car as the grand equaliser? Demographic factors and mobility in Finnish men and women aged 65+', *Transportation Research F* 7: 107-118.
- Sixsmith, A. & J. Sixsmith (2008), 'Ageing in place in the United Kingdom', *Ageing International* 32: 219-235.
- Smeets, H. & J. Gadet (2008), *Het Grote Groenonderzoek 2008. Het bezoek aan en gebruik van parken, recreatiegebieden en groen in de woonomgeving in Amsterdam*, Amsterdam: DRO-DOS.
- Smeltink, A.H.H.M. & Y.A.H. van Genugten (2012), 'Grote afstand tot winkels leidt niet tot meer online aankopen', *Macro Comment* 12/47, Utrecht: Kennis en Economisch Onderzoek, Rabobank.
- Smeulders, E., C.H. Mulder & J. Latten (2009), 'Terugkeer van ouderen naar hun geboorteregio', *Bevolkingstrends* 2^e kwartaal: 26-33.
- Smith, A.E. (2009), *Ageing in urban neighbourhoods. Place attachment and social exclusion*, Bristol: The Policy Press.
- Smits, A. (2010), 'Moving close to parents and adult children in the Netherlands: the influence of support needs', *Demographic Research* 22: 985-1014.

- Soede, A.J. (2012), *Tevreden met pensioen. Veranderende inkomens en behoeften bij ouderen*, Den Haag: SCP.
- Sogeleé, G. & J. Brouwer (2003), *Regionale verkenningen: Opgave geschikte huisvesting voor wonen met zorg en welzijn*, Delft: ABF Research.
- STAMM (2012), *Burgerkracht: het hart van de samenleving*, Assen: STAMM.
- Stedelijk Beheer (1996), *Het grote groenonderzoek. Het bezoek aan en gebruik van parken, recreatiegebieden en groen in de woonomgeving in Amsterdam*, Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Stedelijk Beheer/ISR.
- Steenbekkers, A., C. Simon & V. Veldheer (red.) (2006), *Thuis op het platteland. De leefsituatie van platteland en stad vergeleken*, Den Haag: SCP.
- Steenbekkers, A., C. Simon, L. Vermeij & W.J. Spreeuwens (2008), *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken*, Den Haag: SCP.
- Steenhuis, P.H. & M. van Dijk (2008), *Ondernemen met ruimte. Recreatie als motor voor een duurzame leefomgeving*, Utrecht/Den Haag: InnovatieNetwerk/Ministerie van VROM/VROM-raad.
- STIRR (2011), *Symposium 'Vrijetijd en gebiedsontwikkeling: van visie naar praktijk'*, Voorthuizen: STIRR.
- STIRR (2013), *Innovatieprogramma/pilot-projecten/breebronnen* / <http://www.recreatieenruimte.nl>.
- Swart, A. (2007), *Seniorentrek in Nederland: de kinderen achterna*, *Geografie* 16, 9: 38-39.
- SWOV (2009), *Risico in het verkeer. SWOV-Factsheet*, Leidschendam: SWOV.
- SWOV (2010a), *Ouderen in het verkeer. SWOV-Factsheet*, Leidschendam: SWOV.
- SWOV (2010b), *Ouderen en infrastructuur. SWOV-Factsheet*, Leidschendam: SWOV.
- SWOV (2012), *Kosten van verkeersongevallen. SWOV-Factsheet*, Leidschendam: SWOV.
- SZW (2006), *De toekomstige inkomenspositie van ouderen*, Werkdocument SZW, Den Haag: Ministerie van SZW.
- SZW (2009a), *AOW-notitie*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2009b), *Arbeidsparticipatie ouderen*, Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, http://docs.minszw.nl/pdf/35/2009/35_2009_3_13675.pdf.
- Tacken, M. (1998), 'Mobility of the elderly in time and space in the Netherlands: an analysis of the Dutch National Travel Survey', *Transportation* 25: 379-393.
- Thiessen-Raaphorst, A. (2011), 'Sportdeelname nu en in de toekomst: kansen bij de zilveren generatie', *Vrijtijdstudies* 29, 1: 7-16.
- Thiessen-Raaphorst, A. & K. Breedveld (2010), 'Sport: een leven lang – ook in de toekomst?', pp. 235-250 in: A. Thiessen-Raaphorst, D. Verbeek, J. de Haan & K. Breedveld (red.), *Sport: een leven lang. Rapportage sport 2010*, Den Haag/'s-Hertogenbosch: SCP/W.J.H. Mulier Instituut.
- Thissen, J.F.C.M. (1995), *Bewoners en nederzettingen in Zeeland: op weg naar een nieuwe verscheidenheid*, Amsterdam: Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen Universiteit van Amsterdam.
- Thissen, F. & M. Loopmans (2013), 'Dorpen in verandering', *Rooilijn* 46, 2: 80-89.
- Thomese, G.C.F. (2012), 'Meer kinderen als opa en oma oppassen?', *Demos* 28, 2: 1-4.
- Thomese, F. & J. Rouwendal (2011), 'Oudere huiseigenaren wonen langer zelfstandig dan huurders', *Economisch Statistische Berichten* 96: 671-674.

- Tinker, A. (1997), 'Housing for elderly people', *Reviews in Clinical Gerontology* 7: 171-176.
- Toepoel, V. (2011), 'Cultural participation of older adults: investigating the contribution of lowbrow and highbrow activities to social integration and satisfaction with life', *International Journal on Disability and Human Development* 10: 123-129.
- Toepoel, V. (2012), 'Ageing, leisure, and social capital: how could leisure help reduce social isolation of older people?', *Social Indicators Research*, June 2012.
- Torenstad Verzilverd Wonen (2012), <http://www.torenstad-verzilverdwoenen.nl/>, website geraadpleegd op 27-02-2012.
- Toussaint, J. (2010), 'Eten gepensioneerden hun woning op?', *Rooilijn* 43: 246-253.
- Toussaint, J. (2011), *Housing wealth in retirement strategies. Towards understanding and new hypotheses*, Delft: TU Delft.
- Toussaint, J. & M. Elsinga (2010), 'De woning als pensioenvoorziening', *Economisch Statistische Berichten* 95: 525-526.
- Trendbureau Overijssel (2010), *Feiten en mythen. Toekomstverkenning Vergrijzing*, Zwolle: Trendbureau Overijssel.
- Troost, van den (2000), 'De relationele markt anno 2000. Een exploratie van waardeoriëntaties en vormgeving', *Tijdschrift voor sociologie* 21, 2: 131-158.
- Tweede Kamer (2004), *Actieplan Investeren voor de toekomst*, brief van minister Dekker van VROM en van staatssecretaris Ross-Van Dorp van VWS aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, Tweede Kamer, vergaderjaar 2003-2004, 26 631 en 28 951, nr. 99, Den Haag; Sdu Uitgevers.
- Tweede Kamer (2006), *Vereenvoudiging van het stelsel van overheidsbemoedienis met het aanbod van zorginstellingen (Wet toelating zorginstellingen)*, Bijlage 2 behorend bij de brief van de staatssecretaris van VWS, Vergaderjaar 2005-2006, KST 27 659, nr. 78, Den Haag; Sdu Uitgevers.
- Tweede Kamer (2011), Beantwoording schriftelijke kamervragen met kenmerk 2011Z17333 van de leden Van Bochove en Smilde aan de minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport over borgbaarheid maatschappelijk vastgoed (ingezonden 9 september 2011) Vergaderjaar 2011-2012, Aangangsel, nummer 455, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/ah-tk-20112012-455.html>.
- Uitermark, J. (2012), 'De zelforganiserende stad', pp. 5-9 in: Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (2012), *Toekomst van de stad. Essays*, Den Haag: RLI.
- Vasunilashorn, S., B.A. Steinman, P.S. Liebig & J. Pynoos (2012), 'Aging in place: evolution of a research topic whose time has come', *Journal of Aging Research* 2012, doi:10.1155/2012/120952.
- Veer, M. (2004), *Openstelling bos en natuur 2003: toegankelijke, beleefbare en afgesloten natuur bij Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Provinciale Landschappen en Defensie*, Den Haag: Stichting Recreatie.
- VEH (2012), *Het pensioen staat als een huis. Is de overwaarde van het huis te verzilveren?*, Amersfoort: Vereniging Eigen Huis.
- Velde, F. van de (2011), 'Comfortabel herstellen', *Elsevier* 1: 54-56.
- Veldheer V., J.J. Jonker, L. van Noije & C. Vrooman (red.) (2012), *Een beroep op de burger*, Den Haag: SCP.

- Venti, S.F. & D.A. Wise (1989), *But they don't want to reduce housing equity*, NBER Working Paper Series, No. 2859, Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Verbeek, D. & J. de Haan (2011), *Eropuit! Nederlanders in hun vrijetijd buitenshuis*, Den Haag: SCP.
- Vergoossen, T.W.M. (1983), *Pensioenmigratie in Nederland: een onderzoek naar de relatie tussen pensioenering en woonplaatsverandering*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Vermeulen, T. (2012), 'Recreatie', *Vrijetijdstudies* 30, 1/2: 65-68.
- Verwest, F. (2011), *Demographic decline and local government strategies. A study of policy change in the Netherlands*, Delft: Eburon.
- Verwest, F. (2013), *Local Scenarios of Demographic Change: Policies and Strategies for Sustainable Development, Skills and Employment. National Background Note*. [i.o.v. OECD project Local Scenarios of Demographic Change: Policies and Strategies for Sustainable Development, Skills and Employment], Den Haag: PBL.
- Verwest, F. & F. van Dam (2010), *Van bestrijden naar begeleiden: demografische krimp in Nederland. Beleidsstrategieën voor huidige en toekomstige krimpregio's*, Den Haag: PBL.
- Verwest, F., F. van Dam & F. Daalhuizen (2010), 'Het nieuwe wonen. Het krimpende platteland rekt zich rijk', *Geografie* 18, 9: 42-44.
- Verwest, F., N. Sorel & E. Buitenlaar (2008), *Regionale krimp en woningbouw. Omgaan met een transformatieopgave*, Rotterdam/Den Haag: NAI Uitgevers/PBL.
- Vias, A. (1999), 'Jobs follow people in the rural Rocky Mountain West', *Rural Perspectives* 14, 2: 14-23.
- 50+ Expertisecentrum (2006), *50+, deel 2. hoezo homogeen? 5 typologieën. Diverse kleuren en voorkeuren van een dynamische, levenslustige en koopkrachtige doelgroep*, Hilversum: 50+ Expertisecentrum.
- 50+ Expertisecentrum (2007), *50+, deel 4: nieuwe fasen, nieuwe wensen. Verschillen in het koopproces tussen diverse levensfasen*, Hilversum: 50+ Expertisecentrum.
- VNG & Aedes (2010), *Geschied wonen -het aanpassen nú aanpakken*, onderzoek uitgevoerd door Companen, Den Haag: Vereniging van Nederlandse gemeenten & Aedes vereniging van woningcorporaties.
- VNG, IPO, UvW & Rijk (2011), *Bestuursakkoord 2011-2015*, www.vng.nl.
- de Volkskrant (2012), *Oudere kan waarde huis niet benutten*, de Volkskrant 4 oktober 2012, geraadpleegd op 18 januari 2013 via www.volkskrant.nl.
- VROM (2009), *De vraag naar wonen in een seniorenstad*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- VROM (2010a), *Senioren op de woningmarkt. Nieuwe generatie, andere eisen en wensen*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- VROM (2010b), *Recreatief groen in de stedelijke regio's*, Den Haag: Ministerie van VROM.
- VROM-Raad (2005), *Oude bomen? Oude bomen moet je niet verplanten. Advies over ouderenbeleid en wonen*, Den Haag: VROM-Raad.
- VROM-Raad (2006), *Groeten uit Holland, qui è fantastico. Advies over vrije tijd, toerisme en ruimtelijke kwaliteit*, Den Haag: VROM-Raad.
- VVD & PvdA (2012), *Bruggen slaan. Regeerakkoord VVD – PvdA*, 29 oktober 2012, <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/rapporten/2012/10/29/regeerakkoord.html>.

- VWS (2012), *Naar beter betaalbare zorg. Rapport van de Taskforce Beheersing Zorguitgaven*, Den Haag: VWS.
- Waard, M. de (2011), 'Oud maar niet moe: de bejaarde freelancer rukt op', *NRC Weekend*, 5 en 6 november 2011: 12-13.
- Walker, L. (2004), *Elderly households and housing wealth: Do they use it or lose it?*, Working Paper No. 2004-070, Ann Arbor, MI: Retirement Research Center, University of Michigan.
- Wee, B. van, H. Timmermans, T. Gosens & C. Maat (2011), 'De waarde van recreatie', *Tijdschrift Vervoerswetenschap* 47,1: 33-43.
- Weltevreden, J. (2006), *City centres in the internet age. Exploring the implications of b2c e-commerce for retailing at city centres in the Netherlands*, Utrecht: Faculteit Geowetenschappen Universiteit Utrecht.
- Whelan, M., J. Langford, J. Oxley, S. Koppel & J. Charlton (2006), *The elderly and mobility. A review of the literature*, Clayton: Monash University, Accident Research Centre.
- Wildhagen, W (2010), 'Tweede woningen ondanks recessie nog in trek', *NRIT Magazine* 10, 3: 6-9.
- Wissen, L. van (2008), 'Het Noorden in een krimp?' *Girugten*, themanummer Krimp en Ruimte: Kansen voor het Noorden? 39, 3: 8-11.
- Zantinge, E.M., E.A. van der Wilk, S. van Wieren & C.G. Schoemaker (2011), *Gezond ouder worden in Nederland*, Bilthoven: RIVM.
- Zeegers, T. (2010), *Ongevallen met oudere fietsers*, Utrecht: Fietsersbond.
- Zeeuw, F. de (2007), 'Dé senior bestaat niet!', in: *Suncity Eindhoven: de zilveren kracht*, Eindhoven: Architectuur Centrum Eindhoven; online verkregen op 30 november 2012 via http://www.bk.tudelft.nl/fileadmin/Faculteit/BK/Over_de_faculteit/Afdelingen/Real_Estate_and_Housing/Organisatie/Leerstoelen/Urban_Area_Development/Organisatie/Medewerkers/Friso_de_Zeeuw/doc/Suncity.pdf.
- Ziegler, F. (2012), "'You have to engage with life, or life will go away": an intersectional life course analysis of older women's social participation in a disadvantaged urban area', *Geoforum* 43: 1296-1305.
- Ziegler, F. & T. Schwanen (2011), "'I like to go out to be energised by different people": an exploratory analysis of mobility and wellbeing in later life, *Ageing and Society* 31: 758-781.
- Zorg voor Beter (2007), *Project virtuele thuiszorg en telemedicine bevordert zelfredzaamheid*, nieuwsbericht 9 januari 2007, <http://www.zorgvoorbeter.nl>, geraadpleegd op 24-02-2012.
- Zorghotels Nederland (2013), www.zorghotels.nl.

Nederland vergrijst. In 2040 zal een kwart van de bevolking ouder zijn dan 65. Maar niet alleen het aantal en aandeel ouderen in de Nederlandse bevolking nemen toe, de nieuwe generatie ouderen, geboren tussen 1945 en 1960, is gemiddeld ook hoger opgeleid, welvarender, vitaler, mobieler en actiever dan eerdere generaties ouderen. De 65-plussers van nu en straks gedragen zich daarom anders dan de 65-plussers van voorheen. De vergrijzing heeft dan ook gevolgen voor de woningmarkt, de vrijetijdsbesteding, de mobiliteit, het ruimtegebruik en de regionale economie. In dit rapport verkent het PBL deze 'ruimtelijke' gevolgen van de vergrijzing.

Met de vergrijzing komt het eind in zicht van de uitbreidingsopgave van de woningvoorraad en de infrastructuur, vooral in die regio's waar het aantal inwoners en huishoudens naar verwachting stabiliseren of zelfs afnemen. De ruimtelijke opgave die resteert, is er vooral een van herstructurering, aanpassing en anticipatie.

De toename van het aantal oudere ouderen (75+), die vooral over ongeveer tien jaar een vlucht gaat nemen, brengt aanzienlijke ruimtelijke opgaven met zich. Deze toename leidt tot nieuwe kwaliteitseisen aan de (bestaande) woningvoorraad, en vraagt om scherpere eisen aan de toegankelijkheid en veiligheid van de openbare ruimte en de verkeersinfrastructuur. De leefomgeving dient nu al vergrijzingsbestendig te worden gemaakt.

PBL

Postadres
Postbus 30314
2500 GH Den Haag

Bezoekadres
Oranjevuitensingel 6
2511 VE Den Haag
T +31 (0)70 3288700

www.pbl.nl

Juli 2013